

Прилози и сјећања

О дјеловању скојевске организације у бригади

Међу борцима 19. бирчајске народноослободилачке ударне бригаде, формиране 24. октобра 1943. године у Власеници,¹ налазио се и велики број младих, од којих су они најбољи били у редовима организације Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ-а). Активности ове организације придавао се велики значај. Уз чланове Партије, скојевци су извршавали најтеже борбене и друге задатке. У току припрема за формирање 19. бирчанске бригаде, одлуком Покрајинског комитета СКОЈ-а за БиХ и штаба 3. корпуса за руководиоца скојевске организације одређен је Стојан Бабић.² Још приликом формирања бригаде у њен састав укључен је знатан број омладинаца - добровољаца из Семберије који су улазили у састав и других наших јединица (6. пролетерске источнбосанске, мајевичких и других бригада). Омладинци - добровољци већином су били чланови СКОЈ-а. Одмах су укључени у већ формиране организације СКОЈ-а по четама 19. бирчанске бригаде. Доказивали су се у најтежим приликама, истицали у првим борбеним редовима, па и гинули борећи се за слободу домовине.

Активност скојевске организације у 19. бирчанској бригади одвијала се, прије свега, на подизању борбеног морала код младих бораца, учвршћивању дисциплине, извршавању борбених задатака, јачању братства и јединства, ширењу другарства, а и у организовању културно-забавног живота приликом предаха између двије битке. Посебна активност скојеваца одвијала се пред сваку нову борбену акцију било да је у ту акцију ишла чета, батаљон или цијела бригада. Та активност огледала се у припремању борбених задатака. Личним примјером су скојевци, уз чланове КПЈ и све друге најхрабрије борце, успијевали да успјешно извршавају многе заиста тешке задатке. Скојевци су, најчешће, били митраљесци, њихови помоћници, курири, водници, десетари, извиђачи. Они су били ти који су успостављали присне везе Бригаде са народом на слободној територији, у селима и већим мјестима. Заједно са омладином тих мјеста скојевци из 19. бирчанске бригаде давали су приредбе, организовали другарске вечери, а на њима се говорило о значају народноослободилачке борбе и побједи над фашистима и домаћим издајницима.

¹ Хронологија НОР-а Југославије 1941-1945., Војноисторијски институт, Београд 1964, стр. 573.

² Др Здравко Антонић и Јеремија Перић, Бирач у НОР-у, Универзал, Тузла 1982, стр. 238.

*Мирко Видаковић, Радивоје Видаковић, Мићо Ракић, Борика Станчић,
Миладин Маријановић, Ракино Брдо, 1944.*

Након таквих ириредби обично је долазило до прилива нових, већином млаћих, бораца у редове бригаде.

Рад СКОЈ-а у 19. бригади био је веома интензиван. Од тешких, усиљених маршева и тешких борби, није се имало времена за одмор и спавање, али за рад и одржавање састанака организације СКОЈ-а, морало се наћи времена, о чему су бригу водили скојевски руководиоци батаљона у бригади, у сарадњи са партијском организацијом. Ако су предстојали маршеви или борбе, морали су се држати састанци скојевских актива и поставити скојевцима задаци, а преко њих и свим омладинцима. Задаци су били: држање скојеваца и омладинаца за вријеме борби и маршева. Послије завршених борби и маршева поново су се држали састанци скојеваца и омладине и обављала критика као и похвале о њиховом држању за вријеме борби, а, уједно, било је и предлагања најбољих омладинаца за пријем у СКОЈ и најбољих скојеваца у Партију. Велико је било признање, и част, сваком омладинцу када актив СКОЈ-а чете донесе одлуку да га прими у СКОЈ или када партијска организација донесе одлуку да скојевца прими у своје редове. Пријем је био обично свечан и у присуству секретара партијске ћелије.

Све то свједочи да је КПЈ, односно њена организација у бригади, водила рачуна о идејном и политичком уздизању младих бораца. Брига Партије за омладину у овој јединици била је на великој висини. Настојало се да сваком састанку скојевске организације присуствује један, два или више чланова КПЈ, што је тим скуповима давало посебан значај. Једном ријечју, везе између СКОЈ-а и Партије

биле су врло чврсте. Познато је да су секретари батаљонских комитета СКОЈ-а истовремено били и чланови батаљонског бироа КПЈ. Они су, на свим састанцима партијских бироа, подносили извјештаје о раду скојевске организације.

Неизбрисива су сјећања на велике подвиге скојеваца и истакнутих омладинаца и омладинки бригаде у јуришима приликом напада, у децембру 1943. године на непријатеља у Власеници, или јануарских дана 1944. године у вријеме напада на снаге окупатора у Тузли, гдје су многи скојевци, омладинци, чланови Партије и други борци, оставили своје животе јуришајући на непријатељске бункере. Такође су неизбрисива сјећања на подвиге младих бораца приликом напада на упоришта као што су била Рогатица, Горажде, Устипрача, борбе за заузимање »Облог брда«, гдје су храбро изгинули многи скојевци који су се такмичили својом храброшћу да би са поносом, послије борбе, могли доћи на скојевски састанак на којем се расправљало о држању сваког од њих у тим окршајима. У свакој борби су скојевци били раме уз раме са комунистима. Никада се не може заборавити храброст скојеваца у борбама против 13. СС »Ханцар« дивизије на путу Власеница - Шековићи, као и приликом поновног напада на Сребреницу и Тузлу. Скојевци су служили за примјер и осталим омладинцима и томе какви треба да буду, не само у борбама него и у друштвено-политичком и културно-просвјетном раду у Бригади.

У Историјском институту у Сарајеву, фонд Обласног комитета СКОЈ-а за источну Босну, сачувано је неколико извјештаја које је Обласном комитету СКОЈ-а за источну Босну саала и потписивала секретар бригадног комитета СКОЈ-а 19. бирчанске бригаде Гордана Танасковић. У извјештају од 30. септембра 1944. године (у заглављу стоји да је послат из Симин Хана), наводи се да је тога дана организација СКОЈ-а у 19. бирчанској бригади имала 85 чланова.³ Занимљив је податак да их је тих дана било 70 и да је број повећан за петнаест чланова СКОЈ-а. Наводи се да је »последњих неколико дана дошло до проширивања актива пријемом нових чланова, испитаним претходно кроз борбе, који су се нарочито истакли у последњим биткама.«⁴ Током септембра 1944. године у партијску организацију примљено је осам скојеваца. Критерији у тим данима били су веома строги, јер се осјетила и појава извјесног дезертерства од стране неких омладинцаца и скојеваца. »... Послије дезертерства извјесног броја скојеваца - пише у истом извјештају - критериј (за пријем у чланство СКОЈ-а: наша напомена) смо појачали, те, и поред тога што су борбеност и дисциплина били задовољавајући, остали су (неки кандидати) извјесно вријеме по страни, док их нисмо боље испитали... Оданост и борбеност су задовољавајући. Они који су дезертирали искључени су из организације, с тим да се, чим се поправе, поново приме, што је већ, са извјесним бројем њих учињено... «. Уз ове наводе се и подаци да скојевци имају веома велике задатке у оспособљавању младих бораца за руковање оружјем »свих врста«.

³ Институт за историју Сарајево, Документација, сигнатура број 23/1.

⁴ Исто.

Сасвим је, у ратиим приликама, разумљиво што су се у први план стављали борбени задаци. Међутим, било је и других врло значајних послова, што се, такође, види из извјештаја бригадног комитета СКОЈ-а ове јединице.

Политичком и теоретском раду и уздизању придаван је велики значај. Само у току септембра 1944. у активима СКОЈ-а ове бригаде одржано је 29. теоретских и 27 радних састанака, затим осам »политичких четних омладинских конференција«, двије скојевске батаљонске конференције, четири теоретска батаљонска састанка и низ других скупова. »Рађено је и на ликвидацији неписмености, али, због недостатка писаћег материјала, није се постигло колико се могло. У задње вријеме основани су хорови, четни и батаљонски у које су углавном укључују нови омладинци што имају смисла за овај рад. Писање чланака као и скечева ће исто тако кренути напријед«, пише у извјештају. Наводе се, затим, и одржана предавања и друге активности скојевске организације у свим батаљонима ове бригаде (теме: Међународни положај Југославије, Борбе и побједи Народноослободилачке војске, Улога омладине у НОВ, итд.). У све то наводи се да има и 20 неписмених омладинаца - бораца.

Из мјесеца у мјесец, како то показују извјештаји⁵ бригадног комитета СКОЈ-а Обласном комитету СКОЈ-а за источну Босну, повећавао се и број скојеваца у овој јединици. Њихов број је, крајем октобра 1944. године, достигао 90 скојеваца, што је за пет више од броја у претходном мјесецу, када је у СКОЈ-у било 85 чланова. Два члана СКОЈ-а примљена су у чланство КПЈ. »Стари(х) бораца - омладинаца који нису обухваћени организацијом (СКОЈ-а), непознат је број. Поред њихове оданости, вјерности, а нарочито добре борбености, не могу ући (доћи - наша напомена) у обзир (за пријем у чланство СКОЈ-а наша напомена) због недовољне дисциплине и свјесног разумијевања. Тим људима се посвјећује већа пажња што моментално или привремено, може уродити плодом, па да послје краћег времена поново избију њихови недостаци на површину... Скојевци служе у бригади збиља за примјер осталим борцима... «, стоји у извјештају скојевског руководства бригаде Обласном комитету СКОЈ-а за источну Босну, који датира од 22. октобра 1944. године, са ознаком да је написан у Тузли. Пронашли смо у том документу и занимљиву констатацију о теоретском образовању младих бораца у којој се каже да они »сад много више него до сада показују жеље и интересовања за политички и теоретски рад«. Они чешће постављају питања на предавањима, учествују у дискусији и, уопште узевши, код њих сада влада убјеђење да без теоретског уздизања не могу напредовати. И у културно-просвјетном раду млади борци постижу резултате. Током октобра 1941. године дали су приредбе у Горњој Тузли, Симин Хану, Тузли, Креки, Живинцима... У извјештају стоје оптимистички тонови »да ће до краја мјесеца успјети да описмене све неписмене«. Скојевци 19. бирачанске бригаде држали су конференције с омладином настањеном испод брда Илинчице у Тузли, у Пар-селу, Симин Хану. Након ових конферен-

⁵ Институт за историју у Сарајеву, Документација, сигнатура 17053/111.

ција запажеи је добровољни долазак у ову бригаду одређеног броја омладинаца и омладинки.

Готово увијек након дугих и тешких борби, напорних маршева и сличних активности, скојевци су били први у започињању пјесме, играња кола или сличних активности којима се одагнавао умор код бораца. Пјеване су борбене пјесме, играна народна и козарачка кола, даване приредбе, извођени позоришни комади, рецитације, припремани скечевци. Све је било усмјерено на основне, борбене задатке, подизање морала и улијевање оптимизма борцима.

По много чему је карактеристичан и још један извјештај⁶ скојевског руководства 19. бирчанске бригаде Обласном руководству СКОЈ-а. У њему се истиче да су »од 82 члана СКОЈ-а, тридесет руководиоци, делегати, водници, десетари, замјеници командира, референти и замјеници референата батаљона«. Извјештава се да је, у новембру 1944. године, извршено формирање бомбашких и минерских група када су се скојевци пријављивали у ове форме рада. Аналитичар кретања чланства СКОЈ-а у Бригади запазиће да се њихов број од 12. новембра 1944. у односу на стање у октобру исте године, смањило за осам. Било их је претходног мјесеца 90, сада 82. «... У току 1. октобра (1944.) до 12. новембра (1944) уведено је у СКОЈ (то јест: примљено - наша напомена) 10 нових чланова. У Партију је (примљено) шест чланова... Четири су отишла у бригаду за Врховнин штаб, два (отишла) у ОЗН-у, двојица дезертирала, (неколико) избачено из строја и погинули у (...) борбама ... У посљедњим борбама на Црвеним стијенама, не смијемо а да не истакнемо, крајњу пожртвованост, озбиљно и правилно схватање дужности скојеваца... «

Борбе на Црвеним стијенама биле су заиста тешке. Овај терен је непријатељ по сваку цијену желио да држи. Нијемци и усташе су упорно настојали да потисну наше снаге. О жестини тих борби на Црвеним стијенама свједоче и подаци⁷ да је у четвородневним непрекидним борбама 19. бригада претрпјела тешке губитке: 30 погинулих бораца, 46 лакше и теже рањених и око 40 несталих. Непријатељ је претрпио много теже губитке: око 120 мртвих и 200 рањених војника.

Из сваке, па и ове тешке битке, борци, а нарочито скојевци, излазили су још искуснији и храбрији за нове борбе. Младост није презала ни пред смртним опасностима које су свакодневно биле надхват руке. Партија и СКОЈ учили су младе борце етици ослободилачке борбе. Знали су зашто се боре - за слободу своје домовине. Почетком 1945. године бригада је имала веома одговорне борбене задатке. Они су се повећавали како се приближавало прољеће. Тих мјесеци у бригади је, поред 101 члана Партије, било исто толико чланова СКОЈ-а.⁸ Они и сви други борци ове јединице имали су част

⁶ Извјештај бригадног комитета СКОЈ-а 19. бирчанске бригаде Обласном комитету СКОЈ-а за источну Босну од 12. новембра 1944. године, Историјски институт, Сарајево, сигнатура број 17140/85.

⁷ Никола Андрић, Деведнаеста бирчанска НОУ бригада, Источна Босна у НОБ-и, Војноиздавачки завод, Београд 1971, књига II, стр. 437.

⁸ Др Здравко Антонић и Јеремија Перић, н. дј. стр. 247.

Скојевци из Власенице и Шековића који су присуствовали Окружној конференцији СКОЈ-а у Зворнику 1944.

да учествују у ослобођењу Сарајева, 6. априла 1945. године. Свој борбени пут завршили су 25. маја 1945. године, уништењем непријатељевих остатака на ширем простору Оцака.⁹ Скојевска организација у 19. бирчанској бригади одиграла је крупну улогу у оспособљавању омладине за најтеже борбене задатке и у њеном васпитању у духу братства и јединства.

⁹ Никола Андрић, н. чл. стр. 442.

Организација и рад обавештајне службе

Каже се да је обавештајна служба очи и уши командовања. Ни једно ратовање у историји није се могло ни замислити без организоване службе која ирикупља податке о непријатељу.

У нашем народноослободилачком партизанском рату, такође, су се прикупљали подаци о непријатељу. У почетку рата то је зависило од обучености и нивоа командног кадра. У Бирчанском партизанском одреду још од првих месеци његовог постојања 1941. године сусрећемо се са елементима обавештајне службе. Подаци о непријатељу прикупљани су од пријатеља и познаника, појединих руководилаца који су живели на неослобођеној територији, затим међусобним обавештавањем суседних партизанских одреда (путем курира), као и преко партијских организација у градовима где су ове постојале (Тузли, Сарајеву). Доласком у Шековиће ударних источнобосанских батаљона и партизанског руководства из других одреда почео је и у Бирчу интензивнији рад на ирикупљању података о непријатељским снагама у околини Шековића и суседним гарнизонима.

Организованији рад на пословима обавештајне службе у Бирчанском партизанском одреду, односно бирчанском подручју, почиње половином 1943. године, после пете непријатељске офанзиве. Организацију је поставио друг Тошо Вујасиновић за целу источну Босну и то по једног одговорног човека за ове послове за свако поједино подручје: романијско, бирчанско и мајевичко. Звали су се повереници за заштиту народа, сузбијање пете колоне и прикупљање података о непријатељу.

Доласком штаба 3. ударног корпуса, на терену источне Босне формирано је у другој половини 1943. г. низ ударних бригада и дивизија. При штабовима бригада и дивизија постављени су обавештајни официри са задатком да на терену где се бригада налазила прикупљају податке о непријатељу, о четницима, усташама, муслиманској легији, као и о непријатељу у околним гарнизонима, Кладњу, Власеници, Зворнику, у којима су се најчешће налазили Немци, усташе и домобрани. Прикупљање података на терену вршено је преко већ раније организоване мреже повереника, преко симпатизера и од народа. Обавештајни официр је био дужан да мрежу обавештајних повереника на терену проширује и да податке о непријатељу и о новим повереницима шаље вишим, претпостављеним

штабовима. Крајем 1943. г. иарастањем наших батаљона, кад они постају самосталнији у извршавању задатака, постављени су при штабовима батаљона обавештајни официри.

Како су јединице постајале јаче, покретљивије и самосталније, способније да извршавају сложеније задатке, морало се ићи на унапређење и обавештајне службе. У другој половини 1944. г. при штабовима бригада формирају се посебне извиђачке чете, а при батаљонима извиђачке, јаче десетине. При командама чета се постављају обавештајни повереници. Задатак извиђачких јединица био је да извиђају непријатеља и да с њим буду у сталном контакту, да осматрају његово кретање, да врше заседе и да заробљавају непријатељске војнике и курире. Повереници по четама употребљавали су као вође патрола за извиђање непријатеља и када су се показали као добри у извршавању послова, узимани су у извиђачке чете и десетине.

Овако је изгледала организација обавештајне службе у нашим бригадама па и у 19. бирчанској бригади.

Прикупљање података о непријатељу вршено је на разне начине. Док је бригада боравила на терену Бирча прикупљање података о непријатељу вршено је преко већ постојеће мреже повереника на терену и од народа по селима где ових повереника није било. У мањим гарнизонима, Власеници, Зворнику, Кладњу, такође су постојали наши поверљиви људи, обавештајци, са којима су обавештајни официри бригада, односно повереници при команди бирчанског подручја одржавали везу преко посебно одабраних курира. Често ове курире је бирао сам наш обавештајац у граду.

Са партијским организацијама у већим градовима у Сарајеву и Тузли или посебним обавештајцима у њима, везу су одржавали партијски комитети на терену или штабови дивизија и Корпуса, зато што је код њих била заступљена већа конспиративност.

Када се бригада налазила на непознатом терену, на Романији, Фочи и Херцеговини, прикупљање података о непријатељу ишло је теже. На једном делу Романије и у Фочи, при командама места и преко њихових обавештајаца могли су се добити подаци о непријатељу. Иначе, контакт са народом остао је једини начин обавештавања. У селима која су била нама наклоњена, лакше се долазило до података, нарочито о квислинзима на терену, а радо су се стављали на расположење као курири и водичи. Ако је село било непријатељски настројено онда смо се прилагођавали ситуацији; у муслиманским селима прикљани су подаци о четницима, а у српским селима о усташама, Немцима и другим непријатељским групама. Овако прикупљени подаци нису били поуздани те се су морали проверавати.

Навешћу један пример када смо априла или почетком маја 1944. године долазили у нека села у околини Невесиња, четници су нам пружали јак отпор. Када смо ушли у село Драмишево, сво становништво је било побегло. У селу је остао само један старац, који нам је рекао да су на нас пуцали Немци и да их је било око двадесет хиљада, ништа мање. Знали смо да се на терену Невесиња налазе

само четници, па смо старом припретили да ће му кућа планути ако нас буде лагао. Тада је признао да су били само четници, али да их има око шест хиљада. На крају испитивања дознали смо да су на нас пуцали домаћи четници да би се народ на време склонио и извукао храну, да су млађи људи мобилисани и одведени кажу »пред краља«, што је била уобичајена четничка лаж када их је требало (четнике) покренути даље од својих села.

Ово сам навео само као пример како је изгледало када се од народа прикупљају подаци. Ми смо увек покушавали да народу који нам није наклоњен, објашњавамо циљ наше борбе, нисмо се служили кажњавањем, паљењем села, односно појединих кућа у селу, чак ни онда када смо после њихових лажних информација наилазили на заседу и када су нам због тога гинули борци. Чичу из Драмишева смо чак позвали да с нама руча. Причали смо му да се краљ оженио и да му није стало да сада долази на »свадбени пут« у Југославију где се ратује. Да су њихови младићи одведени да се боре заједно са усташама и Немцима против нас итд. Тада нам је (својом непажњом) а одобровољен понуђеним ручком, и причом открио да је храна углавном посакривана у селу и око села, а у шта смо се после претреса кућа уверили.

На теренима где су села била напуштена и попаљена, вршена су само извиђања у правцу куда се кретала бригада. У извиђања је ишао обавештајни официр бригаде или батаљона, са групом бораца, а касније са извиђачком четом или десетином.

Значајан начин сазнања о непријатељу је прикупљање података од заробљених непријатељских војника или курира, и из заробљене непријатељеве архиве и личних докумената. Касније када су се Немци повлачили из Грчке, када је и њима било јасно да губе рат, тада су се и немачки и квислиншки официри и војници трудили да говоре што више и дају што тачније податке. Заробљене официре (нарочито немачке) после саслушања бригада је редовно слала штабу дивизије или корпуса.

Ова служба нашег ратовања добија посебан значај и постаје брига свих штабова од корпуса до батаљона, после Наредбе Врховног штаба од 7. фебруара 1944. г. Том наредбом између осталог, било је прописано формирање и организационо устројство обавештајне службе у војсци. У вези с тим већ средином 1944. г. организује се курс за обавештајне официре бригада при штабу 3. Корпуса који је трајао око десет дана.

Крајем 1944. г. једна непријатељева комора неопажено је прошла од Соколца до Рогатице, иако су наше јединице цео овај пут држале под контролом. Овај случај Штаб 27. дивизије оценио је као крајњу небудност наших јединица иако је на том сектору постојало неколико наших извиђачких јединица. Зато штаб дивизије издаје наредбу о начину употребе и о задацима извиђачких јединица, као и да се у ове јединице бирају најбољи борци и четни руководиоци. До ове наредбе извиђачке јединице по бригадама кориштене су за обезбеђење штабова, болница, као појачање батаљонима у акцијама. Употребљаване су за све, само не за оно ради чега су биле основане.

После контакта наших јединица са Црвеном армијом, добијено је доста литературе о раду обавештајне службе у војсци. То је омогућило темељније обучавање обавештајних кадрова.

Почетком 1945. г. одржан је курс за обавештајне органе, при штабу 27. дивизије. Курс је посећивало десет обавештајних официра батаљона и најбољих повереника из чета. На курсу је поред обавештајних послова посебна пажња посвећена питањима чувања војне тајне, употреби извиђачких јединица. Поред тога прорађене су и теме о развоју НОБ-а, II заседању АВНОЈ-а и сл.

*Слободан Бобар Боћо, Вука Кујовић
и Јаков Водушек, Тузла, 1944.*

После ових курсева и пуном бригада и батаљона одговарајућим кадром за обавештајни рад, дошло је до видних резултата. Важно је истаћи да је утицајем обавештајних органа дошло до развијања свести код свих бораца, нарочито старијих, о важности обавештајне службе, о будности према деловању непријатељских агената. Све више је наша млада армија постајала модерна армија.

Ја. Ја такво тврђење нека послужи и овај податак.

Почетком 1945. године штаб 3. корпуса организовао је такмичење извиђачких јединица у нашим бригадама. У мају 1945. г. дати су резултати такмичења за месец април. По тим подацима у априлу месецу 1945. г. извиђачи су заробили 465 непријатељских војника, убили 19, запленили 204 пушке, 6 пушкомитраљеза, 27 пиштоља, извршено је 78 извиђања.

Важно је навести ситуацију и услове у којима се развијала наша обавештајна служба у односу на рад и искуство непријатеља у овом послу.

Док смо ми у почетку НОБ податке о непријатељу добијали од симпатизера и пријатеља, нередовно, оскудно и споро, према нама је стајала организована искусна немачка, талијанска па делимично и усташка служба. Споро смо долазили и до сазнања о методама деловања непријатеља у нашим редовима. Ми смо се чували и проверавали смо људе који су долазили са непријатељске територије као шверцери или као посетиоци. Непријатељеве обавештајне службе имале су према нама добро обучене и припремане агенте. Не само за прикупљање података о нама, него су припремани и за друге специјалне задатке. Навешћу један интересантан пример: Почетком 1942. г. долази у Зворник нови апотекар из Загреба по имену Марко Фелер. Био је ожењен Српкињом и представљао се као србофил и убрзо је стекао симпатије српског живља не само у Зворнику него и околине. Престављао се и као симпатизер устанка против окупатора и НДХ. Убрзо се пронела вест о његовој спремности да сара-

ђује еа устаницима и да им иомаже. Успоставио је везе прво са четницима на Мајевици, Папраћи и Спречи. Када су 1943. г. ојачале снаге НОП-а у Спречи и када је формиран Спречански батаљон он успоставља везу и са њим. Радио је »опрезно« док није добро упознао људе и успоставио везе. Био је иницијатор оснивања у Зворнику и одбора за везу и помоћ устаницима. Како су снаге НОР-а ојачале његова сарадња је била све већа, слао је не само податке о непријатељу, него и санитарски материјал, као и друго што му је тражено. Када је у другој половини 1943. г. формирана 19. бирчанска бригада, његова веза је радила и преко Власенице.

Његовим извјештајима били смо задовољни. Слао нам је опширне а вероватно и доста тачне податке о свим непријатељима, од немачких и усташких посада до четничких и легионарских група, описивао је њихов распоред, наоружање, намере. Чак нас је обавештавао и о непријатељским посадама, »колико је он то докучио« у Тузли, Бијељини, Шапцу, Лозници, па и податак да је у Бањи Ковиљачи »како је чуо« сједиште Гестапоа. Слао нам је више података него што смо ми тражили и тако стекао наше поверење као нама одан сарадник. Вероватно да је тако исто »верно« сарађивао и са четницима и слао им податке о нама, али ми то тада нисмо знали. Био је вешт и искусан обавештајац.

Када је у Бирч дошао Штаб 3. корпуса показао сам обавештајном официру корпуса Драги Мажару, најновији извештај апотекара из Зворника. Кад га је прочитао одмах је рекао: »Овај човек може да буде гестаповац«. Изненадила ме је ова Драгина сумња. Рекао сам му да овај човек са нама сарађује дуже време, повезан је са нама оданим људима у Зворнику, заједнички се договарају и прикупљају податке о непријатељу, до сада нам је послао и приличну количину санитарског материјала. Ако је гестаповац, како до сада није открио непријатељу ко су наши симпатизери и сарадници?!

Међутим, Драгина се сумња показала оправдана. Када смо анализирали његову везу с нама, како је до ње дошло, да он проналази курире и да их не мења, да нас је опомињао да ради конспирације не мењамо курире, да ни један курир није имао никакве неприлике са усташама, који су контролисали прилазе граду и да их не претресају, све је то говорило да је Драгина сумња оправдана. Поготово што нам он шаље тако опширне, увек на машини куцане извјештаје и са пуно података. После оваквог разматрања постали смо обазривији према њему. Али смо везу и даље одржавали. Да може да буде гестаповац потврдио је и његов извјештај пред шесту непријатељску офанзиву, децембра 1943. године. Детаљно је описао јачину и састав непријатељских снага, наоружање, тенкове и друге специјалне јединице, правце наступања, имена команданта и сл. Овако детаљне податке дао му је један немачки пуковник који је наводно распоређен код њега да станује док се припреме за офанзиву. И, на крају овај пуковник му је рекао: »Ово ће бити крај партизанима у источној Босни. Нико се ни у мишијој рупи неће моћи сакрити. Ко се на време не преда, само страшну смрт може очекивати«.

Штаб наше бригаде налазио се у Спречи у селу Пантелићи. Имали смо леп поглед на Калесију и цесту Тузла-Зворник. Читао

сам овај извештај изглас команданту и комесару бригаде и смејали смо се застрашујућем завршетку извјештаја. Погледали смо према Калесији и видели смо колону немачких тенкова који се крећу од Тузле. Сећам се тога дана добро, било је око 15 сати, а дан је био тмуран са сумаглицом и ситном кишицом.

Штаб Корпуса није знао о операцији »Кугелблиц« све док она није почела. Добивани су противуречни подаци. Ипак је наређено да на Дрињачи у Шековићима наша бригада направи мост. Гестаповац из Зворника обавестио нас је о офанзиви тако »благовремено« када су непријатељски тенкови били на видику. Застрашујућа порука немачког пуковника била је срачуната да изазове панику код нас. Извештај сам још у току ноћи послао Штабу корпуса.¹

Интересантан је случај младе и лепе белогардејке Жање. Кад су наше јединице после пете офанзиве ослободиле Власеницу у лето 1943. г. у граду смо затекли Жању. Она је радила као чиновник у котарском начелству и наводно није хтела да се повуче са усташама, јер не воли Немце а поготову усташе. Говорила је да се осећа Рускињом, и неће да служи фашистима. Ступила је у 19. бирчанску бригаду, али је убрзо била премештена у Штаб дивизије. Негде у јесен 1943. је нестала. Када се наша бригада вратила из Херцеговине, у пролеће 1944. г. Жања нам се јавила преко апотекара из Зворника. Описала нам је како се у току једног тешког ноћног марша »изгубила« и да су је Немци заробили, па је преко неког Немца успела да се поново запосли у Зворнику, опет у »Котару«. Жели да са нама сарађује и чим јој се укаже прилика она ће опет нама да »пребегне«. Ми јој на њену понуду нисмо ништа одговорили, претпоставили смо 0 чему се ради, али смо питали апотекара да нам јави шта зна о њој. Касније нам је јавио да је чуо да су Жању Немци стрељали, јер су »сумњали у њу«. Фелер је и овим обавештењем »утврђивао« своју искреност према нама.

У пролеће 1944. г. неки Михајло Поткрајац, четник из Србије »пребегао« је из четника Косте Делића из Зелине у партизане. Био је распоређен у 19. бригаду. Захваљујући будности заменика комесара чете другарице Наде Бошковић разоткривен је као шпијун.

Убацивања непријатељских агената било је нарочито крајем 1944. г. приликом распада 13. СС дивизије. Нагли прилив нових бораца у наше јединице, нарочито оних који су били у немачким, четничким, јединицама, и муслиманској легији, била је згодна прилика да се у тој маси нових бораца нађу закамуфлирани и непријатељски агенти. Мање више они су брзо откривани, јер смо и ми стицали искуство и увежбавали се у праћењу сумњивих придошлица. Наши, нарочито стари борци и руководиоци били су опрезни према новим борцима, нарочито према оним који су дошли из немачких и усташким формација.

На крају да кажем нешто о улози друга Драге Мажара као обавештајца. У односу на нас у Бирчу, он је имао далеко више искуства као обавештајца и познавалац непријатељевог метода рада. Дошао

¹ Послије ослобођења Зворника 1945. код Марка Флера пронађена је радио-станица и утврђено је да је био агент гестапоа (Фелера).

је као обавештајни официр 3. корпуса, из средине где је народноослободилачки покрет војнички био јачи, организованији, гдје се кретао Врховни штаб и деловало више искусних војних и политичких руководиоца, шпанских бораца, официра бивше југословенске војске, људи са више познавања полицијских метода. Лично је био врло храбар, разборит, хладнокрван, са иксуством диверзанга у неколико смелих акција. Први разговор с њим оставио је утисак човека који обавештајну материју добро познаје, кога треба слушати и питати за савет. Имао је одмерен другарски однос, пазио је да те у разговору не омаловажи када примети да нешто не знаш. У многе ствари био је упућен, а лепо је причао, течно и интересантно. Добро је познавао историју наше Партије, њен рад и у илегалу. За време шесте непријатељске офанзиве био сам с њим на једном задатку. Скоро два дана провели смо у Штабу батаљона наше бригаде, чији је политички комесар био Никола Билић, радио као агроном пре рата у власеничком срезу. За наше прилике у Бирчу, добро школован. Када смо једном остали насамо упита ме Никола, »шта је овај друг по професији«. Рекао сам му да је бањалучанин и да је металски радник. Толико сам ја из разговора са Драгом о њему знао. Никола је био запањен, »колико тај човек о свему зна и како интересантно прича, мислио сам у најмању руку да је професор«.

Када сам Драги показао извештај Марка Фелера, прочитао га је са пажњом и питао ме да му кажем ко је тај наш обавештајац. Знао сам да је апотекар у Зворнику, нисам му тада знао ни име, јер по његовој жељи он се ради тајности потписивао псеудонимом, што је сасвим разумљиво. Да сам везу са њим скоро успоставио преко нашег спречанског батаљона и да је наш »пријатељ«. То је било све што сам знао о њему. Драго је само рекао: »тај човек може да буде гестаповац« и ту своју сумњу образложио начином на који нас је обавештавао.

У лето 1944. г. Драго је организовао при штабу 3. корпуса курс за обавештајне официре бригада. Курс је трајао око 10 дана. Главни предавач на курсу је био Драго, али слушали смо предавања и других руководиоца у Штабу корпуса, политичког комесара Владе Поповића, Др Монија Левија, Исмета Мујезиновића, а долазио је и командант корпуса Коста Наћ да са нама поразговара. Била су то интересантна излагања, за нас сасвим нове теме о илегалном раду партије, искуствима из Шпаније, са робије, а све повезано са обавештајном службом. Свако од ових излагања Драго је тражио да анализирамо, указивао је на, за нас, обавештајце значајне моменте. Познавао је добро психу и наивност нашег младог борца који се опије успехом или снагом наших јединица, понесен скорим свршетком рата, па лако попусти опрезност. Драго је стално био обузет бригом да све наше борце морамо учити будности и чувању војне тајне. Стално је истицао да је непријатељев обавештајац или у наше редове убачени агент спреман да нам подвали, да наса надмудри, да су они посебно обучавани и увежбавани за своје специјалне задатке.

Ове његове опомене дошле су до изражаја нарочито после отварања другог фронта, када је већ и непријатељу било јасно да рат

губи. Тада долази до деморализације у непријатељским редовима. Растура се 13. СС дивизија, предају се зеленокадровци, четници, усташе, легионари и разни други квислинзи и наше јединице нагло расту. У тој маси нових бораца било је и непријатељских агената. Открили смо доста обавештајаца, злочинаца и диверзаната, али било је и оних које нисмо открили а који су нам нанели велике пакости. (напр. напад усташа у новембру 1944. г. на нашу бригаду код Црвених стијена).

Све ово што сам о Драги рекао вероватно да је мало да би се описао његов лик као борца и револуционара. Да је као револуционар био вреднији од ове приче потврђује и чињеница да је одликован Орденом народног хероја.

Ја сам мало био с њим. Наша веза се најчешће сводила да писмене извештаје и телефонске разговоре по службеној линији. Хтио сам да истакнем, да и за ово кратко време наше сарадње његов утицај био је велики на обавештајне органе у источној Босни. Његовом заслугом обавештајна служба у нашим јединицама је озбиљно схваћена и показала је добре резултате.

Рад интендантске службе

Организација интендантске службе у бригади била је тако постављена да је свака чета имала економа, батаљон-интенданта, а у бригади је био интендант бригаде и замјеник. Према постојећим биљешкама нису се могли видјети интенданти батаљона ко су све били и њихових се имена не сјећам, док се из једне белешке, која носи датум 9. IX 1944. види да је у 1. батаљону економом 1. чете био Бошко Пиљановић, 2. - Владимир Кољевић и 3. чете - Душан Перендић. Економом 1. чете у 2. батаљону био је Средоје Буричић, док 2. и 3. чета нису имале економа. У 3. батаљону у 1. чети није такође било економа, док је у 2. чети био Милорад Сокић, а у 3. чети Слободан Попадић.

Интендантска служба бригаде је функционисала у изузетно тешким условима, јер није било резерви, магацина, ни било каквих сталних извора снабдјевања. Стога се снабдијевање вршило такоређи и било у складу са потребама и могућностима. Посебну тешкоћу у обезбеђењу исхране бораца престављала је чињеница да је интендантска служба морала остварити своје задатке а да се оствари линија Партије о правилном односу према народу, да му се не замјериш. Снабдевање је вршено у олакшаним условима тамо гдје су били формиран и дјеловали народноослободилачки одбори. Гдје то није био случај, до потребних количина прехранбених производа долазило се уз помоћ кнезова и мухтара села. Њима је, приликом првих сусрета, објашњавано шта је НОП и НОВ, за које се циљеве боримо, да би их на крају замолили да као старјешине села, са својим сељацима обезбједе одређене количине хране. При томе смо им давали одређене податке, број бораца, број болесника и сл. Одборници, кнезови и мухтари би након договора са сељацима, давали интендантима батаљона по извршеном »разрезу« на појединце количине својих задужења.

Од непријатеља наше НОБ-е се узимало са пуно мање такта и обзира. Обично би се старјешинама села наређивало да у одређеном року обезбједе одређене количине хране. Уколико се село није одазвало том захтјеву, из било ког разлога, онда се непосредно покушавало доћи до хране. При томе су се понекад користили и »триковима«. Обично смо тада говорили да имамао апарат који ће нас одвести до мјеста гдје је храна скривена. Радило се у ствари о обичној бусоли. Тај трик је понекад доводио до успјеха а тада би нађена храна била одузимана, уз давање потврде.

До хране је најтеже било доћи када се током борбе стизало у села чије би становници због тога што су у великом дијелу били неиријатељски опредељени према НОП-у, напуштали своје домове одводећи са собом стоку и односећи односно скривајући расположиву храну. У том случају био би претраживан терен око села и најчешће скривана храна односно стока проналажена.

Иначе само снабдјевање се вршило на више начина, путем ратног плијена, затим конфискације без плаћања, реквизиције (узимање уз потврду), добровољним прилозима и размјеном. На примјер, када се заплијењене извјесне количине дувана, соли и сл. онда су мијењане за друге животне намирнице од сељана.

Када је 19. бирчанска бригада стигла у рејон Соколовића она је укључена у борбене акције на сектору око Рогатице и на комуникацији Рогатица - Соколац. Поред проблема које је изазивала јака зима, бригада се суочила са несавладивим тешкоћама у обезбјеђењу исхране. Ове тешкоће су проистикале из иначе тешких економских услова становништва на Романији и из чињенице што су окупатори и њихови сарадници у дотадашњим годинама, рата поред физичког истребљења великог броја становника, опљачкали и уништили и сва материјална добра.

Из тог времена, под крај фебруара 1944, интересантан је детаљ, како се дошло до јечменог брашна. Наиме, интендант Дивизије Веселин Радојичић, стари борац, један од организатора устанка на Озрену, искусан ратник, вјешто се снашао. Са својом екипом, у коју су се укључили и интендантни батаљона 19. бирчанске бригаде са бригадним интендантом Рајком Мићићем, крстарећи по овим планинским селима у потрази за храном за јединице и болницу, запазили су да сељаци у овом крају имају под снијегом још по који јечмени стог или стогуљу. И једног дана интендант је са овом својом екипом сазвао сеоске одборнике из Соколовича и околине. С њима је у згради гдје се налазио штаб 27. дивизије одржао састанак. На овом састанку, онако тактично, како је то само он знао, познајући добру душу сељака, обратио им се:

- Позвали смо вас као народне одборнике, али, и као одборнике ове наше народне војске да вам кажемо да знамо да и народ нема више ништа да једе, али да вам кажемо да и ова наша војска више ништа нема за јело... Ја и ови моји сарадници и Штаб ове наше Дивизије рачунамо на вас, да ћете ви за ову нашу војску ипак нешто наћи... Шта ко има и колико ко може да да...

На ове прве ријечи интенданта Дивизије, настао је тајац. А>уди су се почели згледати, али нико није проговарао. Опет је први проговорио интендант.

- Немојте ћутати... Овог момента исхрана нашег народа и наше војске је наша заједничка брига... Ми знамо да сељак нема али, наши интенданци су видјели да многи имају још по који стог или стогуљу неовршеног јечма... Дајте, на примјер, снопове јечма...

Кад је интендант Радојичић затражио да дају бар снопове јечма, одборници су се почели запиткивати: »А како ће се јечам овријеђи?« и на ово питање интендант је брзо и вјешто реговао:

- Ви иишта не брините, како ће се снопови јечма овријећи... Само ви обезбједите да свако ко има који стог или стогуљу да да бар 2 - 3 снопа и донесе их овдје, а даље је наша брига.

Тако је састанак са одборницима брзо завршен. Сви су они отишли задовољни, са обећањем да ће учинити све, да свако ко има да по неки сноп јечма.

И док су се одборници са романијским сељацима, који су и раније давали за нашу војску све што су имали, утврђивали колико ће ко добровољно дати снопова јечма и донијети их пред штаб дивизије, интендант Веселин Радојчић, за кога је кроз цео ток НОР-а важило правило: »Нема да нема, мора да има«, јер преко ноћи пред зградом штаба у Калиманићима расчишћавао снијег, одвајајући га са својом интендантском екипом од земље, да би направио и припремио сељачко гувно, како би на њему могао овријећи снопове јечма, за које је, познавајући ћуд и образ сељака, па и овог на Романији, вјеровало да ће их донијети.

Заиста, интендант Радојчић се није преварио. Сутрадан маса сељака је почела рано изјутра доносити и довозити снопове јечма пред штаб дивизије. Донешено их је или довежено толико, да се од њих направио пун сељачки домаћински вршај. У вршај су у сред зиме упрегнути штапски јахаћи коњи, помоћу којих су интендант Радојчић и друго интендантско особље оврли доста велику количину јечма. По вршидби, јечам је самљевен у сеоским воденицама у близини Соколовића.

Тако су интендант дивизије и његови сарадници дошли до најнужније количине јечменог брашна, потребног за исхрану јединица, рањеника и болесника у дивизијској и бригадним болницама. Свакако, потребан контингент овог брашна добиле су и јединице 19. бирчанске бригаде.

Интендантска служба је била одговорна за комплетно снабдевање, за исхрану људства, коња, обезбјеђење казана, куvara и сл. Начин снабдевања се остваривао отприлике на овај начин: као бригада - интендант добије обавјештење о маршрути, о његовој дужини и времену трајања, гдје се планира одмор или застој тада интендант бригаде упознаје интенданте батаљона са свим важним подацима и даје им директиву о извршењу њихових задатака.

Интендантска служба је своје дужности обављала уз доста напора јер за њене припаднике скоро да и није било одмора - предаха. Онда када је војска одмарала, због помањкања било каквих залиха, најчешће ноћу интенданци су вршили снабдијевање, у четама економски организовали кување хране и сл. Стварање резерви није уопште било изводљиво због отежаног транспорта и скоро сталног покрета. Само су поједине намирнице (пасуљ, мање количине меса) могле су се наћи у резерви. Од свих потребних намирница, најтеже је било снабдевање шећером и сапуном.

Потешкоће у раду интендантске службе биле су нарочито изражене када би долазило до страдања - губитака коморе, као што је био случај на Романији, када је бригада била изненађена од стране непријатеља и имала губитке око 100 коња, 42 комада крупне стоке и др. Тада је било заплењено све чиме је бригада располагала по-

Партизанска пекара у Шековићима.

слије другог ослобођења Тузле. Све је то проишло иа Романији, и ваљало је кренути испочетка.

Од велике помоћи интендантури бригаде биле су радионице, које су биле формиране у Власеници, јер за такву једну организацију био је потребан град, а како је бригада често боравила на том терену могла је од таквих радионица имати и највише користи. Како је ова варошица често мијењала свога господара (52 пута је падала из руке у руку) сваки пут када би се Власеница ослободила долазило је до формирања радионица, које су служиле не само за нашу бригаду, него за сву нашу војску коју је ратни пут туда нанео. Прво би се формирале пекаре, онда кројачка, па обућарска радионица у чијем саставу су били и опанчари, затим меснице, кухиње и сл. За кројачку радионицу била је задужена Витка Новаковић Турић, која би је сваки пут формирала, а када би дошло до повлачења наших снага из Власенице, она би шиваће машине подијелила по кућама до сљедећег ослобођења Власенице, када би се поново успоставила ова радионица. Она је увјек имала на расположењу 7-8 шиваћих машина. У исхрану из кухиње која је била организована биле су укључене све занатлије, снабдјевање путем порција с храном и све је то тако функционисало. Организатор обућарске радионице био је Саих Дурмић који је много допринео да она што боље функционише за потребе јединица НОВ.

Дакле, задатак интендантске службе бригаде био је врло тежак, с обзиром на услове у којима је дјеловала, али, у исто вријеме врло хуман и одговоран, али, на жалост, слабо цијењен и признат.

Настанак н рад бригадног санитета

Када сам половином октобра 1943. године, након првог ослобођења Тузле, дошао у Шековиће, Бирчански одред се скупа са 2. крајишком и 17. мајевичком бригадом, те Романијским одредом, налазио у саставу управо формиране 27. дивизије, која је припадала 3. корпусу НОВЈ. Из Шековића након два-три дана кренуо сам у Власеницу гдје сам добио распоред, тако да сам додијељен Бирчанском одреду, од кога је неколико дана касније - 24. октобра 1943. године, била формирана 19. бирчанска бригада.

Командант бригаде био је Војо Илић, а политички комесар Раде Јакшић. За референта санитета била је постављена, у прво вријеме, Рава Јанковић,¹ а затим др Борђе Драгић. Рава је била веома пожртвован борац, што се је убрзо потврдило и у борбама које је бригада водила. Бригада је имала три батаљона и бројала око 500 - 600 бораца, који су углавном били родом из Бирча и околине. Били су то добри борци, нарочито на свом терену, а својом храброшћу посебно се истицао командант 2. батаљона Жарко Вуковић Пуцар,² са Ракиног Брда, који је погинуо кратко вријеме иза другог ослобођења Тузле код Цапарда, 1944. године. Референти санитета батаљона били су: у 1. батаљону »Маки« - Максим Штернић, гимназијалац из Београда, у 2. батаљону Јела Бајагић из Власенице и у 3. батаљону »Жаки« - Јаков Финци из Сарајева, такође гимназијалац. Четних болничара није било. Санитетског материјала било је прилично, а до њега смо дошли приликом ослобођења Тузле, али смо га касније добили и од савезника.

У току шесте непријатељске офанзиве 19. бригада се кретала на терену од Ракиног Брда (у близини пута Тузла - Зворник) до огранака Романије, а највише око Шековића и Власенице, те Милан Планине. Деветнаеста бригада је била остала у Бирчу, док је главнина Корпуса била кренула према планини Озрен. За вријеме саме офанзиве у бригади су била одржана два санитетска курса за нижи санитетски кадар (болничарке), један на Ракином Брду, а други у близини села Тикварићи. На курсевима је било по 10 - 15 другарица, а трајали су око двије недеље. Поред неколико другарица из Власенице и Тузле, ту су биле углавном дјевојке са села. Курсеви су имали видних резултата и на њима је било оспособљено више до-

¹ Погинула на Црвеним стијенама на планини Романији, новембра 1944. године, а за народног хероја проглашена 1951. године.

² Проглашен је за народног хероја 1945. године.

брих болиничарки. Док сам ја говорио о указивању прве помоћи, заостављању крварења, имобилизацији код прелома, хигијени и заразним болестима, Рава им је објашњавала организацију прихватања рањеника, њихов транспорт и сл. Курсеви су одржани при бригадној амбуланти тако да се учесницима курсева одмах све и практично показивало.

Прве рањенике смо имали у борби са четницима код села Пожарнице. Том приликом имали смо више и тежих рањеника, које смо одмах упутили за болницу у Шековиће, док смо лакше водили са собом. За вријеме офанзиве на Шековиће рањеници и болесници били су склањани у тајна подземна склоништа, заједно са најпотребнијим санитарским материјалом, лијековима, храном и са њима је по правилу била остављена и нека другарица која је водила рачуна о њима. Мјеста гдје су биле копане базе била су чувана у највећој тајности и за њих је знао само врло мали број другова.

У току шесте непријатељске офанзиве наша бригада је прихватила и дијелове Јужноморавске бригаде, која је дошла у Бирач под врло тешким околностима, са великим бројем другова којима су ноге биле потпуно промрзле (један или двојица од њих су доцније умрли од тетануса). Борци су били врло слабо обувени и одјевени, јако вашљиви. Санитарског материјала и лијекова нису имали. Обрадили смо рањенике и болеснике те теже упутили у болницу у Шековиће, дали им нешто санитарског материјала, колико год смо могли, бурад за парење итд.

Највеће губитке смо имали код другог напада на Тузлу, половином јануара 1944. године, гдје нам је више бораца страдало од нагазних мина које су биле постављене на Илинчици. У овом нападу учествовале су јединице 17. источнбосанске и 16. војвођанске дивизије и 19. бирчанска бригада и Романијски НОП одред из 27. дивизије. Бригадно превијалиште налазило се у Пар-Селу испод саме Илинчице, на којој су се водиле најжешће борбе и одакле су рањеници доношени на носилима, док је бригадна амбуланта са тежим рањеницима и болесницима била остављена 3 - 4 км даље у селу Дубравама. Рањеници су били у бригадном превијалишту превијени, уколико им завоји нису били добро постављени, заостављено је крварење (било их је двојица или тројица који су искрварили јер им није била на положају постављена »Езмархова« повеска), а вршене су и ампутације стопала, односно отклањање размрсканих дијелова улијед нагазних мина. У бригадном превијалишту даван је и серум против тетануса. Сви којима је била потребна хируршка помоћ били су упућивани хируршкој екипи 17. дивизије на челу са др Ервином Гинсбергом, која је била постављена недалеко одатле такође у Пар-Селу.

Један од најбољих помоћника у том збрињавању рањеника, поред Раве Јанковић (која се сама побринула за кола из оближњих села, којима су рањеници били евакуисани за хируршку екипу а затим даље за болницу у Шековиће) био је Мухамед Тињић, болничар, који је раније радио заједно са мном у амбуланти Округног уреда за осигурање радника у Тузли (доцније је погинуо приликом покре-

та бригаде ирема Саицаку и Црној Гори). Како напад није успио улијед пристиглих појачања непријатељу, послије три дана борби повукли смо се према Шековићима и Власеници гдје смо добили наређење за покрет према Романији и Соколовићима. Пут је био веома напоран, јер је снијег био мјестимично (на Плочи код Хан Пијеска) због намета виши од човјека, па нам се смрзло неколико бораца. Крајем фебруара 1944. године када се бригада управо припремала за покрет према Прачи, депешом сам био позван у штаб дивизије гдје ми је било саопштено да сам постављен за референта санитета новоформиране 38. дивизије. Из Калиманића сам кренуо заједно са 17. мајевичком бригадом, која је такође била из састава 27. дивизије прекомандована у новоформирану 38. дивизију, и у Власеници ушао у састав 38. дивизије.

На крају, завршавајући овај кратак осврт на настанак и рад санитетске службе 19. бирчанске бригаде, желео бих да истакнем да је, по мом мишљењу, у датим околностима, са веома скромним средствима, санитетска служба бригаде са успјехом извршавала своје задатке захваљујући залагању санитетских кадрова и великом разумевању и помоћи на коју је увијек могла да рачуна код штаба 19. бирчанске бригаде.

Борба на Бачковцу и други напад на непријатеља у Тузли

На мјесту гдје се данас налази Основна школа у Власеници која носи име ове бригаде, формирана је 24. октобра 1943. године 19. бирчанска НОУ бригада. Био је ведар и веома угодан јесењи дан. Јутро свјеже и долином ријеке Дрињаче магловито. Током дана сунчано и умјерено топло. Ваздух оштар и чист. Лишће је увелико почело да пада са дрвећа... Борци су долазили у Власеницу прије подне у мањим групама са подручја Спрече, Шековића и Милића. Ја сам стигао са групом бораца из Шековића, међу којима су били: Перо Кикић, Владимир Миљановић, Владимир Дивовић, Брано Милошевић, Перо Мимић и Сретко и Миливоје Јефтић. Међу борцима је владало велико расположење и радост. Једва смо чекали да се нађемо у строју Бирчанске бригаде, чије је формирање већ одавно очекивано од народа Бирча. Сви смо се међусобно познавали још из времена дјетињства и поближе из Омладинског батаљона Бирчанског партизанског одреда коме смо од раније припадали, а којим је командовао Драго Мелезовић. Истина, било је и стрепње за предстојећи борбени задатак који је претходио бригади, а који није био ни лак ни једноставан, врло напоран и одговоран, поготову када смо сазнали да се морамо за дуже вријеме одвојити од породице и родног краја. Али, ту је била младост, воља, упорност којој није било препреке.

Ишчекујући свечаност формирања бригаде, преко дана смјестили смо се у боровој шуми која се налазила испод брда Виселца. Непријатељска авијација често је надлијетала простор дуж ријеке Дрињаче према Шековићима, цесту према Зворнику и изнад Власенице. Уз присуство великог броја мјештана Власенице и околних села, те припадника јединица Бирчанске пионирске дивизије, бригада је формирана предвече постројавањем батаљона и читањем Наредбе штаба 3. корпуса о њеном проглашењу. Наредбу је прочитао Војо Илић, командант бригаде. Затим је борцима и окупљеном народу говорио Хасан Бркић-Аџо, политички комесар 27. НОУ дивизије у чији је састав ушла и 19. бирчанска бригада.

Бригада је имала три батаљона. Били су то борци из састава Бирчанског партизанског одреда. Већина бораца бригаде била је са подручја Спрече, Шековића и Милића, углавном између 18. и 20. година старости. Били су то младићи који су прво борбено искуство стекли у Бирчанском партизанском одреду, али још увијек са врло мало војног знања о начину и тактици партизанског ратовања. Рас-

поређен еам у 3. батаљон, 1. чету и 1. вод. Командант батаљона био је Драго Мелезовић, а његов замјеник Никодин Станишић. Политички комесар батаљона био је Никола Биљић, агроном из Власенице, а његов замјеник Угљеша Караклајић, Србијанац. Бројно стање батаљона било је око 150 бораца. Батаљон су сачињавале три чете. Командири су били: Прве, А>убо Пиљановић, Друге, Комнен Мркајић и Треће Лука Станишић. То су били веома добри и храбри борци са непуним двогодишњим ратним и борбеним искуством. Сљедећих дана, по формирању бригаде, сва три батаљона кренули су на свој први борбени задатак: 1. и 2. батаљон у долину Спрече са задатком да се поставе дуж комуникације Тузла-Зворник на простору Ракино брдо - Цапараве - Папраћа, у циљу контролисања и затварања правца дуж цесте према Зворнику, док се 3 батаљон са дијелом штаба бригаде упутио према Новој Касаби и Братунцу. Истог дана, навече, стигли смо и преноћили у Новој Касаби.

Први вод, 1. чете, којим су руководили Слободан Попадић и Борђије Међић, добио је задатак да се у току дана из Нове Касабе пребаци у Братунац. Требало је припремити терен за долазак батаљона са дијелом штаба бригаде и обавити још неке задатке на тамошњем терену. У Братунац смо стигли касно у ноћ. Дочекао нас је и пожелио добродошлицу командир мјесне страже, повисок и отресит човјек, наоружан са машинком. Представио се да је био командир сеоске легије која се без борбе предала пролетерима - ослободиоцима Братунца и остала под оружјем да штити како он рече народну власт. Био је веома пријатан и гостољубив и рекао бих добар друг. Обезбиједио нам је вечеру и преноћиште, рекавши нам да се осјећамо безбједно као код своје куће, да се слободно одмарамо и да ће се оп са својим људима побринути за стражу. Његово понашање, колико је било пријатно, толико и сумњиво. Будући да смо први пут били у Братунцу, са недовољним познавањем војно-политичке ситуације, са резервом и стрепњом примили смо понуде овог човјека. Преноћили смо у згради Дуванске станице на клупама и поставили стражу која нас је у току ноћи обезбеђивала. Касније смо сазнали да је командир мјесне страже био од раније симпатизер НОП-а и да се приликом ослобођења Братунца и Сребренице прикључио са својом јединицом НОВ.

Наредних дана у Братунац су стигле и остале чете 3. батаљона са дијелом штаба 19. бирчанске бригаде. Ту смо прославили годишњицу октобарске социјалистичке револуције и остали око мјесец дана. Батаљон је извршио више борбених акција на четнике и зеленокадровце. У више наврата у Братунцу, Факовићима и околним селима, уз помоћ и непосредно учешће Андрије Марковића, првоборца овог краја, одржане су конференције са народом, уз пригодан културно-умјетнички програм, који је припремио и са борцима реализовао Угљеша Караклајић. Објашњавани су циљ и задаци наше борбе и издајничка улога четника, која се осјећала у овом крају. Позивали смо становништво да ступи у нашу бригаду и друге јединице НОВ и ПОЈ. Један број се одазвао нашем позиву и дошао је у наше редове. Из Братунца, Факовића и околних села, у 3. батаљон, однос-

Група бораца у ослобођеној Тузли сједе: Радивоје Перишић, Антонија Хењел, Нада Бошковић, Стево Лукић; стоје: Ацо Миланковић, Слободан Марковић, Миливоје Перишић.

но бригаду, ступило је око 35 бораца, међу којима су биле двије другарице - Муслиманке из Братунца. У току боравка у Братунцу група бораца батаљона уз помоћ и непосредно учешће Андрије Марковића, који је добро познавао овај терен, јачину и распоред непријатељских снага, у току ноћи пребацила се са чамцем преко рибаре Дрине и у непосредној близини Лзубовије, запалила је пилану која је радила за окупатора и безбједно се вратила у састав батаљона. Акцијом су руководили Драго Мелезовић и Никодин Станишић. У међувремену, створена је врло наелектрисана војно-политичка ситуација и све се више компликовала. Припремала се шеста непријатељска офанзива. Једанаестог новембра 1943. године Нијемци из правца Добоја улазе и поново заузимају Тузлу. Из правца Сарајева према Романији вршени су испади непријатељских снага које су наилазиле на снажан отпор јединица 17. дивизије. Почетком децембра 1943. године непријатељ је отпочео свој дуже припремани концентричан напад из правца Сарајева и Тузле, против снага 3. корпуса НОВЈ. Јединице 17. дивизије међу којима и 19. бирчанска бригада, имале су задатак да разбију непријатељске снаге које су наступале из рејона Тузла ка Власеници и тако створе услове за маневар и противофанзивна дејства. Непријатељске снаге из Тузле наступале су у три колоне: десном Тузла - Кладањ, лијевом Тузла-Зворник и средњом најјачом Цапарде-Шековићи-Власеница.

Трећи батаљон добио је наређење да се из Братунца преко Дрињаче хитно пребацп на простор Каменица-Папраћа у састав осталих јединица 19. бирчанске бригаде. На том путу срушио је мост на Дрињачи и пресекао тако пут према Костјерову и цесту на простору између Дрињаче и Нове Касабе испод Кушлата. Рушење моста и цесте извршено је употребом приручних борбених средстава и физичке снаге бораца. Тако се 19. бирчанска бригада у врло кратком времену поново нашла на окупу у пуном борбеном саставу. Запосјела је положаје дуж цесте Цапарде-Папраћа и очекивала предстојећи напад непријатељских снага из правца Тузле.

Трећег децембра 1943. године почео је нрви борбени додир бораца 3. и осталих батаљона 19. бирчанске бригаде са непријатељским снагама које су наступале правцем Цапарде - Шековићи - Власеница. Нијемци су свој главни напад усмјерили дуж друма Цапарде - Папраћа - Шековићи и десном побочном колоном према Борогову, управо на положаје које је држао 3. батаљон. Уз снажну подршку артиљеријске ватре која је тукла са Цапарди, покушали су да се истог дана пробију цестом преко Папраће и Бијеле Земље за Шековиће, али без успјеха. Наишли су на врло јак и добро организован отпор бораца 3. и осталих батаљона 19. бирчанске бригаде и уз знатне губитке били враћени на полазне положаје. Наређење штаба бригаде било је да се продор непријатељских снага од Цапарди према Шековићима, мора задржати по сваку цијену, док се евакуишу и смјесте у базе рањеници и ратни плијен који је допремљен из ослобођене Тузле у Шековиће. Основано се претпостављало да ће наступајуће непријатељске снаге поћи у села и потражити рањенике. Цио дан 4. децембра вођене су жестоке борбе. Нијемци су били врло упорни. Свом жестином наваљивали су да заузму доминантне положаје на брду изнад Папраће (Борогово - Велика Њива - Бијела Земља), како би обезбједили несметан пролаз своје главнине цестом за Шековиће и Власеницу. Услиједила је опет њихова снажна артиљеријска ватра, а затим и силовити напад пјешадије на наше положаје, тако да су Нијемци успјели уз веће губитке да се пробију цестом за Шековиће и да истог дана навече њихова претходница стигне и запосједне лијеву обалу ријеке Дрињаче до моста испод Црвене стијене на простору Јаковице. Други и 3. батаљон повукао су се на десну обалу ријеке Дрињаче и поставили се на положаје: 3. батаљон Бочковац - Столице, 2. батаљон десно од њега према Победарју, а 1. батаљон се повукао у правцу Видаковића - Ашчерића са задатком да заједнички са Бирчанским партизанским одредом, штити болницу и рањенике, који су остали ван смјештаја у базе и размјештени по селима.

Шеста пролетерска источnobосанска бригада, у саставу 17. дивизије, којом је командовао Милош Зекић, стигла је у Власеницу 6. децембра изјутра и одмах се упутила у сусрет непријатељским снагама у долини ријеке Дрињаче, гдје је био главни удар. Покрет је извршен у двије колоне: десном са два батаљона преко Цикота на Бачковац, повезавши се са 3. батаљоном 19. бригаде и лијевом колоном са два батаљона ојачани батеријом топова и противтенков-

ским водом правцем иа Бетањ и мост на ријеци Дрињачи испод Црвене стијене. Истог дана послје подне, дошло је до судара 6. бригаде са истуреном претходницом непријатељских снага, која је покушала да запосједне положаје на Бетњу и Црвеној стијени. Снажним противнападом батаљони 6. бригаде успјели су да врате Нијемце на полазне положаје у село Јаковице, гдје се непријатељ зауставио и утврдио. Обје бригаде (6. и 19.), 6. децембра до мрака водиле су жестоке борбе са Нијемцима и преузеле иницијативу, извршивши неколико узастопних и координираних напада према селу Јаковице.

Цио дан 7. децембра вођене су жестоке борбе. Нијемци су главни напад усмјерили на брдо Бетањ, како би обезбиједили несметан пролаз своје главнине цестом ка Власеници. Уз снажну артиљеријску ватру, у више наврата покушали су да се домогну Бетња и Бачковца, али без успјеха. Шест бригада са Бетња, 15. мајевичка бригада са Дебелог Брда и 19. бирчанска бригада са Бачковца, свом жестином тукле су по непријатељу у долини ријеке Дрињаче, тако да је био доведен у тежак положај. У току ноћи између 7. и 8. децембра нападала је шеста бригада на Јаковице у долини Дрињаче. Њој су садејствовали бочним ударом 15. мајевичка и 19. бирчанска бригада. Борбе су трајале до пред свануће. Долина ријеке Дрињаче одјекивала је од митраљеских рафала, експлозија бомби и минобачачких мина. Владео је прави пакао. Знатни губици били су на обје стране. Међутим, непријатељ је био сувише јак јер се цијела његова средња колона нашла на окупу. У зору се одустало од напада. Са Бачковца су повучени на Бетањ батаљони 6. бригаде, а положаје на овом простору у цјелини је преузела 19. бирчанска бригада.

Освануо је осми децембар прохладан и вјетровит дан. Услиједили су силовити напади непријатеља управљени на Бетањ - према Бунарићу, јер докле год је овај кључни положај у нашим рукама, Нијемци нису могли без губитака да изврше продор ка Власеници. Цијело прије подне протекло је у измјеничним јуришима и против јуришима и на крају се њемачка групација успјела пробити цестом за Власеницу.

Битка на Бетњу и долини ријеке Дрињаче у којој је учествовала 19. бирчанска бригада опјевао је и народни пјевач:

»Сад са Бетња Шеста љуто туче, један Швабо
по два мртва вуче.

Деветнаеста са Бачковца високог ћувика, из
строја му избаци већи број војника.

Петнаеста са Дебелог брда, јадан Швабо око воде мрда.

Само гледа да се некуд склони, митраљезац за њим нишан гони.

Јадан Швабо и топове има, али никуд није пристао са њима.

Куд год пође партизани млате и опет их уназад поврате«.

Борбе Деветнаесте бирчанске бригаде од 3. до 9. децембра 1943. године и побједи наших јединица над јаким и упорним непријатељем у долини ријеке Дрињаче, имале су велики значај за њен даљи борбени пут. Својим непосредним учешћем у одбрани Борогова и Бачковца и садејством осталим бригадама на Бетњу, 19. бригада не само што је стекла нова борбена искуства, већ је успјела да онемо-

гући благовремену реализацију борбеног плана непријатеља у шестој офанзиви у источној Босни. Главна непријатељска колона која је од Тузле требала да брзим наступањем преко Шековића и Власенице, потисне снаге НОВ и ПОЈ на Романију (где је било планирано окружење), не само што није успјела у том подухвату, него је претрпела губитке. Борбе које су вођене на простору Цапарде - Папрача - Борогово, у долини ријеке Дрињаче и на Бетњу, омогућиле су и снагама НОВЈ на Романији (27. источnobосанској и 5. крајишкој дивизији) да се са успјехом супроставе непријатељским снагама од Сарајева.

Битка у долини ријеке Дрињаче била је завршена, али окупатор је и даље остао на ослобођеној територији. Успоставио је своје посаде у Власеници и дуж пута Зворник - Дрињача - Милићи - Власеница и Зворник - Тузла, тако да је у наставку шесте непријатељске офанзиве 19. бирчанска бригада и даље остала и дјеловала на подручју Бирча, са задатком да штити Централну болницу и рањенике у Шековићима од упада четника и зеленог кадра. Први и 3. батаљон маневрисали су дуж цесте Дрињача - Нова Касаба-Власеница-Хан Пијесак и Власеница-Шековићи, а 2. батаљон у долини Спрече и дуж цесте Цапарде-Папраћа. Вршени су напади на непријатељске дијелове који су пролазили или се задржавали на овим правцима. Први и 3. батаљон 19. бригаде крајем децембра 1943. године, брзим и изненадним нападом на непријатељску посаду ослободили су Власеницу и уништили мањи конвој камиона и мотоцикла.

Након завршетка шесте непријатељске офанзиве све наше јединице у источној Босни, међу којима и 19. бирчанска бригада, брзо су предузеле противофанзиву и повратиле изгубљене територије. Тим подухватом на очигледан начин је демантована њемачко-ушашка и четничка пропаганда о путпуном разбијању и уништењу партизанских снага у источној Босни.

У времену од 1. до 15. јануара 1944. године бригада се срећивала и вршила је попуну својих јединица. Због оштре зиме и исрпљености бораца, предах и одмор био је неопходан. Ово вријеме искориштено је и за обуку командног кадра, политички рад са борцима и упознавање са одлукама Првог заседања ЗАВНОБиХ-а и Другог засједања АВНОЈ-а. Извршене су све потребне припремене за предстојећи напад на Тузлу.

Све јединице предвиђене за напад кренуле су према Тузли - свака својим правцем, одређеним оперативним планом напада на непријатељски гарнизон у граду.

Приближавање и груписање наших јединица око Тузле, непријатељ брзо открива преко своје обавјештајне службе, четника и зеленокадроваца, предузима и учвршћује одбрану. У Тузлу, поред 5. и 8. домобранског пука, 3. ловачког здруга, надире у ноћи између 13. и 14. јануара њемачка борбена група »Шварц« из правца Зворник. Поучен горким искуством из првог ослобођења Тузле, непријатељ је нарочито утврдио положаје на Илинчици, Којшину, Сланним бунарима, Пискавици, Тушњу и Градини, гдје је била постављена артиље-

рија. Изградио је читав систем бункера, ровова и саобраћајница испред којих је поставио бодљикаве жичане ограде и нагазне мине. У граду је већи број тврђих зграда подесио за одбрану. Тако је непријатељ припремио систем своје одбране и дочекао напад наших јединица.

Деветнаеста бирчанска бригада као средња колона јужне групе наступала је правцем Својат-Живинице-Спречки хан - Пар Село - Црвено Брдо - Илинчица. У нападу на Тузлу 3. батаљон је био усмјерен правцем Бирчански пут - жељезничка станица. Десно од 19. бригаде правцем Вуковије - Дубрава - Илинчица, наступала је 16. муслиманска бригада, лијево у наставку правцем Пасци - Равна Трешња - Миладије - Крека до ријеке Јале, наступала је 6 бригада и Озренски партизански одред.

Већина наших јединица учествовала је и у првом ослобођењу Тузле, 2. октобра 1943. године и познавале су положаје око града. У Пар Селу које се налази испод саме Илинчице, саопштен нам је план напада, јачина и распоред наших јединица које учествују у нападу и правац наступања нападачких колона. Све бригаде, свака на свом правцу једновремено су требале кренути у напад. Међутим, 19. бирчанска је на прилазима граду наишла на неочекивани отпор усташа и зеленог кадра, а на сличан отпор наишла је и 16. муслиманска бригада код Вуковија и Дубрава, тако да су због протјеривања непријатељских дијелова који су се налазили и јужно од Тузле, закасиле због чега је дошло до помјерања термина планираног напада. Умјесто 16., напад је извршен 17. јануара 1944. године, послје пола ноћи, али неповезано и без жељених резултата.

Ноћ, неповољне временске прилике и добро изграђен систем одбране, бункери и ровови са постављеном бодљикавом жицом и нагазним минама, које нисмо очекивали, успорило је продор бораца 16. муслиманске и 19. бирчанске бригаде.

У ноћи између 17. и 18. јануара напад је поновљен. Све нападачке колоне наших јединица, једновремено су кренуле у напад. До сванућа 19. јануара вођене су жестоке борбе. Напад је био усмјерен на освајање бункера дуж гребена Илинчице, са циљем да се домогнемо доминантног положаја на овој веома важној тачки и обезбиједимо несметан продор лијеве нападачке колоне наших јединица у центар града, али без успјеха. Нијемци, домобрани и усташе, мада уз знатне губитке, уз снажну подршку артиљеријске ватре, која је тукла са Градине, грчевито су бранили ово своје упориште, јер су добро знали док је год овај кључни положај у њиховим рукама, партизани не могу да изврше продор у град. Борбе су текле у наизмјеничним јуришима и контрајуришима. Али, непријатељ је био сувише јак и није се могло напријед. Постављене нагазне мине биле су највећа препрека и нанијеле нам велике губитке. Само те ноћи 16. бригада имала је 49 погинулих бораца, а 19. бригада у борбама за Тузлу од 16. до 20. јануара имала је 9 мртвих и 20 рањених. Бригадно превијалиште налазило се у Пар Селу, недалеко од ватрене линије, а бригадна амбуланта у селу Дубравама, у које су носилима допремани рањеници и даље транспортовани у болницу 17. дивизије. Око збрињавања и

траспортовања рањеника посебно су се ангажовали и истакли Рава Јанковић (касније проглашена за народног хероја) и Мухамед Тињић, болничар из Тузле (касније погинуо). Они су из оближњих села мобилисали сточне запреге (око 20), којима су рањеници превозени у корпусну болницу у Шековиће.

Двадесетог јануара послје подне дошло је наређење од штаба 3. корпуса да се одустане од даљег напада на Тузлу и батаљони неопажено повуку у правцу Вуковија. Борцима 3. батаљона учесницима ове битке саопштено је да је до повлачења дошло због изненадног и неочекиваног продора јачих непријатељских снага из правца Добоја и Зворника према Тузли и Живницама и опасности од напада са лећа нашим снагама. Послје напуштања положаја око Тузле, јединицама јужне групе наређено је да се пребаце преко ријеке Спрече и крену у правцу Бирча. Деветнаеста бирчанска бригада добила је задатак да се постави код села Вуковија и обезбиједи несметан пролаз штаба 3. корпуса, других јединица у повлачењу, и транспорт рањеника и коморе. Извршивши овај задатак, бригада је кренула преко ријеке Спрече за Бирач.

Неочекивано, Нијемци су запосјели мост на ријечи Спречи и поставили засједу, на коју су наишли батаљони, 16. муслиманске бригаде. Под врло неповољним временским и другим околностима (набујала ријека Спреча, премореност и исцрпљеност бораца у борбама за Тузлу) и уз знатне губитке, морали су да се пробију према Бирчу, односно Мајевици.

Иако под веома неповољним временским и другим условима (дубок снијег, велика хладноћа, слаба одјећа и обућа, премореност и исцрпљеност бораца у борбама са Нијемцима у шестој непријатељској офанзиви) која се тек завршила и тродневним борбама за Тузлу, борци 19. бирчанске и 16. муслиманске бригаде, врло храбро и незадрживо јуришали су преко бодљикаве жице и минских поља на утврђено непријатељско упориште Илинчицу и показали примјер херојства и самопријегора достојног дивљењу. У тим јуришима на утврђене положаје Илинчице, које су непријатељеве снаге жилаво и упорно браниле, остали су без ногу Лзубо Пиљановић, командир Прве - моје чете, првоборац из Шековића и Стојан Стојановић, помоћник комесара 2. батаљона. У борбама за Тузлу погинули су из Прве чете 3. батаљона Сретко Јефтић, Ристо Мекић, Вељко Бурић и Бетко Поповић.

Послје напада на Тузлу, краћег задржавања и одмора у Власеници и Бирчу, те сређивања и попуне својих чета и батаљона, бригада је напустила Бирач и кренула на свој дуги и врло тежак борбени пут.

Мост је срушен - рапортирао је Влајкуша

Спречански батаљон 19. бирчанске бригаде добио је средином новембра 1943. године задатак да онеспособи мост на ријеци Дрини у Зворнику, како би се онемогућило њемачким снагама да се, у вријеме припрема шесте непријатељске офанзиве, из Србије пребацују у источну Босну.

Главни задатак је добила 1. чета, у којој сам био помоћник пушкомитраљесца. Пушкомитраљезац, Милан Бабић, Крајишник, био је уједно и десетар у 1. воду. У наш батаљон је дошао послије прележаног тифуса. Био је веома храбар и омиљен борац. Увијек насмијан и спреман на шалу. Имао је око 18 година. Прва ратна искуства стицао сам поред њега.

Тих дана 1. чета Спречанског батаљона налазила се на одмору у селу Ракино Брдо, у близини Осмака. Једне вечери, када смо се припремали да послије вечере идемо на спавање, командир чете је позвао десетара Бабића на некакав састанак. Одмах смо сви знали да се спрема нека акција и то исте ноћи. Јер, ноћ је за партизане представљала вријеме када се ишло у акције, посебно када су били у питању специјални задаци. Још ако је ноћ била кишовита и потпуно тамна, каква је била ова, били смо некако сигурни да се иде у акцију. Нисмо дуго чекали вратио се десетар Бабић и шаиатом ми рече: »Идемо у један град на једну свадбу да пуцамо у прангије«. Насмијао се послије тога, узео свој шарац, почео да притеже ципеле и мени рече да погледам оквире за муницију и јесу ли сви исправни. Погледао је своје двије бомбе - крагујевке, од којих се никада није растајао. Погледавши у небо рече да ће убрзо киша, а онда настави: »Е неће она без нас ни ми без ње. Шта би ми болан без кише. Ем нас помаже у борби, ем нас понекад добро и окупа«.

Одједном се чује команда командира Живка Гајића како позива да се чета построји у колону по један. Брзо смо се постројили. Колона је кренула на одстојању од неколико корака, тако да један другог видимо. Пошто је ноћ била доста тамна и киша почела да роси, одстојање смо смањили, скоро да се држимо за руке. Крећемо се познатим нам путевима, испод села Куле, према Цапардама, Снагову и Зворнику. Кретање је убрзано, нарочито када смо изашли на цесту. Сјетим се да смо овуца пролазили и раније када смо одлазили у акције, на засједе и прелазили цесту одлазећи на Мајевицу, али овако нисмо ишли, а да нас не чека нека засједа домаћих издајника - четника, усташа или домобрана. Сада је ово наша територија. Цес-

Борци Аругог - Спречанског батаљона

та се бијелила од иосутог кречњака - туцаиика, па се свака људска силуета лако примјећивала. Зато смо брзо прелазили цесту. Сада нас нико није дочекивао, нити смо се некако бојали. Сви наши непријатељи су се разбјежали и склонили по шумама и чекали поново да им дођу савезници - Нијемци. Били смо близу Цапарди, гдје је до скоро био утврђени положај домобранске артиљеријске јединице, чије су гранате експлодирале по селима у којима су се налазиле наше јединице, Сајтовићи, Ракино Брдо, Гојчин, Борогово. Причало се да је из тих топова 1942. године, када је прешао на страну окупатора, гађао на нас лично Душан Ковачевић, четнички војвода, чији су положаји били у непосредној близини Цапарди, на Николића Брду и Руднику близу Папараће. Када је послвије тешког рањавања умро, из Тузле су га у јулу 1943. године довели на њемачком камиону, уз њемачку почасну стражу и сахранили на Руднику. Послије његове смрти дошло је до расула међу његовим четницима. Многи су отишли у партизане, а неки су се вратили кући или су се крили у близини својега села. Пролазимо крај кућа Бокана Борђића, односно Милорада, у којима је до јуче био штаб домобрана на Цапардама. Сада у њима нема никога. Некада су овдје били дућани. Скреће нам се пажња да будемо опрезни јер нас може изненадити каква четничка засједа, а њима на овом подручју командује Петко Борђић и Брано Бокић. И легија је почела да диже главу јер је осјетила скори долазак Нијемаца.

Пролазимо поред конака којег је држао Дедо и стижемо на врх Снагова одакле се види Зворник. Ту је бивша кафана и конак Пе-

пина, гдје се могло прије рата нешто и појести. Ту вече видјели смо само кућу. Ишли смо путем кроз борову шуму према Зворнику, онда се колона зауставила. Ноћ је притисла помрчином. Киша, јесења, помало хладно натапа нашу оскудну одјећу. Није нам хладно. Једно је јасно да идемо у Зворник, али не на свадбу како је Милан Бабић рекао, него да рушимо мост на ријеци Дрини. Да спречимо прелаз Нијемцима из Србије. Није могао да издржи а да ми не каже добро чувану тајну. Тако је било код партизана. Што мање знаш, мање ћеш да будеш у прилици да издаш, ако те евентуално заробе живог. Живог партизана могао је непријатељ заробити само ако га нађе на спавању или контузованог у борби, или ако остане без иједног метка или бомбе.

На челу колоне кретао се комесар батаљона Никола Андрић са командантом батаљона Зарком Вуковићем Пуцаром и командиром чете Живком Гајићем. Био је ту и Влајко Сандић. Посебно је био расположен Никола и борци Зворничани који иду у свој град, очекују да виде своју кућу, родитеље и ријеку гдје су се купали, гдје су младост провели. Вјерујем да ће им бити жао тог моста, јер су са њега више пута скакали у хладну Дрину. Можда ће тиме изненадити своје најближе, али ће их и обрадовати својим доласком. На брзину ће се пресвући у чист веш, промијенити подеране ципеле или опанке за неке боље или добити нешто од домаће хране.

Негде ближе Зворнику, изнад цесте у шуми, заустави се колона. Било је мало мјесечине па смо чак могли и да видимо, јер је таква јесен - час киша - час ведро. Овдје ће се одлучити којим ће правцем која јединица да крене и ко ће да изврши задагак рушења моста. Пред стројем је стајао цео Штаб батаљона. Пошто сам био на челу колоне 1. чете, могао сам чути како се договарају око избора бораца за учешће у диверзији. Командант је позвао Влајка Сандића, нашег интенданта да изабере најбоље борце за које је сматрао да могу са њим извршити тај задатак - рушење моста. Речено му је да изабере борце и да се снабдију са довољно муниције. У рату се никада не зна гдје засједа чека, и хоће ли бити среће да се врати са задатка потпуно или дјелимично извршеног или неизвршеног. Знало се да мост добро чувају, да је стално - сваких 5 минута осветљен некаквим рефлекторима, да са србијанске стране има бункер, да на брду у Србији има више митраљеских гнијезда.

Доће и тај моменат да Влајкуша изабере борце. Дошао је пред Милана и одсјечно му рече: »Изаћи Милане са својим помоћником и ти ћеш бити на мосту све док ја не кажем да се повучеш. Лези уз лијеву страну греде моста, а помоћник уз десну. Нико не смије прећи преко моста док сте на њему, нити вас смије примјетити. На мост ћете се попети када престане да га осветљава рефлектор. Ево, за везу служит ће овај канап, лак је и стави га у цеп и кад стигнемо до моста један крај вежи себи за каиш са продужетком до помоћника, а други крај ћу ја везати за једно дрво одакле ћу по завршетку задатка канап три пута повући - биће то знак да се вас двојица повучете. Пуцати не смијете све док нас не открију. Ово сам морао да вам кажем овдје, јер доље се све чује«.

Пошто сам био помоћник, Милан је и мени све поновио, да не би погријешио. Колико се сјећам, трећи борац био је Чедо Бркић - Лозановић из Ракина Брда. Висок, танак, плав и врло брз, добар борац - стар око 18 година. Полако прича. Кад хода мало се гега. Остало му је то од сталног ношења дрва на леђима из Гаја, јер његов отац Лука није имао волова, а ни толико земље да исхрани многочлану породицу. Не знам ко је још био с нама, претпостављам да је неко морао бити из Зворника, можда Коста или Лука.

Кад је избор извршен и задаци саопштени, колона је кренула према Зворнику, граду у који први пута улазимо и то у ратном стању са оружјем у руци, да рушимо мост, а не да нешто купујемо или продајемо. Сељак је ишао у град да се са неким суди, или обиће некога у болници. Понекад су одлазили и на неке вашаре, али опет да нешто продају.

Не сјећам се којим смо путем сишли у град, јер нисмо ишли цестом. Знам да смо прошли крај јавне чесме која се налазила негдје око данашње бензинске пумпе и низ поток се спустили до Дрине. Ту смо морали да скинемо и оно мало обуће што смо имали на ногама ради што нечујнијег приласка мосту и постављања експлозива.

Пролазећи крај кућа које су се поредале крај калдрисаних улица у себи сам размишљао у удобном животу људи који живе у њима и у овом тренутку и не сањају да ће за који минут бити срушен мост, преко којег су одлазили у Србију и они из Србије прелазили у Босну. Било ми је драго што ћемо извршити минирање моста и што ћемо бар за извјесно вријеме из Србије од непријатеља бити безбједни. Била је неуобичајена тишина. Све моје мисли биле су окренуте на то да Милан и ја непримјетно заузмемо положај на мосту, да наш диверзант Влајкуша постави онај експлозив на директе - носаче испод моста, да некакви упаљачи не буду влажни, да брзогорући штапин не буде негдје прекинут и испао из барута, па нам пропаде сав толики труд и пукне брука како нисмо извршили задатак јер нас је ухватио страх.

Коначно смо дошли до тог моста, до те ријеке Дрине о којој су причали да је не може нико препливати, а камо ли прегазити ни кад су највеће суше. Стојимо приљубљени уз једну кућу да нас не би са оне стране Дрине стражари примјетили када буде мост освијетљен са рефлекторима и Влајкуша тражи од Милана да привеже онај канап за бандеру, која је била одмах до те куће, одакле ће нас обавјестити са три трзаја да је поставио експлозив и да се повучемо кад престане освјетљавање моста. Милан је поставио тај канап. Откачио је свој митраљез и мени дао крај канапа да вежем за каиш. Кренули смо на мост када је стражар био на оној страни окренуо лећа и пошао према бункеру. Добро смо га видјели јер је на тој страни ријеке горјела сијалица.

Лежимо на мосту, послушкујемо, посматрамо стражара како шета са пушком о десном рамену. Чује се топот ципела. Негдје се огласи и лавез паса. Киша све јаче пљушти, све је већа помрчина што нама олакшава извршавање задатка. Посматрам Милана како је приљубио свој митраљез уз десни образ. Његово тијело приљубило

се уз греду моста тако да се скоро не разликују Једно од другог. Морам признати нешто јаче поче да ми лупа срце. Не знам од чега, можда и од јесење хладноће, можда од страха што се одужило са знаком за повлачење. Почех се прибојавати да нас Влајушка није можда заборавио. Свашта човјек може да помисли, јер се никада не зна шта ко мисли и одакле изненађење може доћи.

Док сам ја дрхтао и покушавао да се смирим, одједном се упали свјетло рефлектора. Ставио сам руке под себе. И цијев сам склонио да се не би примјетио бљесак жељеза. Свјетло је шетало по мосту, са стране моста, са обадвије стране и под мост. То се понављало неколико пута. Стражар се прислонио на онај бункер. Освјетљење је прекинуто. Морао сам мало да жмирим да би се прилагодио мраку. Гледајући час у стражара, час на десну страну Дрине, погледам кроз поднице у корито ријеке и видим како се Влајкуша бори са експлозивом и веже га уз стуб моста. Од овог момента, од овог погледа, Влајкуша у мојим очима више није интендант, него рушилац мостова. Он је јунак, то ћу свакоме да кажем како је он то све извео и није дрхтао као ја на мосту, а он испод моста, а испод њега хладна Дрина у коју може сваког момента да падне и да га она прогута.

Нисам много знао о Влајкуши. Знао сам да је из Јегиновог Луга којег је легија из околине Мењаша и Тупкоквића спалила и побила преко 400 жена, дјецe и одраслих мушкараца. Влајкуша је ожењен из Сајтовића. Има сина и кћерку. Жену сам му видио. Лијепа и брзо игра до свога Влајкуше а он не стаје на земљу. Не знаш тко боље пребацује ногу преко ноге. Причало се да бољих играча од Душанке и Влајкуше није било у тој околини. Знао сам да су га звали барабом, јер је нобјегао од жандара и крио се по шуми у Сајтовићима. Да је радио у руднику и у Солани и да је због мале плате и сваће са гшСлодавцима, побјегао у Сајтовиће гдје се упознао са Душанком и исту оженио. Ето, тек ми је сада јасно одакле он зна да петља око тог експлозива - динамита и да руши мостове као што је правио рупе у јаму и стављао динамит да отпуца угаљ. Зато је њега штаб и одредио да ово изврши са нама заједно. Гледајући га како ради, мени се чинило да је спор, а њему вјероватно да ради брзо и боји се да не погријешу. Не смијем, викнуо бих му да мало пожури. Боље је да шутим као што и Милан шути и стрпљиво чека. Зна и Милан да то није ни мало лак задатак. Примјетио сам како полако окрену главу ка мени. Можда провјерава да нисам заспао.

Много ме чудило како то да у граду нема никога и како смо ми пришли мосту да нас нико није примјетио. Случајно сам окренуо главу према Милану на лијеву страну од мене да видим шта он ради. Примјећујем да полако савије ножиће од пушкомитраљеза, јер му је лијева рука лебдила у ваздуху покрај греде моста. Још нисам ни повратио поглед, поново је обасјан мост. Причекали смо да се заврши освјетљавање и да се вјероватно повлачимо јер је Влајкуша повукао канап. Нисам се преварио. Милан је повукао канап три пута и ја сам се био припремио да се повлачим, али само чекам прекид освјетљења.

Свјетло је престало да прелази са једног краја на други крај моста и још пар свјетлосних зрака баци око бункера на србијанској

страни и угаси се. Још једном сам погледао према стражару и брзо кренуо са моста. Брзо смо се нашли под стрехом најближе куће код моста и гледали шта ће Влајкуша сада да уради. Он је припалио цигарету и онако распаљену пружио брзогорућем штапину који се запалио и брзо зујећи одлазио до упаљача на експлозиву. Од радости сам заборавио да ми на глави нема капе. Остала ми је на мосту када смо се повлачили јер је запела за жицу која се налазила на мосту. Милан се насмијао и рече ми - добро да ниси главу заборавио, а камо ли капу, али није важно направит ћемо је чим стигнемо на Ракино Брдо, ако кога не будемо заробили и са њега скинемо. Некако полако шапћемо и чекамо да чујемо извршење нашег задатка.

Одјекнула је експлозија, вода из Дрине се подигла из свог корита толико да сам помислио да се проломио облак неког великог пљуска из неба. Купали смо се поново као да смо у ријеци, а не уз кућу испод стрехе. Кров са куће се срушио па смо по главама добили ударце цријепа. Милан је био ударен, али захваљујући капи није га много позлиједило - мало ме огреба, рече Милан, али ми се нешто мути у глави. Влајкуша га ошамари са обе стране лица и рече - брзо за мнош. Потрчали смо што смо више могли кроз оgradu држећи пушке у рукама. У пролазу смо наишли на жене како носе дјецу. Просто од страха нас и не виде. Мени је остала у сјећању крупнија жена у неком сакоу. Дјеца су вриштала, прави метеж. Некуд су јурили, можда у неко склониште од бомбардовања ни сам нисам знао камо идемо ни ми ни ови грађани, којима смо узнемирили сан па сада псују и проклињу све оне који су измислили рагове. Знају и они куда ће. Хоће народ у склониште. Знамо и ми куда ћемо. Враћамо се натраг одакле смо и дошли. Гдје би него на Ракино Брдо да се одморимо, а сутра тко зна куда.

Кроз неколико минута стигли смо у једну кућу у којој се видјело свјетло. Добро се сјећам да се налазила са десне стране цесте мало у брду. Имала је веранду. На веранди је сједио комесар батаљона, Никола Андрић, са цијелим Штабом. Кад смо стигли уз оне степенице, он се шеретски смијао док му је Влајкуша предавао рапорт да је задатак извршен и да је мост преполовљен. Честитам, рекао је Никола. Зарко је био унутра и он је изашао напоље на веранду и он је рекао - аферим, Сендићу.

Пошто је задатак извршен без губитака иако су бјелогардејци, Нијемци и четници са обале Малог Зворника бесомучно тукли из свих оружја на град. Мислио сам да су у непосредној близини, тако су меци падали око нас док смо одступали уз поток према јавној чесми одакле смо и дошли. Не знам да ли је било жртава међу цивилним становништвом, јер смо се одмах повукли из Зворника према Снагову преко којег се пењала макадамска цеста правећи велике окуке.

Задатак је извршен

Био сам борац 2. вода 2. чете, 2. батаљона 19. бирчанске НОУ бригаде. Сјећања на бригаду има више, али бих посебно издвојио један задатак.

Крајем октобра и почетком новембра 1943. године, бригада је са својим батаљонима, посјела положаје на правцу према Зворнику да би овладава важна комуникацијом Зворник - Тузла. Ова за непријатеља важна комуникација, као главна спона везивала је са мостом на Дрини у Зворнику Босну са Србијом. Циљ посједања ове комуникације у дијелу Снагова био је да се онеспособи бар за краће вријеме и да се прикупе нове снаге ради попуне и јачања бригаде. Ностављени задатак бригада је извршила, порушила комуникацију Зворник - Тузла и учинила је за извјесно вријеме неупотребљивом. Интересантно је напоменути да је рушење ове комуникације, вршено такоређи пред носом самог непријатеља и на домак самог Зворника. Такође треба напоменути да се рушење дијела цесте Зворник - Тузла изводило заједно са народом ових крајева.

У склопу операције рушења цесте Зворник - Тузла, родила се идеја, у штабу 3. корпуса да се у међувремену изведе акција рушења моста на Дрини у Зворнику. Овај задатак повјерен је 2. батаљону 19. бригаде који је припремио план рушења моста, одредио вријеме, људе и начин извршења. Мост на Дрини у Зворнику био је од великог значаја за непријатеља. Имајући то у виду извођење акције било је темељито испланирано. Одабрани су људи, начин и средства. На извођењу овог задатка, рушења моста, одређена је група од десетак бораца.

По мом сјећању били су то борци: Милан Крајишник, обавјештајни официр, Влајко Сандић звани Влајкуша, интендант батаљона, Лука Хајдуковић, борац и рођени Зворничанин, Вељко Соколовић, борац, Здравко Гајић, борац а имена осталих другова не могу се сјетити. Знам да су били још неки другови Зворничани и сјећам се њиховог лика. Тачно је да је Милан Крајишник руководио групом бораца и акцијом рушења моста на Дрини. Замјеник му је био Влајко Сандић зв. Влајкуша. Наш полазак на овај задатак био је строго тајан а пошло се са Снагова од куће Шефкина Хана. Ту смо добили задатак и примили динамит и остало. У правцу Зворника кретао смо се ноћу, те кад смо стигли на периферију пришли смо једној кући и ту смо разговарали са неким човјеком. Мислим да нам је он дао добре податке куда и како да се мосту привучемо а да не будемо откривени. Захваљујући прецизном обавјештењу наших симпатизера из Зворника, мосту смо пришли непримјећени углавном га-

зећи ријечицу која протиче градом. Располагали смо подацима да у граду има иешто мањих снага а да се само ноћу креће по нека патрола, а да са друге стране Дрине бјелогардејци чувају мост. Овај податак био је тачан. Група бораца пришла је мосту на Дрини у пуном саставу на прописно одстојање, смјестила се у један порушени подрум, који је од моста удаљен око десетак метара. Из овог подрума имали смо добар преглед моста и преглед кретања непријатељских патрола. Такође смо имали преглед одакле и на који начин бјелогардејци врше освјетљавање моста. Док смо се припремали извршен је распоред неколицине бораца да нас штите од евентуалног наилаaska непријатељских патрола, све док се не поставе мине на мост. Једно обезбјеђење постављено је на крају моста са босанске стране а друго према центру града. Тек послије овога пришло се реализацији главног задатка. За минирање моста на Дрини одређени су Милан Крајишник, као челни и најодговорнији, затим Влајко Сандић Влајкуша, други стручњак за постављање динамита, Лука Хајдуковић, као дотурач материјала и Вељко Соколовић, као други дотурач поменутог материјала - динамита. Наше кретање до циља ометала је стална присутност бјелогардејаца и рефлектора који су освјетљавали мост и тако онемогућавали да се неко непримјећен привуче мосту.

Кретање је било врло отежано јер је пријетила опасност да нас свакога часа примјете бјелогардејци и тада би пропала наша акција. Зато смо морали да се провлачимо пузећи, окренути лицем према зиду и сваки пут кад би рефлектори освјетлили мост прекидали смо пузење и опет настављали. Ово се стално понављало све дотле док се нисмо наши под мостом. Ову ситуацију је отежавала и врећа са потребним материјалом за минирање која се морала вући. Била је бијеле боје па смо је морали маскирати да се издалека не види. Ово заваривање трајало је више од пола сата, све док се није завршио главни дио посла. Када је било све постављено и упаљен фитиљ, брзо смо се повукли у заклон. Истовремено је почело одбројавање минута - секунди. У том моменту неко се сјетио да је под мостом остала вреће са остатком експлозива. Како је за нас експлозив био веома драгоцен и до њега се тешко долазило, неко од другова се за тили час вратио и донио врећу са остатком експлозива. Тај скок није трајао више него неколико секунди и врећа је била на сигурном. За дјелић секунде послије тога настала је страховита грмљавина на мосту али смо ми били на сигурном мјесту, у заклону. Друг који се вратио по експлозив био је Милан Крајишник. Снажна грмљавина на мосту, створила је велику панику код непријатеља у граду а посебно код бјелогардејаца. Они су отворили паклену ватру, пуцали су из свих врста оружја. Колико се пуцало свјетлећом муницијом да се ноћу градом видјело као у по бијела дана. Док је непријатељ пуцао на све стране и брда одјекивала, дотле се наша група бораца, истим правцем, опет газећи воду, до кољена, повлачила у правцу својих положаја и зборног мјеста.

Ова акција прошла је без губитака а задатак је извршен. Мост је тако оштећен да се њиме за дужи период није могло пролазити. Акција је имала великог одјека, код народа а за нас је значила моралну подршку у даљим акцијама.

На Илинчици у јануару 1944.

Почетком јануара 1944. године, 19. бирчанска бригада се прикупљала у Власеници и Грабовици, одакле је, по наређењу штаба 3. корпуса, 9. јануара требало да крене на Романију, у састав матичне 27. дивизије. Уз пут, заједно са Романијским НОП одредом, имала је задатак да ликвидира непријатељева упоришта на Хан Крану и у Чапорима. Међутим, на сам дан одређен за покрет, штаб корпуса је измијенио одлуку. Одлучио је да у реализацији плана напада на непријатеља у Тузли укључи и јединице 27. дивизије које су се затекле у Власеници и њеној околини, а то су биле: 19. бирчанска и Романијски НОП одред.

Преоријентишући 19. бирчанску бригаду и Романијски НОП одред да судјелују у предстојећем нападу на непријатеља у Тузли, штаб 3. корпуса је од ових јединица 27. дивизије образовао посебну борбену групу којој је дао задатак да, из рејона размјештаја (Власеница, Грабовица, Мало Поље), крене и ослободи Кладањ, а затим да, најдаље до 14. јануара, достигне у Живинице, гдје ће добити слиједеће задатке у оквиру плана ослобођења Тузле. При покрету на ове задатке, Романијски НОП одред је оставио једну чету на Малом Пољу да осматра и осигурава правац из Хан Пијеска за Власеницу.

У овом покрету, бригада и одред су, уз дозволу више команде, одустали од напада на непријатеља у Кладњу, али су зато у ширем захвату комуникације Кладањ - Живинице и лијево од ње ликвидирали неколико сеоских зеленокадровских упоришта и обрачунавали се са четницима Јаке Милића. У овој фази њихових дејстава, штаб 3. корпуса је, разрађујући план напада на непријатеља у Тузли, одлучио да у колону која ће са југа нападати на Тузлу, поред 6. источнобосанске и 15. муслиманске бригаде, укључи и 19. бирчанску бригаду. У вези с тим, 19. бирчанска се помјерила југоисточно од Живиница у рејон села Својата и Доње Лукавице, а Романијски НОП одред је размјештен у рејон села Ступара, Матијевића, Тарева, да би у ширем захвату комуникације Кладањ - Тузла, обезбјеђивао и штитио јединице јужне колоне из правца Кладња.

Према општој замисли операције, пуковник Глиго Мандић командант 17. дивизије, ријешио је да са три бригадне колоне продре у Тузлу. Деветнаестој бирчанској је намијенио улогу средње колоне, за коју је у Заповијести од 14. јануара одредио да:

»Напада општим правцем Лукавица - Живинице - Спречки Хан - Пар-село - Црвено Брдо - Тузла. Зона ширења лијево вежући се са лијевог колоном (6. источnobосанском, прим. аутора), а десно са десном колоном (16. муслиманском, прим. аутора) преко Илинчице.

У наступању ка главном циљу садејствовати са десном колоном у чишћењу села Дубраве од зеленог кадра«.

По овој заповијести, послје изршених војних, политичких, интендантских и санитарских припрема, бригада је из рејона Својата и Доње Лукавице кренула на извршење постављеног борбеног задатка. Ка крајњем циљу постављеног задатка, јединице Бригаде су маршовале иза јединица 6. источnobосанске бригаде. И кад су јединице ових бригада 16. јануара пролазиле кроз Живинице, сукобиле су се са Нијемцима. Наиме, пошто су јединице 6. источnobосанске, маршујући на челу борбеног поретка, порушиле мост преко ријеке Спрече на комуникацији Живинице - Тузла и заузеле мост код Спречког Хана, из Тузле је пристигла њемачка моторизована јединица на камионима, самоходкама и тенковима, јачине ојачане чете. Циљ јој је био да поправи порушени мост и спријечи или успори наступање наших јединица према Тузли. Око порушеног моста, на периферији насеља и око жељезничке станице у Живиницама дошло је до оштрог борбеног окршаја. Јединице 6. источnobосанске и 19. бирчанске бригаде брзо су протјерале Нијемце према Тузли. Иза њих на попришту ове борбе остало је 9 мртвих њемачких војника, док су рањене евакуисали у повлачењу. Овом приликом, од непријатеља су заплијењена и два пушкомитраљеза, нешто пушчане и митраљеске муниције и уништен један камион и један мотоцикл.

У овом кратком, али жестоком окршају рањен је Чедо Јахимовић, борац од првих устаничких дана. Наиме, зрно пушчаног метка на својој путањи погодило га је испод уха, прошло кроз уста и избило на другу страну врата. Срећна је околност да се тежина рањавања више осјећала од излива крви у уста, него од оштећења виталних дијелова врата и главе, од чега он није могао да говори и одговара на питања забринутих бораца и старјешина, док је ишао са попришта борбе низ колону ради примања прве помоћи. По указаној помоћи вратио се у састав свог Батаљона.

Послије ове краће и жестоке борбе са Нијемцима у Живиницама, настављен је покрет јединица преко моста код Спречког Хана ка Тузли. Међутим, у моменту наилаaska зачеља 6. бригаде мост се срушио. Његово рушење је проузроковало губљење драгоцјеног времена. Због тога су се овдје бригаде одвојиле. Јединице 6. источnobосанске, које су биле прешле мост, продужиле су марш према Хусину, а јединице 19. бирчанске бригаде су се задржале да би поставиле импровизован мост. Ово и учешће у чишћењу села Дубраве од зеленог кадра је за 19. бирчанску било и разлог због чега је она пристигла на Црвено Брдо ноћу 16/17. јануара, гдје је требало да

ликвидира прво непријатељско упориште иа своме правцу наступања у општем нападу на Тузлу.

Кад су јединице 19. бирчанске пристигле на Црвено Брдо пред зору 17. јануара непријатељска посада је била већ побјегла, застрашена претходним проласком јединица 6. источnobосанске бригаде, лијево према Креки.

Пошто је у Заповијести наложено да се јединице 19. бирчанске бригаде у своме правцу напада на Тузлу десно повежу са јединицама 16. муслиманске бригаде преко Илинчице, штаб бригаде је сматрао да и јединице ове бригаде треба да судјелују у нападу на Илинчицу, као једно од најутврђенијих упоришта у одбрани Тузле. У вези с тим, батаљони 19. бирчанске су заузели положаје на Црвеном Брду и припремили се за одлучујући напад, али са доста закашњења у односу на планирано вријеме, покушавајући да се десно успостави веза са јединицама 16. муслиманске бригаде. Међутим, веза није успостављена, па су у поноћним часовима 16/17. јануара батаљони 19. бригаде извршили напад на Илинчицу.

У борбеном поретку, 1. батаљон је имао задатак да директно напада на најдоминантнији положај на Илинчици. У том нападу 3. чета овог батаљона је најнепосредније добила задатак да изврши извићање бункера, ровова и траншеја на Илинчици и да са југоистока крене у напад, иза чега је требало да крену у напад и остале чете овог и других батаљона. Да би извршила овај задатак, 3. чета је подишла са југоисточне стране Илинчици и на одређеном одстојању се притајила. Одавде је упутила групу бораца да из близа извиди непријатељеве положаје. До почетка напада група је, уз помоћ једног мјештана из околине као водича, установила распоред и положај жичаних препрека, ровова, траншеја и бункера. Утврдила је и то, да непријатељевих снага нема изван његових фортификацијских објеката. Резултате овог извићања искористиле су све наше јединице и привукле се неопажено до одређених одстојања за напад.

Међутим, кад су јединице пришле на ближа одстојања и кренуле на јуриш, готово у исто вријеме и на цијелом фронту су настале експлозије нагазних мина. То су биле и прве експлозије нагазних мина, на које се овдје на Илинчици наишло у нападу на Тузлу. Кад су отпочеле прве експлозије нагазних мина, непријатељ је из бункера и ровова отворио убитачну митраљеску и пушчану ватру, а честим испаливањем ракета је освјетљавао просторе испод и испред својих положаја. Тако су све наше јединице, које су кренуле на јуриш, дошле у ситуацију највеће могуће угрожености. Из ових разлога, иако су неке јединице у јуришу биле упале на неколико мјеста у ровове непријатеља, морало се одустати од даљих јуриша и напада. Али, ни у одступању се није ништа боље прошло. Експлозије нагазних мина и даље су одјекивале, а ватра из аутоматских оружја се појачавала, уз стално освјетљавање наших јединица у одступању, путем узастопних испаливања ракета. И кад је изгледало да су се наше јединице извукле из најкритичније ситуације, отпочело је уби-

тачно дејство непријатељеве минобацачке ватре. Темпирне гранате, својом експлозијом у ваздуху, засипале су наше борце у одступању и извлачењу погинулих и рањених, па се није знало, која је од ових ситуација за јединице била тежа.

Тежину и жестину борбе батаљона 19. бирчанске бригаде, ноћу 16/17. јануара у њиховом јуришу на Илинчицу прве ноћи напада на непријатеља у Тузли, треба мјерити и по укупном броју жртава које је бригада имала у свим борбама приликом овог напада. Иако не располажемо са поименичним подацима о погинулим и рањеним у овој борби 19. бирчанске на Илинчици, ипак, стојимо на становишту да је из Бригаде у јуришима на Илинчици дато највише жртава.

Поред осталих, нама је, на примјер, остало у живом сјећању страдање четворице браће Тешића (Душана, Радомира, Милосава и Љубисава) из 3. чете 1. батаљона. Свој четворици су одбијене по нека рука или нога, а тијела су им унакажена. Био је то тежак призор, кад су их борци износили са попршта борбе. Да би трагедија била већа, њих ће као наше тешке рањенике 1944. године у јесен побити четници у познатом нападу на основну школу у Доњем Залуковику.

Такође, у свјежем сјећању нам је остала и погибија познатог пушкомитраљесца Вељка Бурића, борца још од првих устаничких дана, који је до тада прошао кроз многе борбе и окршаје. И њега су експлозије нагазних мина на Илинчици разлијеле. И овдје је призор био тежак. Док су овог храброг и неустрашивог борца из 3. чете 1. батаљона, кога су сви вољели и поштовали, његови другови износили из минског поља испод Илинчице, он је издахнуо на њиховим рукама. Уз њега мртвог је био и његов пушкомитраљезац, од кога се није одвајао. Борци су његово гијело изнели у долину, недалеко од најмаркантније косе испод Илинчице, на јужну страну, и ту су га сахранили.

Приликом овог напада на непријатеља у Тузли, из 19. бирчанске бригаде, изгинули су још и: Ристо Мекић, Сретко Јевтић, Бетко Поповић, Цвијан Поповић, Саво Пелемиш, Војислав Ковачевић и други. Тешко су рањени, помоћник комесара 2. батаљона Стојан Стојановић, који је у 19. бирчанску бригаду дошао из 2. крајишке бригаде, и командир чете Аубо Пиљановић. И један и други су остали без по једне ноге на Илинчици. Теже или лакше је рањено још преко 30-так бораца и старјешина. Међу њима су били и Љубо Шарацић и Милован Станишић.

У вези са овим радом и другим радовима у којима се описује учешће бригаде у јануарским борбама на Тузду, рецензент Ахмет Бонаагић је дао следећу опаску:

»Опис борби за Тузду је у основном добар и прихватљив, али је временски и по мјесту догађаја нетачан, па може да изазове неспоразуме и оспоравања. Грешке су сљедеће (и то не само код прилога ове трице аутора):

а) 16/17. јануара 19. бригада је закаснила. Према извјештају њеног штаба стигла је на Црвено брдо пред зору. (Зборник НОР, 1У/21, док. бр. 172).

б) ноћу 17/18. јануара на Илинчицу је нападала 16. бригада. Тај доминантни положај има највише 1,5 км по фронту и није било потребе да се те ноћи, на тако уском фронту, ангажују друге јединице. Зато је штаб 3. корпуса, који се налазио у Пар-Селу, и јавио да је та бригада била заузела Илинчицу, али да ју је неприја-

тел> збацио. (Зборник НОР, 1\У21, 173, стр. 569). Те ноћи 16. бригаала је имала 49 погинулих и 36 рањених.

Тачно је да је у цитираном извјештају 19. бригаде наведено да су и њени дијелови нападали Илинчицу 17/18. јануара. Вјероватно је до омашке дошло што се под појмом Илинчица називало и зема>иште ван тог географског појма.

Ноћу 17/18. јануара 19. бригада је нападала између Илинчнице и Кужица ка Креки и западној и јужној ивици Тузле.

ц) И ноћу 18/19. и 19/20. јануара 19. бригада је дејствовала с Црвеног брда низ косе између Илинчице и Кужица. Она је у току 19. јануара, заједно са 6. бригадом и Озренским одредом, одбила један јачи непријатељски напад на Црвено брдо и околне положаје.

У посл>едњем ноћном нападу 19/20. јануара убачена су, ради напада на Илинчицу, на десно крило 19. бригаде, два оатаљона 6. бригаде.

Према томе, ради историјске истине, у понућеном (и прихватљивом) опису борби треба извршити одговарајуће исправке.

Наравно, тим напоменама ја нипошто не оспоравам и велико пожртвовање, и успјехе и, поготово, жртве које је у тим борбама дала 19. бригада; то се све десило на простору нешто западније од Илинчице.»

Напад на непријатељеву посаду у Тузли јануара 1944.

Аветнаеста бирчанска НОУ бригада ириликком примања наређења да се припреми и крене у правцу Тузле, ради напада на непријатељеву посаду, налазила се на простору Мало Поље. Баш тих дана на овом терену њене дијелове изненада су напаале њемачке скијашке јединице. То је било први пут да се чете ове бригаде сукобе са скијашким јединицама, па је изненађење било утолико веће. Излазак на висораван Малог Поља био је у припреми бригаде за полазак у састав своје 27. НОУ дивизије, која је са друге двије бригаде већ раније кренула у правцу Романије. Сада је извршење овог задатка било одгођено због напада на непријатељску посаду у Тузли.

Једанестог или 12. јануара 1944. године бригада се враћа са »Планине«, како смо звали ово подручје и креће преко Милан Планине у правцу Бирча. Ту се у првим селима задржала пар дана ради прикупљања јединица, а затим слиједи покрет преко села Јасен и Трново, планине Јаворник, села Бијело Поље у долину Спрече гдје се у селима Својат и Лукавица задржала један дан ради одмора и коначних припрема. Прије нашег доласка у овим селима боравиле су јединице зеленог кадра, па су се без пружања отпора повукле у току нашег покрета у правцу Тузле. Источно од наше бригаде у селима Тупковићи и Грачаница припремале су се за напад на непријатеља у Тузли јединице 16. муслиманске бригаде, које је зелени кадар често узнемиравао.

Вријеме за напад на посаду у Тузли било је предвиђено за 16. јануар 1944. Требало је спољну одбрану непријатеља напасти у 20 часова. Чете наше бригаде кренуле су из ових села пред вече и прошле кроз Живинице без икаквог отпора. Кретали смо се цестом и на око километар и по иза Живиница одјекнуо је снажан плотун на предњи дио наше колоне. Био је то напад једне непријатељске јединице. Кад је непријатељ одбијен, бригада је кренула на извршење постављеног задатка, да нападне на Црвено Брдо као спољну одбрану Тузле. Било је то брдо изнад Креке. Прилазили смо овом брду опрезно очекујући непријатељску ватру, али је она изостала. Кад смо дошли на само брдо гдје је требало да буде непријатеаски положај, није било никога. Лијево од нас нападале су јединице 6. источнобосанске бригаде. Оне су ишле испред нас па су једним дијелом ишле и преко Црвеног Брда, па се непријатељ осјетивши њихово наступање повукао и са положаја на правцу нашег наступања.

Бригада је чекала на овом положају наредбу за напад. Десно од нас на Илинчици требало је да нападну непријатеља јединице 16. муслиманске бригаде. То је један од врло важних и добро утврђених положаја. Скоро ће и свануће, а напад на Илинчицу још није отпочео. Чуле су се неке мање борбе преко Илинчице, али то није био прави напад. Сазнали смо да је 6. источnobосанска бригада заузела своје полазне положаје, једним дијелом ушла и у Креку, али је морала стати јер није имала садејства са осталим бригадама. Штаб наше бригаде одлучио је да се обаве извићања и успоставе везе са сусједним јединицама. Тако је утврђено да јединице 16. муслиманске бригаде нису дошле на вријеме на полазне положаје, јер у покрету према Тузли пружан им је отпор од стране зеленог кадра, па су у том сукобу имали и неколико погинулих бораца. Јединице 16. муслиманске бригаде стигле су пред зору у Пар-село и ту су заданиле да би напад на непријатеља извршиле тек наредно вече, 17. јануара 1944. у 19. сати.

У напад на Илинчицу укључила се и 19. бирчанска бригада с тим да напада од Црвеног Брда гдје смо се налазили цио претходни дан. Између Црвеног Брда и Иличнице налази се једна долина обрасла шибљем и жбуњем па нам је то за вријеме напада отежавало кретање.

У вријеме припреме напада из близа је осматран терен и оцјењивано куда је најпогодније прићи непријатељским положајима. То је чињено преко дана. Непријатељ је пратио наше припреме и знао је већ наше намјере и сам се припремао и очекивао наш напад.

У таквим приликама дешава се најчешће оно чему се човјек најмање нада. Умјесто да ми први нападнемо на непријатељске положаје, непријатељ нас је у моменту када смо прилазили полазним положајима дочекао ураганском ватром из свих расположивих оружја. Избора за нас није било већ да прихватимо борбу и полазни положај претворимо у јуришни борбени положај. Командован је јуриш, одмах кад су чете кренуле начеле су одјекивати ужасне експлозије мина. Настала је неочекивана пометња и паклена ситуација. Највећем броју борачког па и руководећег састава било је први пут да наиће на овакав начин отпора. Наиме, наишли смо на минска поља, што нисмо очекивали, нити је за тако нешто већина нас чула. А>уди су се збунили, јер се више није знало одакле пуца, шта пуца и од чега се гине и рањава. Да ли непријатељ баца ручне бомбе, да ли је то бацачка или топовска паљба, све је то једном муњевитом брзином људима пролазило кроз главу. Кад се примјетило да експлозија настаје од мина, да смо упали у минска поља, завладала је паника, несналажење. Била је то тешко описива ситуација. Експлозије различите јачине, неке ближе, неке мало даље, одјекују једна за другом, некад и по двије заједно. Дим и мирис експлозива штипају за очи. Не зна се више шта је напред а шта назад. Једни покушавају да се извуку из тог пакла, али их је мало који знају куда се треба извлачити. Јаук рањених мијешао се са грмљавином експлозија. Рањени дозивају и траже помоћ. Неки моле да се не оставе, неки да их неко убије како не би живи пали у руке непријатељу. Могло се

ово разазнавати и чути када су мало утихнуле минске и друге експлозије, када су се стишавале ватре грмљавине, па су се могли боље и лакше препознати људски гласови. Све ово трајало је кратко, али онима који су то преживљавали изгледало је као вјечност. Преживјели прво разабiru шта се то догодило, неки се оријентишу гдје су и у ком су времену, али сви заједно, неко брже, неко спорије, долази к себи и размишља шта ваља даље радити.

Најважнији задатак свих преживјелих и способних био је што брже да приђу извлачењу рањених, утисак је био да њих има пуно, па се наметало питање како то урадити и ко да то уради. Политички комесари и командири чета били су свјесни да треба спашавати све што се спасити може. Свјестан је тога и сваки борац, али се то ипак тешко организује. Шта са теже повријеђенима, јер они не само што су непокретни већ и ради тешког стања у коме су се налазили стварају једну мучну ситуацију и нерасположење код оних који их износе са положаја.

Док су борци извлачили своје рањене другове са Илинчице, са терена тешког бојног окршаја и износили их преко долине ка Црвеном Брду, са друге стране Илинчице тј. на положајима које је напала 16. муслиманска бригада, одјекнула је снажна паљба. Схватили смо да то напада 16. муслиманска на Илинчицу, али колико год смо се радовали овом нападу толико нам се наметало питање зашто напад наше двије бригаде није био истовремен? Временска разлика између наших напада износила је око 20 минута. Тешко је сада рећи да ли смо ми поранили или су они за толико времена закаснили, али је чињеница да је та временска разлика ишла у корист непријатеља.

Код бораца 16. муслиманске бригаде ситуација се поновила као и код нас. Одмах су почеле одјекивати експлозије, једна за другом, затим по неколико њих узастопно или у исти мах, а истовремено чули су се јауци повријеђених. Све је то надјачавало неколико гласова који су свом снагом викали: »Напријед Муслиманска, Тузла је наша, ми смо Тузлаци. . . « Када се разабрало да Муслиманска напада на Илинчицу, штаб наше бригаде наређује да се прикупе чете и крене поново у напад на Илинчицу. Брзо је извршено прикупљање и сређивање бораца и кад су чете стугшле у борбу чинило се као да јењава борба на сектору 16. муслиманске, али је то било само привид. Убрзо су борци и једне и друге бригаде кренули у напад. Било је сада далеко лакше, није било минских експлозија, јер су мине у ранијим борбама откривене, и за веома кратко вријеме Илинчица је била скоро очишћења од непријатеља.

Иако смо мислили да је отпор непријатеља на овом дијелу фронта скршен, то ипак није било тако. Непријатељ је током дана припремио и поставио своју артиљерију, одредио још елевационе углове и подеСио нишанске справе и чекао снаге противника да наиђу на простор који је означен као тучени или брањени. Изненада је загрмјела артиљеријска паљба. Гранате су експлодирале у ваздуху изнад наших глава и наносиле нам велике губитке. Ово је поново уни-

јело приличну забуну и пометњу у наше редове. У таквој ситуацији и није се могло ништа друго наредити него повлачење на полазне положаје и чекати даљи развој догађаја.

Послије два дана наређено је повлачење у правцу Шековића свих наших јединица и одустајање од напада на непријатељски гарнизона у Тузли. Борба са непријатељем у Тузли било је велико искушење за борце 19. бирчанске бригаде. За многе њене борце био је то и први већи ватрени окршај.

У овој тешкој борби на прилазима Тузли борци и руководиоци 19. бригаде показали су изузетну храброст. Није било нимало једноставно послије наиласка јединица на минске препреке, послије изношења већег броја тешко рањених другова, приличног броја погинулих, прикупити снагу и кренути у поновни јуриш на Илинчицу, када се такође није знало на шта ће се наићи, али се кренуло без иједног одбијања наређења и отказивања послушности.

У борби против непријатељске посаде у Тузли, једној од најтежих на њеном дотадашњем борбеном путу, бригада је имала знатан број погинулих и рањених бораца. Између осталих погинули су:

1. Бетко Поповић, командир вода у 1. чети 3. батаљона, родом из села Стрмица, општина Шековићи. И он је на Илинчици у минском пољу наишао на нагазне мине од чије је експлозије задобио тешке повреде. Једна нога му је била повријеђена, а једна просто здробљена. Биле су то теже повреде па приликом ношења са Илинчице до болнице уопште није долазио свијести. Много је искрварио па је услијед тога издахнуо приликом самог уношења у болницу у Пар-селу, гдје је био сахрањен. Раније је био борац Бирчанског партизанског одреда, и 6. пролетерске бригаде. Био је добар друг и комуниста.

2. Ристко Мекић, родом из села Чанића, општина Шековићи, борац у 1. чети 3. батаљона, омладинац из ранијег Омладинског батаљона Бирчанског партизанског одреда и борац 6. пролетерске бригаде. Отац му је у борби од првих дана устанка. Годину дана прије погибије родитељи су га оженили и очекивали да прошире породицу, али ова тешка борба на Илинчици, прекиде ове као и многе друге планове. Погинуо је у самој борби и није изнесен са мјеста погибије.

3. Сретeko Јевтић, борац из 3. батаљона, родом из села Тепен, општина Шековићи, омладинац - скојевац, у партизанима од првих дана устанка, борац Бирчанског партизанског одреда и Шесте источнобосанске пролетерске бригаде, од октобра 1943. године борац 19. бирчанске бригаде. Погинуо је на минском пољу и другови га нису успјели извући.

4. Према казивању Миладина Капора погинула је и другарица Јелица која је у 19. бирчанску бригаду дошла из неке војвођанске јединице на око мјесец и по дана прије погибије. Као седамнаестогодишња дјевојка била је веома живахна, брзо се уклапала у свакодневни живот бригаде. Жељела је да се бори с пушком као борац, а не као болничарка. Вјероватно је и ради тога инсистирала и сама

се јавила да иде у напад на непријатеља на Илинчици. Захтијевала је да је укључе у групу бомбаша. Борба се развијала таком брзином да Јелица није дошла до изражаја као бомбаш, погинула је у минском полју и ту остала.

5. Војислав Ковачевић, родом из села Доли, општина Кладань, као омладинац повезао се са својим комшијама из села Трнова, па је са њима и ступио у 4. батаљон 6. источnobосанске бригаде, а октобра 1943. ступио у 19. бирчанску бригаду. Погинуо је на Илинчици и ту и остао.

Рањено је доста другова, ја сам видио слиједеће:

1. Стојан Стојановић, замјеник политичког комесара 2. батаљона. У бригаду је дошао из 2. крајишке бригаде мјесец дана прије погибије, да као партијско-политички руководиоца уздиже борце, да их припрема за извршење задатака, да изграђује њихов морално-политички лик. Али ето овдје, на прилазима Тузли, у врло јаком окршају са непријатељем тешко је рањен нагазивши на мину једна нога му је потпуно пребијена, а друга повријеђена. Изнијели су га другови са мјеста рањавања и касније допремили у болницу у Шековиће. Затим је пренесен у болницу у Трнови, на Мајевици, гдје је убијен од стране припадника 13. СС Ханцар дивизије за вријеме седме непријатељске офанзиве у љето 1944. године.

2. Љубо Пиљановић, командир 1. чете 3. батаљона, родом из села Петровића, општина Шековићи. Од првих дана устанка борац је Бирчанског партизанског одреда, а затим Шесте пролетерске бригаде. За сво ово вријеме у партизанским јединицама поред борца обављао је и руководеће дужности, углавном замјеника командира и командира чете. Љубо потиче из бројне партизанске породице Пиљановића која је револуцији дала четири првоборца. Нагазна мина му је пребила ногу испод скочног зглоба, држала се уз тијело само кожицом и дијелом ткива, па му је Комнен Мркајић, приликом ношења са Илинчице и то одрезао и пребијени дио ноге одстранио. Касније је доживио још двије операције, нога му је одрезана до испод кољена.

Кад је наређено повлачење од Тузле, 19. бирчанска бригада је добила да организује и обезбједи превоз рањеника према Шековићима. У селима у долини Спрече пронађено је и мобилисано око 20 запрежних кола на које је потоварено око 30 претежно теже рањених бораца. Кренула је ова помало тужна колона пут Шековића, преноћила у селу Грачаница, да би изјутра, кроз велику јануарску хладноћу и дубок снијег, преко Бијелог Поља и Мекоте, наставила пут ка Михајловићима гдје је била корпусна болница. Била је велика хладноћа, а рањени борци слабо одјевени, па је стање не само рањеника већ и оних који су их пратили било несношљиво. Да би колико-толико ублажили то стање становништво шековичких села организовано је излазило да дочекају своје борце и рањене другове онако како су то чинили и раније у низ сличних ситуација. Износили су ко је шта имао, па макар то била и шака ораха или сувих крушака. Биле су то понуде од срца, као најрођенијим својим.

Од Бирча у Херцеговину и назад

После другог напада на непријатељев гарнизон у Тузли, где је јуначки јуришала на непријатељска упоришта и претрпела осетне губитке на минским пољима, као и после краћег задржавања у околини Власенице у циљу сређивања својих јединица и припрема за предстојеће борбе и далеке маршеве, 19. бригада је првом половином фебруара 1944. године, напустила Бирач и око 3 месеца, била ван свог завичајног терена. Бригаду је према ратним потребама и добивеним задацима њен борбени пут водио: преко Хан Пијеска - Романије - реке Праче - Горажда, Фоче - Мрежнице - Неретве - Главатичева - у Херцеговину преко Крушевљана и Равнана и даље према Невесињском пољу. На целом том борбеном путу бригада је водила мање и крупније борбе и акције било самостално било у садејству са 2. крајишком и 16. муслиманском бригадом. Кад је стигла на Романију у село Соколовиће, штаб 27. дивизије и 2. крајишка бригада припремали су јој узузетно леп дочек. Био је то прави другарски сусрет. Сећам се велике пароле на којој је писало: »ДОБРО ДОШАЛ ДРУГОВИ БИРЧАНЦИ« и још неке друге. Поздравни говор одржао је у име Крајишника политички комесар 2. крајишке бригаде Идриз Чејван, а у име Бирчанске бригаде говорио је њен политички комесар Раде Јакшић, који је том приликом поздрављајући Крајишнике изговорио низ топлих другарских реченица. Те Радине речи су биле толико дирљиве да су међу борцима бригада изазвале одушевљење.

После ове свечаности бригада је упућена према селу Закому гдје је на положајима према Рогатици сменила делове 2. крајишке бригаде и 21. фебруара 1944. године, водила врло жестоке борбе и то 1. батаљон на положајима брдо Ком изнад села Закома а 2. батаљон десно преко реке Ракитнице. Тиме је бригада штитила слободну територију која је и онако била мала на којој се налазила дивизијска болница, Штаб дивизије, дивизијске и бригадне интендантуре.

Најдраматичније је било у борби за брдо Ком, сјеверозападно од Рогатице. Први батаљон је остао сам а имао је задатак да затвара важан правац који је водио према месту где се налазила дивизијска болница и штаб дивизије и веома ограничена слободна територија. Десно преко Ракитнице био је 2. батаљон који је једва одолевао на сртајима усташа. Снег је био велики. Извићање и осматрање било је ограничено због магле и снежних падавина, а непријатељ добро

обучен и наоружан, располагао је и обавештењима о нашим снагама и њиховој јачини. Ето, у таквој ситуацији је требало водити борбу са Немцима. Било нам је јасно да морамо задржати брдо Ком по сваку цену, и настала је жестока борба. Брдо Ком, као важан тактички положај прелазио је неколико пута из руке у руке, али га је 1. батаљон успео задржати. У противнападима заплена је мања количина муниције, која је добро дошла за даље борбе.

Десно преко Ракитнице непрекидно се чуо прасак пушака и митраљеских рафала тешких борби које је водио 2. батаљон 19. бирчанске бригаде затварајући правац преко Ракитнице.

Положај на Кому држао је 1. батаљон два дана и две ноћи, иако их је непријатељ силовито нападао. То је исто чинио 2. батаљон чију су комору заробили Немци и противнападом делова 1. батаљона комора је ослобођена, и враћена 2. батаљону. Више невоља погађало је борце - хладноћа, оскудица муниције, слаба одевеност и нередовна исхрана. Међутим, све је то надјачавано снагом воље и храбрости наших бораца. И поред тих тешкоћа и надмоћности непријатеља, ни један борац није покушао да напусти положај без наређења, што говори о високом моралу и политичкој свести бораца и старешина Бирчанске бригаде.

До краја фебруара 1944. године Бирчанска бригада задржала се на Романији водећи врло честе борбе против Немаца, усташа и четника. У јутарњим часовима 4. марта 1944. године заједно са 2. батаљоном 2. крајишке бригаде пошла је на терен Горажда тј. горњег Подриња. У претходници колоне, био је 1. батаљон бирчанске бригаде. Приликом овог покрета бригаду су 5. марта 1944. године напале усташе код села Ладавина. У тој борби јединице су имале 7 погинулих и 10 рањених бораца, а страдала је бригадна интендантура и већи број коња је убијен. Због тога се бригада вратила у Соколовиће, одакле је поново 9. марта, кренула према Горажду заједно са 2. и 4. батаљоном 2. крајишке бригаде. Решено је да пређемо реку Прачу заузимањем мостова на утоку Праче у Дрину, код железничке станице Устипрача. Тај задатак извршио је 1. батаљон бирчанске бригаде у којем сам ја био командант, а Винко Маркотић политички комесар. Непријатељ је покушао противнападом да поврати своје положаје, али је нашим контранападом одбијен. С обзиром на важност ове акције, подвига бораца 1. батаљона и примерног држања целе бригаде, потребно је нешто више рећи о овоме. Најтежи моменат је био савлађивање реке Праче у рејону Устипраче. Река се није могла газити, јер је била надошла а мостове је држао непријатељ. Сви покушали да се они заузму били су безуспешни. Једне ноћи убачен је у борбу 1. батаљон са циљем да заузме железнички и друмски мост на Прачи и обезбеди прелаз дивизије. Пре почетка борбе извршене су све припреме, војничке и политичке, посебно је обављено веома детаљно извиђање. Батаљон се као лавина сручио на пругу и железничку станицу. Уз жесток јуриш 1. чете којом је командовао Радивоје Перишић непријатељ је разбијен. Заузета су оба моста, тако да је колона могла да настави борбени марш. Нас је посебно обрадовало што смо запленили знатну количину опреме,

митраљеске и иушчаице муниције коју је непријатељ побацао бежећи или која се нашла у железничким вагонима. Радост је била велика, посебно када су борци своју дотрајалу одећу и обућу заменили новим и топлајим оделом, и ципелама.

Пошто је извршила свој задатак заузимања мостова на Прачи и до краја обезбедила прелазак дивизије, бригада је добила задатак да крене према Устикolini а затим према Фочи. Први батаљон је ишао у претходници Бригаде и није кренуо западно од Јабуре већ главним путем од Устрипраче према Горажду, а успут је у селима разоружао неке делове муслиманске милиције, и 14. марта 1944. године из покрета извршио напад на непријатеља у Горажду, разбио тамошњи гарнизон и запленио нешто брашна и муниције, те продужио покрет према Устикolini. У борбама за ослобођење Горажда рањен сам у десну ногу, али остао сам у Батаљону до 25. марта 1944. године када сам поновно рањен. У овим борбама до Горажда, тј. првих 15 дана марта 1944. године бригада је имала 66 што рањених што погинулих бораца. Пошто се командант бригаде, мајор Војо Илић, разболео од тифуса и остао на Романији, дужност команданта Бригаде вршио је његов заменик капетан Стојан Милиновић - Стојанда.

Петнаестог марта 1944. године бригада је стигла у Устиколину, где је у два наврата у своје редове примила 75 нових бораца, углавном Италијана припадника дивизије Гарибалди. Италијани - борци брзо су се спријатељили са старим борцима бригаде и показивали су право мајсторство у руковању оружјем. Но, слабу исхрану, тешке маршеве и велику хладноћу теже су подносили од Босанаца.

Шеснаестог марта 1944. године Бригада је у рејону Фоче. Први батаљон обезбеђује град, набавља храну и заједно са Другим батаљоном врши акције против четника. Већи део 2. батаљона је на левој обали Дрине, у акцији такође против четника. Веза са 2. крајишком бригадом је добра. Поред акција изводи се и обука по четима и то: тактичке вежбе, настава гађања и наоружања, употреба бомби и др, а санитет увежбава извлачење рањеника и указивање прве помоћи. Политички се ради и тај рад је развијен посебно код скојеваца на челу са секретаром СКОЈ-а Бригаде другарицом Вуком Кујовић, кршном и храбром Црногорком.

Првих дана априла 1944. године Бригада је кренула према Мрежници. Непријатељ је код села Драговића и Јабуре пресекао све путеве. Морао се вршити пробој и то ноћу. Доспели смо испред ровова у којима су Немци ложили ватру. Бомбаши су незадрживо упали у ровове. Био је то брзи и ефикасан окршај. Запленили смо два тешка митраљеза са муницијом. Пролаз је био осигуран. Поред великих губитака које је имао непријатељ и ми смо имали око 40 рањених бораца. Било је тешко после окршаја са непријатељем носити рањенике уз велику стрмину и непроходан терен. Десно од села Драговићи, наш десни бок и десно крило, односно јединице које су носиле рањенике, тукли су Немци дугим митраљеским рафалима и минобацачима. Напред се морало, борци су давали све од себе да избију на косу изнад села Драговића у чему се и успело. Прва чета

на крајњем десном крилу овладао је косом, а остале Јединице дејствовале су у правцу наше маршуте. Десно, где су били Крајишници, такође се чула јака пуцњава.

Када је пробој извршен непријатељ је организовао противнапад на наше лево крило. Батаљони нису имали снаге у резерви и ја сам, као командант, прибегао једино могућем решењу да би се непријатељ одбио, а то је да се и рањеници уведу у борбу. Нисам се имао с ким консултовати о томе, а нити је било других снага на располагању. То сам и лично саопштио рањеницима. Сви су прихватили наредбу, изузев једног борца који је рекао да је из дивизијске болнице, међутим и он је убрзо увидео да је то једини излаз да се непријатељ заустави и да се одсудна борба мора прихватити. Рањеницима је за сваки случај раније подељено оружје и они су га имали узасе. Олакшање је настало у тренутку када су Крајишници притекли у помоћ са севера. Био је то прави подвиг да се тако брзо, од поноћи до 10 часова ујутро, овлада широким тереном и осигура планирани пролаз на путу према Неретви. Том приликом заплешена је већа количина пушака, пушкомитраљеза и 4 минобацача. Оружје је углавном заплешено од муслиманске милиције, која је била добро наоружана али није издржала притисак бораца Бирчанске и Крајишке бригаде, већ се предавала.

У селу Драговићи прикупљено је доста хране и организован ручак, па је покрет настављен даље. Приликом расподеле плена настала је препирка, боље рећи другарско погађање коме треба да припадну минобацачи. Крајишници су тврдили да су они више придонели да се заплене минобацачи. Ми се нисмо пуно противили, јер су они тиме преузели и бригу о минобацачима - морали су их носити заједно са минама. Међутим, после два дана наишао је командант дивизије Перо Косорић и ми смо га упознали са расподелом заплешених минобацача. Косорић се распитивао колико има минобацача, а кад је сазнао да их је четири, нашао је одмах решење: »Два Бирчацима, два Крајишницима. То је права братска подела«. На ту се поделу нико није љутио. Бирчаци су високо ценили борбеност Крајишника и волели су их, а Крајишници исто тако Бирчаке.

У дубоком сећању остало ми је више детаља из борбе али један од њих посебно издвајам. Смртно је рањен један Италијан - Гарибалдинац. Просто га је из села Драговића рафал сасекао али је још био жив и говорио на италијанском. Нисам га разумео. Био сам крај њега са жељом да му помогнем, али ту помоћи није био. Рекли су ми да је био диван човек и добар борац. Поред њега стајало је неколико наших бораца. Осетио је да га искрено жалимо. Ту се нашао и Равијојла Јанковић, чувена партизанка Рава, која је чинила све да помогне рањеном партизану - Италијану. Ране су биле отворене, много су крвариле и помоћи није било.

Тада је погинуо и један наш водни делегат. Био је најлепши у Бригади. Остао је несахрањен као и други. За то није било ни услова ни времена.

Почетком априла 1944. године бригада је водила жестоке борбе са немачким и усташким снагама којима су помагали четници у рејонима Умчани - Прачани - Обло брдо и око њих. Има се утисак

да су четници и њихови јатаци благовремено обавестили усташе и Немце на Облом брду и другим секторима о доласку и намери наших јединица. Непријатељ је био обавештен и о томе да је терен за наше јединице био посве непознат и да оскудевамо у муницији, и о преморености наших бораца. То је у највећој мери придонело да наше јединице у тим борбама претрпе осетне губитке у борачком и старешинском саставу. Погинули су: заменици команданта 1. и 2. батаљона, поручници Никодин Станишић и Нећо Гајић, командир 4. омладинске чете 1. батаљона поручник Комнен Мркајић, референт санитета другарица Грозда Јурошевић из Матковца, борци Радослав Зекић, Светозар Ласић, Лзубо Пантић, Благоје Ковачевић, Данко Ердељић, Рецо Чакишић, Раде Марић, Мирко Ковачевић, Недељко Бојанушић, Перо Кикић, Ратко Јурошевић и Будимир Тодоровић. То су били тешки губици. Познавао сам све те другове а понајбоље поручника Никодина Станишића, Гајића, Грозду и Рецу. Због тога ће ми остати у тужном сећању посебно Обло брдо и у њему школа и велико гробље. Тамо су остали наши омиљени другови, њих 15 и једна другарица. Но, и непријатељ је претрпео осетне губитке.

По повратку из Херцеговине и прелаза Неретве код Главатичева, првом половином априла 1944. године бригада се налазила у рејонима Умљани - Ракетница - Бјелимићи - Заборани на десној обали Неретве и ту водила жестоке борбе са Немцима и усташама. Непријатељ је нападао са лећа наше јединице, а напред са гшгодних положаја затварао је наше наступање. Између наших јединица и планине Трескавице пролази набујала река Љута а десно је Неретва. Нема се куд већ право преко реке Љуте па на снегом покривену Трескавицу и даље продор у ширу просторију фочанске Јабукe.

У доњем току реке Љуте био је мост који је покушао да заузме наш 1. батаљон. Мост су пре нас запоселе јаке немачке снаге па је дошло до врло жестоке борбе. У међувремену стигло је наређење од штаба бригаде да се 1. батаљон хитно врати и пребасци у горњи ток реке Љуте и преће на планину Трескавицу. Поступајући по наређењу батаљон је то и учинио под врло тешким условима. Одступајући од брда Немци су га од моста пратили дугим митраљеским рафалима и минобацачима. Потпомогнут јединицама других батаљона успео је да се пребаци у горњи ток реке Љуте те да наиђе на нови мост, разбије на њему немачко обезбјеђење те се преко њега пребаци, затим су преко моста прешли дивизијска и бригадна болница и интендантура бригаде. Савладавши врло тежак планински терен избили смо на плато Трескавице и тако се спојили са осталим снагама бригаде и Дивизије. Био је то својеврстан подвиг 1. батаљона Бирчанске бригаде. Форсирањем реке Љуте 1. и 2. батаљон наше бригаде потпуно су извршили добијени задатак. Треба истаћи да је томе допринео и штаб бригаде својим правилним и благовременим издавањем упустава и наређења. Првим батаљоном су командовали Драгољуб Шкондрић Љубан и политички комесар Винко Маркотић, а Другим батаљоном омиљени другови, командант Зарко Вуковић Пуцар и политички комесар Никола Андрић. Ови штабови су врло добро сарађивали и координирали своје акције, свакако уз благовремену помоћ штаба бригаде.

На косама изнад Јабукe куда су требале да продру снаге наше Дивизије били су Немци и муслиманска милиција добро наоружани. Трeбало је ићи у пробој. На десном крилу је била Бирчанска а на левом 2. крајишка бригада. Муниције у бригаама било је мало. Понајвише су је имали 1. и 2. батаљон Бирчанске бригаде коју су задобили још у акцијама на Устипрачи. Напад и пробој непријатељског фронта био је врло добро координиран и изведен у силовитом и незадрживом јуришу. Јединице су у пробој директно водили команданти батаљона и командири чета заједно са комесарима. Пробој је брзо извршен и задобијено је том приликом нешто муниције и оружја нарочито од муслиманске милиције. Одмах је настављен покрет према Романији, западно од Свјетлице и дивизија је прешавши пругу Сарајево - Вишеград и преко Боговића и Добрих Вода дошла у рејон Соколовића и Малог Поља. На том простору дошло је 29. и 30. априла 1944. године до борбе са Немцима и усташама, који су надирали ка Бирчу где су се налазиле снаге 3. босанског корпуса и водиле борбу на просторији Шековићи - Власеница.

На том путу у рејону Боговића на северним косама од села 1. батаљон је био у заштитници дивизијске колоне. Тај задатак батаљон је извршио спречивши надирање Немаца за дивизијом, да би се и сам успешно са поменутих косе повукао за дивизијом и наредног дана стигао у село Соколовиће. У борби код села Боговића тешко сам рањен. Борци су ме уз свестрано ангажовање Равијоје Јанковић Раве, која ми је благовремено указала прву помоћ, изнели са просторије где се водила борба. У Соколовићима сам превијен од стране дивизијског лекара и одатле сам пребачен до штаба корпуса, а затим пренесен у корпусну болницу у Шековиће, где сам оперисан, затим пребачен у Италију и после излечења у Србију где сам наставио борбе.

У Бирчанску бригаду по ратном распореду дошао сам из крајишких јединица, а у рату сам учествовао од првих дана устанка као члан КПЈ од 1940. године, па могу слободно тврдити да је 19. бирчанска бригада све борбене и политичке задатке успешно извршавала као и друге бригаде наше Народноослободилачке војске. То је чинила без обзира што није била бројно велика.

Бирчанска бригада ми је остала у врло лепом сећању, због храбрости и другарства њених бораца и старешина. За време каснијих борби на Косову, као командант бригаде, у тешким борбама и акцијама, често сам се сећао покретљивости и силовитих јуриша бораца Бирчанске бригаде, а посебно 1. батаљона у коме сам био. Остали су ми у сећању дивни ликови другова Николе Андрића, Зарка Вуковића Пуцара, комесара и команданта 2. батаљона Раде Јакшића комесара бригаде, мајора Воје Илића команданта Бригаде, Стојане Милиновића, такође команданта бригаде, Миана Вуковића, заменика политкомесара бригаде, па дивних другова командира и комесара чета: Рајка Јаћимовића, Радивоја Перишића (који ме заменио на дужности команданта 1. батаљона), Комнена Мркајића, Драге Бабића и многих других бораца и руководилаца Бирчанске НОУ бригаде.

Најтежи период борби бригаде

Фебруара 1944. године, 19. бирчанска, је са подручја Осмаџи, Шековићи и Власеница, кренула на дотада најдужи и најтежи свој борбени пут. У времену од 13. до 29. фебруара 1944. Бригада је кренула из Власенице, правцем Милан Планина, Соколовићи преко Гласница и са својим предњим дијеловима - 2. батаљоном стигла на комуникацију Рогатица - Соколац. Остали њени дијелови налазили су се на просторији Соколовићи - Шековићи. На овоме путу водила је дјелимичне успутне борбе са четницима.

Значајније борбе бригада је водила од 17. фебруара до 1. марта 1944. године, са усташама и четницима на положајима: Дуждељи, Ком, Заком, Рабар и Бедовци. непријатељ се, иако је са ових положаја протјеран уз теже губитке, неколико пута поново враћао и нападао да би повратио изгубљене положаје, али је увијек био присиљен на повлачење према Рогатици и Сокоцу. Наши губици у овим борбама су 3 погинула и 5 рањених бораца и руководилаца. Међу погинулим је био и Владимир Дивковић из Шековића, комесар чете у 3. батаљону, а међу рањеним и командант 3. батаљона Драго Мелезовић, такође из Шековића. Били су оба храбри и прекаљени борци, истакнути руководиоци и одани комунисти. На овим положајима бригада је остала до 4. марта, са распоредом: 2. батаљон у рејону Рабар - Бедовци; 1. батаљон у рејону Шековићи, а 3. батаљон у рејону Ком и Заком. Штаб бригаде са болницом и комором у с. Шенковићи.

По наређењу штаба 27. дивизије, бригада је 4. марта 1944. године извршила покрет правцем: Калиманићи, Думанићи, Берковићи, Шаторовићи, Стрмац, Орахово, гдје је заноћила и другог дана наставила покрет на просторију Чадавине, ради припрема за даљи покрет у рејон Устипраче. Распоред бригаде је био слиједећи: 1. и 2. батаљон у рејону Трнавe, 3. батаљон у с. Чубрићи, штаб бригаде, са приштапским дијеловима у с. Чадавине, гдје се остало до 5. марта 1944. године. Истог дана непријатељ јачине једног батаљона усташа напао је положаје бригаде. Послије вишечасовне борбе, бригада се морала повући уз губитке 3 погинула и 2 рањена борца. Чим се одвојила од непријатеља бригада је наставила свој покрет у рејон Устипраче. Послије краћег одмора, у покрету 9/10. марта 1944. напала је непријатеља на положају Устипраче. Јуриш наших бораца непри-

јатељ није могао задржати, па је био присиљен да се повуче у праву Вишеграда. Том приликом заплијењено је нешто оружја и друге војне опреме. Губитака у нашим редовима није било.

Послије краћег одмора и сређивања, бригада је 11. марта извршила покрет у рејон: Бутковићи, Врањеша, а затим наставила пут према Горажду. У периоду од 14. до 31. марта, бригада је водила свакодневне борбе са четницима и усташама, тако да је 14. марта цијелог дана водила борбу са четницима, које је разбила и истог дана ослободила Горажде, у којима је заплијенила нешто хране и муниције. Петнаестог марта 1944. бригада је извршила покрет у рејон Устиколине. На овом подручју бригада је остала све до 23. марта, са задатком чишћења околних села од четника. Извршавајући овај задатак бригада је имала видног успјеха, разоружано је неколико четничких група, у селу Орахово убијен је командант четничког батаљона, заплијењено је 13 пушака, 2 пушкомитраљеза и доста опреме и муниције. У овим борбама један наш борац је рањен, који је убрзо подлегао, других губитака није било. У овом периоду бригада је заузела и ослободила Фочу, наставила и даље са чишћењем околних села од непријатељских формација, четника и усташа који су се крили по групицама у селима Закмур, Кути, Беланићи, Војновићи и другим.

Двадесетдеветог до 31. марта бригада је под врло тешким условима дубоког снијега и велике хладноће извршила покрет на просторију с. Ледићи и Просјеница. Нешто због дубоког снијега, свакодневних борби и врло слабе исхране, већина бораца тешко се кретала, али су издржали све напоре и савладали тешкоће које су их пратиле. Доласком на нову просторију, бригаду су чекале нове тешкоће и још жешће борбе, јер су поред усташа и четника у борби учествовале и немачке јединице. Од 1. до 20. априла бригада је водила свакодневно борбе, а оне су биле најтеже око Доброг Поља, Трнова, Умчана и Облог Брда. Непријатељ нас је тукао и са јаком артиљеријском ватром. Обло Брдо је неколико пута прелазило из руку у руке, наизмјенично су се вршили против-напади, губитака је било доста на обје стране. Непријатељу су стално пристизала појачања од Сарајева. Нашим борцима све је више понестајало муниције а са храном се оскудјевало.

Пред јуришима много надмоћнијег непријатеља, наређено је да се бригада повуче, уз губитке од 10 погинулих и исто толико рањених бораца. Међу погинулим и рањеним било је неколико до тада истакнутих руководилаца, врло храбрих и умјешних у вођењу чета, и батаљона, као што су: Недељко Гајић из Милића, замјеник команданта 2. спречанског батаљона; Никодин Станишић из Залуковика код Власенице, замјеник команданта 1. милићког батаљона, оба су били храбри и прекаљени борци, добри руководиоци и одани чланови КПЈ. Затим Комнен Мркајић из Шековића, командир чете у 1. батаљону; Светозар Лазић из Кравице, комесар чете 1. батаљона; Владимир Лазић из Осмака, командир вода у 2. батаљону, син јединац у родитеља. Били су храбри и поуздани борци и примјерни чла-

нови КПЈ. Грозда Јурошевић из Матковца у близини Калесије, четана болничарка 1. батаљона, до погибије се истицала храброшћу приликом спашавања и пружања помоћи рањеницима и погинула је изршавајући тај задатак. Том приликом рањени су: Живко Гајић из Гојчина, командир 1. чете 2. батаљона; Светозар Поповић Нето из с. Осмака, помоћник комесара чете; Љубо Миловић из Старича код Кладња, командир вода у 2. батаљону.

Од 6. до 9. априла 1944. бригада се под борбом повукла преко Бјелашнице на просторије Превила, Некопи. Наши губици били су 1 погинуо и 4 рањена борца. Десетог априла бригада је под јаким притиском непријатеља стигла у село Умчани - Ракитница. У покрету је водила борбе код с. Мазлине против СС јединица и усташа. Непријатељ је разбијен, заплиењен је један минобацач, један пушкомитраљез и доста муниције. Од 11. до 13. априла бригада се у покрету пробила према ријеци Неретви водећи свакодневне борбе под врло тешким условима. У овим борбама погинула су три наша борца, а 30 бораца бригаде - Италијана заостало је и били су заробљени од непријатеља. Преко села Бјелимићи бригада је стигла на Неретву, колико се сјећам била је то неретвљанска жупа, на левој страни Неретве налазило се Главатичево. Неретву смо прешли у раним јутарњим часовима 15. априла. Прелаз је извршен преко раније порушеног дрвеног моста, од кога су остали само темељи (дебеле дрвене греде).

Главатичево је било чудно и врлетно брдо, а састоји се из три различита система, прво је шума бјелогорица, затим четинари, а онда село Главатичево, а изнад њега сам голи камен и за то годишње доба врло дубок снијег. Дуго смо се пењали на врх брда, савладавање брда било је врло напорно. Пењући се уз Главатичево, неко од бораца је сазнао да је тог дана православни ускрс, одмах су други добили да бар из села хоће запуцати да се наједмо. Имали су искуства од раније, ако из села запуца, онда се смије узети више хране, ако не запуца онда економи и интендант траже храну добровољно, што се често није исплатило, јер је зависило од тога колико су ти становници симпатисали партизане па су се тако и одазивали. Надомак села заиста су четници запуцали. Пошто је наш 2. батаљон био у претходници, штаб бригаде наредио је да се двије чете одмах раздвоје, развију у стрелце и протјерају непријатеља. Чим су чете кренуле на јуриш четници су побјегли, а борци су брзо заузели село, али се није имало шта наћи од хране, из села се становништво повукло још прије него што су четници запуцали. Стоку и све остало су склонили у шуму.

Послије одмора од неколико часова, наређен је покрет. Бригада је из Главатичева кренула у правцу Невесиња. Маршовало се ноћу. Сјутрадан је наређено да се бригада распореди и размјести ради одмора у следећим селима: Заборани, Крушевљани, Драмишево и Луке, које су најдаље истурени према Невесињу. На овом простору бригада се задржала све до 18. априла гдје је водила борбе са удруженим снагама усташке милиције и домаћих четника. У овим бор-

бама наши губици су били 2 погинула и 4 рањена борца. Међу погинулим налазио се и Љубо Пантић из Зворника, командир чете из 1. батаљона. Терен на који смо дошли био је врло брдовит, једно брдо од другог је одвојено великим увалама и дубоким кањонима, а снијег је био изразито дубок. Сјећам се одређен сам да са једном десетином бораца извидим терен према Невесињу, видим једно брдо па на мислим нема више, кад доћеш на брдо погледаш друго много веће и тако у недоглед.

Протекло вријеме за бригаду је било врло напорно, борци до изнемоглости исцрпљени, стално у покрету и свакодневним борбама, кретали су се по брдовитом и непроходном терену, завејаним дубоким снијегом, с врло оскудном храном, слабом одјећом и обућом, полубоси, без спавања и одмора по више дана. Одмор, ако га је и било, онда је био у покрету, на застанцима и у снијегу. Преко Бјелашнице и уз Главатичево једва се кретало, једни су падали, други посртали, једни друге дизали и помагали да крену даље. Са пуно тешкоћа носило се оружје, посебно пушкомитраљези и ноисила са рањеницима. У томе је учествовао и старјешински кадар. Сјећам се када смо се враћали из Херцеговине у 2. чети, чији сам био командир, имали смо два пушкомитраљеца и носили су их чланови команде чете и командири водова, јер борци више нису имали снаге да их носе.

Осамнаестог априла команде чета је изненадило наређење да људство хитно спремимо за покрет, а поготову кад смо сазнали да се иде назад правцем одакле смо дошли. Требало се поново хитно пребацити преко Неретве сада на њену десну обалу. Касније смо сазнали да се на 27. дивизију спремао напад, из правца Невесиња, Мостара и Коњица и да би се избјегао судар са многоструко јачим непријатељем, на тешком и непознатом терену, било је потребно вратити се преко Неретве. Покрет је извршен истог дана, послјег подне, маршовало се без одмора, цијелу ноћ. Рано ујутро чело колоне стигло је на обалу Неретве и одмах је почео прелаз преко истог моста преко кога смо прије четири дана прешли на лијеву обалу Неретве. На челу колоне ишао је наш 2. батаљон. Чим је прешао Неретву сукобио се са непријатељским снагама које су имале задатак да нам омету прелаз преко моста. Док је батаљон водио борбу са непријатељем и тако омогућио прелаз осталим јединицама бригаде, стигла је једна непријатељева јединица из правца Коњица, али на нашу срећу са закашњењем. Међутим, борба у долини Неретве трајала је скоро цијели дан. Бригада се пробијала према селу Арбут. Штаб бригаде процењујући ситуацију закључио је да би могло доћи до окружења њених јединица на овоме простору и одлучио је да се оне пробију у правцу Трескавице. Ноћу 20/21. априла 1944. године, бригада је успјела да се по врло тешком непроходном терену неопажено од непријатеља извуче. У свануће стигла је до ријеке Љуте. Сада су се борци срели са још једном препреком. Од наглог топљења снијега ријека је нашла, све је пред собом носила, у близини није било моста нити ма каквог другог прелаза. Требало је ријеку

газити, међутим, велика и силна ријека је све пред собом носила. Пошто се у близини налазила једна велика штала, саграђена од дугачких дрвених греда, наређено је да се руши, а од грађе сагради провизорни мост. Греде су биле толико дугачке да су стизале са једне на другу страну обале. За један сат штала је срушена и мост саграђен без икаквог алата, голим рукама изморених бораца. У овој акцији су радили сви, и борци и руководиоци, такође сви сва бригада.

У раним часовима 21. априла 1944. бригада се почела пењати уз падине Трескавице. У почетку у подножју није било снијега, послје једног часа пењања дошли смо до снијега који је био све дубљи, али је и тако набијен и смрзао да су борци ишли по њему без да су пропадали. На врх Трескавице изашли смо послје подне, снијег је био дубок око два метра. Имали смо неколико коња и једно говече, а како су пропали кроз снијег и нису се могли даље кретати, животиње су морале бити поклане. Пошто се месо није могло другачије да носи, свако је себи сјекао парче меса и стављао у торбу, рачунајући да ће на првом одмору добро доћи, да се бар дјелимично ублажи глад. Спуштање низ Трескавицу било је лакше него пењање. У први сумрак бригада је стигла у једну шуму испод Доброг Поља и села Крбљине, наређен је одмор, одмах су наложене ватре и месо су једни почели пећи а други кухати у својим порцијама. То су претходно научили од Италијана који су се налазили у бригади. Међутим, ни то мало меса борци нису имали времена да испеку или скухају. Откривени смо брзо од стране непријатеља. Авиони који су дошли из правца Бутмира почели су нас бомбардовати и митраљирати. У нашој близини налазила се и 2. крајишка бригада. Видјевши како пуцају из свих оружја на авионе, то сми и ми, користећи њихово искуство учинили. Пошто су авиони изручили терет и повратили се у своје базе, наређен је покрет према Фочанској Јабуци. Прилазећи комуникацију Калиновик - Сарајево, претходница је јавила да се друмом креће њемачка моторизована колона, састављена од камиона и тенкова. Наређено је да се застане и заузму положаји према непријатељу, али да се не отвара ватра. Послје преласка непријатељеве колоне, оставши непримјећени, трчећим кораком прешли смо цесту између Доброг Поља и села Крбљине и наставили даљи покрет. У току покрета на више мјеста бригада је водила борбу са домаћим четницима и усташама, али је успјела да се пробије. Губици бригаде у тим борбама били су један погинуо и један рањен борац.

Бригада је 25/26. априла 1944. прешла у покрету пругу и друм Сарајево - Вишеград и стигла на простор села Богојевићи - Добре Воде. Од дејства непријатељеве артиљерије погинуо је један борац, а рањени су командант 1. батаљона Љубо Шкондрић и замјеник командира једне чете из 1. батаљона. Наредне ноћи, између 27/28. априла 1944. бригада је у покрету, под борбом, прешла ријеку Рачу и наставила пут, те преко Деветака избила у село Соколовиће. Послје краћег одмора настављен је пут према Власеници. Борци су се ра-

довали што ће се поново ићи међу својим у Бирчу и Спречи. Та радост била је кратка, још у покрету бригада је добила наређење да преко Милан Планине и Малог Поља крене у рејон Жеравица и ступи у борбу са њемачком СС јединицом и усташама Авдаге Хасића из Кладња. У Жеравицама борбу је водио 2. батаљон бригаде и неке јединице 2. крајишке бригаде. Борба је била жестока, тако да је било губитака на обје стране.

Само из 2. батаљона погинула су три и рањен један борац. Међу погинулим били су: Борко Ракић из Ракина Брда, командир 1. чете и Драго Поповић, водни делегат 3. чете 2. батаљона, оба су били чланови КПЈ, а врло храбри и одани борци и добри другови. Послије ових тешких борби у Жеравицама, Понијерци и Малом Пољу, бригада се размјестила у рејону: села Владојевићи и Нетојевићи ради сређивања и одмора.

Од 27. до 29. априла 1944. бригада се у покрету према Бирчу налазила у заштитници и обезбјеђењу болница 17. и 27. дивизије, до смјештаја рањеника у корпусну болницу у Шековићима. По доласку бригаде у Бирач штаб бригаде и 2. батаљон проужили су за Спречу и смјестили се на Ракино Брдо, Сајтовиће и Осмаке, а 1. батаљон у Милиће и Власеницу.

На овом свом, до тада најдужем и најтежем путу, који је трајао скоро три мјесеца, бригада је прешла по јакој зими, дубоком снијегу и непознатом терену, водећи скоро свакодневно врло тешке борбе. Кретала се по беспућу Романије, Деветака, дјела Зеленгоре и Јахорине, преко кршевите Бјелашнице и Трескавице, каменитог Главатицева и Херцеговине, скоро до Невесиња и назад до свога драгог Бирча из кога је и пошла. На овоме путу борци бригаде су се борили са непријатељем разних формација и боја. Поред тога, борили су се са природним и другим разним тешкоћама, набујалим планинским ријекама и потоцима, кретала се по теренима без насељених мјеста, по тешкој и хладној зими, дубоком снијегу, боравећи дању и ноћу најчешће под ведрим небом, у снијегу се и у ходу и на застанцима спавало. Налазећи се махом на пасивним и ненасељеним теренима оскудним храном, гладовало се често и по неколико дана. Када се некако и обезбјеђивала храна оскудјевало се мјесецима са

Бранко Вуковић, са друговима

сољу. Наши борци су свјесно и храбро подносили и савлађивали све тешкоће и препреке на овоме борбеном путу. Сјећам се ситуација које су изгледале безизлазне, али и у тако тешким ситуацијама борци су односили побједе над многобројним, боље наоружаним, добро нахраћеним и опремљеним непријатељским војницима. У овако тешким ситуацијама побјеђивала је свијест нашег борца, одлучност, храброст и мржња према окупатору и домаћим издајницима.

У овим борбама, 19. бирчанска бригада је имала знатних губитака: погинуло је 27 бораца и руководилаца, рањено 25, а нестало 5 и заробљено 35, од којих 30 Италијана бораца бригаде, који су заостали иза колоне, јер нису могли да издрже напоре покрета, па су, вјероватно, били заробљени од непријатеља. Међутим, у овим борбама и непријатељу су нанијети осјетни губици, из строја му је избачено око стотину војника, запалијењено је доста оружја, муниције и друге ратне опреме.

Борбе бригаде од фебруара до маја 1944.

Послије формирања 19. бирчанска бригада се задржала неко вријеме на територији Бирча под непосредном командом штаба 3. корпуса. Ту је, поред учешћа у нападу на непријатеља у Тузли, до почетка фебруара 1944. године успјешно чистила терен долине Спрече и око Зворника од четника и зеленог кадра и обезбјеђивала прикупљање и добављање хране из Семберије и са Мајевице за наше јединице, команде и установе у Власеници и на ширем подручју Бирча.

Извршивши успјешно ове задатке, по наређењу штаба 3. корпуса, бригада је кренула из рејона Власенице и већ 12. фебруара 1944. године, стигла у шири рејон Соколовића у састав 27. дивизије. Овај њен покрет текао је по тешкој и суровој зими. Дубина снијега и врло ниска температура су успоравали покрет јединица, а у планинским смеговима су их скоро и онемогућавали. На све ове природне недаће и тешкоће надовезивале су се непрекидно борбе и сукоби са непријатељем. Поред осталих, овдје треба поменути и сукоб 11. фебруара са њемачком скијашком извиђачком јединицом десно од комуникације Хан Пијесак - Соколац. Наиме, у покрету бригадне колоне, указала се потреба да јединице бригаде мало предахну. У рејону распореда јединице су брзо испред себе направиле у снијегу ровове ради обезбјеђења из правца Соколца. Кад су у ове ровове постављена обезбјеђења, испред њих се појавио пас извиђач. Борци који су га први примјетили повикали су: »Ево вука«. На те гласове бораца »вук« се као по команди окренуо и брзо удаљио у правцу одакле се и појавио. Међутим, за искусније борце и старјешине, ово је био сигнал да се ради о псу извиђачу и да се иза њега, вјероватно, креће њемачка јединица. Зато су предузете потребне мјере предострожности. Али, за кратко вријеме иза тога, мукла тишина је нарушена. На наше борце у рововима у снијегу скоро невидљиво је налетјела њемачка скијашка извиђачка јединица, која је послије краћег окршаја ишчезла. У овом сукобу на нашој страни није било губитака.

Послије овог судара јединице бригаде су без задржавања наставиле покрет ка рејону Соколовића.

Бригада се на Романији задржала до почетка марта. У то вријеме је учествовала у више значајних борби. То је период у коме ће Бирчаци показати пуну борбену вриједност, захваљујући већ стече-

ном ратном искуству. Једна од тих борби била је и борба 1. батаљона на Кому код Рогатице, почетком марта.

Тежина борбе за одбрану Кома која је трајала два дана и двије ноћи огледала се и у гоме, што су непријатељски напади, поред минобачачке и топовске ватре потпомагани и дејством авијације. Зато је батаљон у одбрани положаја на Кому претрпио и знатне губитке.

У овој борби на Кому, у којој говори генерал Шкундрић, истакли су се многи борци и старјешине 1. батаљона 19. бирчанске бригаде. Посебно се овдје могу навести Богосав Богичевић, Милош Тришић, Раде Момчиловић, Гојко Цинкић, Деспет Дачић, затим Радивоје Перишић и Војин Дрмоњић (командири 1. и 2. чете), који никада нијесу узмицали па и у најтежим моментима, те Миливоје Перишић, Будимир Тодоровић, Милован Вукотић, Урош Јурошевић, Слободан Јерковић, Божидар Јерковић и многи други борци, командири и комесари.

Приликом покрета за горње Подриње, јужно од Рогатице у региону села Чадовика, 5. марта 19. бирчанска и 2. батаљон 2. крајишке бригаде напала је јака колона усташа, која је пристигла из Рогатице. Борба је била веома жестока и трајала је око пет часова. Овом приликом погинуло је 7 наших бораца, док их је 10 рањено. Истовремено, усташе су заплијениле цијелу бригадну комору са око 32 товарна коња. Тиме је у покрету ка планираним циљевима изгубљено драгоцјено вријеме.

Кад су јединице 27. дивизије достигле на домак Устипраче, ријеку Прачу је требало пријећи преко друског и жељезничког моста, јер се ријека на том дијелу, услијед високог водостаја, није могла газити. У вези с тим вршен је покушај у више наврата да се заузме Устипрача, да би се ови мостови обезбиједили за пријелаз, али успјеха у нападима није било. И кад је ноћу 9/10. марта у борбу уведен 1. батаљон 19. бирчанске бригаде, није се ни тада вјеровало да ће се постићи успјех. Међутим, послије солидно извршених припрема, Батаљон се под смјелим, храбрим и зналачким руковођењем Драгољуба Шкундрића као лавина сручио на жељезничку пругу и жељезничку станицу у Устипрачи. Прва чета овог Батаљона, под командом Радивоја Перишића, вјешто и ефикасно је бомбама разбила главно непријатељско упориште, док су остале чете брзо очистиле шири терен и друге тачке, заузимајући положаје за обезбјеђење пријелаза. У овој ситуацији непријатељ није имао излаза, него се стрмоглављивао у бујице, набујалих ријека Праче и Дрине. Тако су заузета оба моста, па су наше јединице са штабом бригаде и 2. батаљоном 2. крајишке бригаде наставиле пријелаз преко ријеке Праче. У овој борби су заплијењене извјесне количине пушака, муниције, одјеће и обуће. Радости бораца није било краја, када су своју потрајау одјећу замјенили новим и топлијим војничким униформама.

У току преласка наших јединица преко друског и жељезничког моста, непријатељ је покушавао да поврати изгубљене положаје, али га је у томе Батаљон успјешно спречавао. Тако су за око два сата све ове наше јединице прешле ријеку Прачу. Убрзо затим, ове јединице су са штабом 19. бирчанске бригаде и начелником штаба

дивизије се нашле у непосредној близини Горажда и Горажданске Јабуре, гдје су се спојиле и са осталим дијеловима Дивизије.

У овој значајној борбеној акцији, поред командног кадра, у борби се истакао велики број бораца, па их је тешко све поименично споменути. Ипак се не може заобићи стари ратник од првих уставничких дана Ристо Тривковић, пушкомитраљезац, који се по својој храбрости, одлучности и смјелости истицао у свакој борбеној акцији. У овој је он показао ванредну храброст. Дејство његовог пушкомитраљеза се препознавало по силини и жестини ватре. Истина, и он је пушкомитраљезу посвећивао више пажње него што је посвећивао самом себи. Зато је његов пушкомитраљез у борби увијек беспрекорно и убојито дејствовао. Затим су ту Бошко Продановић, Радосав Јоловоћ, Урош Јурошевић, Богдан Џинкић, Станко Дошић, Живан Павловић и многи други, који су се својом храброшћу и пожртвовањем истакли и у овој борби. Треба споменути и храброст и вјешто сналажење курира Батаљона Милоша Перишића, који је у овој борби учествовао као трећи од браће Перишића, поред Радивоја, командира чете и Миливоја, комесара чете. Ова позната породица Перишића дала је нашој борби четири борца још од првих дана устанка. Миливоје, Деспот и Милош, који су из рата изашли живи, док је Радивоје, као најстарији и глава породице, погинуо 12. априла 1945. године у борби за ослобођење Завидовића, као командант 1. батаљона 19. бирчанске НОУ бригаде.

Послије низа акција јединица 27. дивизије на сектору Горажде и Фоча, непријатељ је процијенио опасност која му пријети због боравка 27. дивизије и њених акција на том простору па је појачао своју активност из Сарајева, Невесиња и Горажда. Према Калиновику и Фочи отпочели су пристизати батаљони 14. пука 7. СС дивизије и усташко-домобранске снаге и појачана је активност сеоских милиција и четника. Дејство ових комбинованих снага непријатеља подржавало је и њемачко ваздухопловство. Сва та дејства и активности оцјењени су као настојање непријатеља да по сваку цијену онемогући присуство јединица НОВЈ у горњем Подрињу и да снаге НОВЈ набаци на ријеку Дрину, на узак простор између Горажда и Фоче, и ту их уништи.

Да би се избјегао удар надмоћнијих снага непријатеља на уском простору Устиколине, Јахорине, Миљевине и Фоче, штаб дивизије је донио одлуку и раздвојио своје јединице у двије борбене групе, и то:

- Прву, са 2. крајишком (без 4. батаљона), 19. бирчанском и штабом дивизије, без дивизијске и бригадних болница. Са овом групом штаб дивизије је кренуо из рејона Устиколине и Превиле да се пребаци преко комуникације Сарајево - Калиновик на простор Умољана и Ракитнице, јужно од планине Бјелашнице, и да тако избјегне јачи удар офанзивних дејстава непријатеља.

- Другу, са 16. муслиманском, 4. батаљоном 2. крајишке, дивизијском и бригадном болницом са тежим рањеницима и болесницима са којима је био и начелник штаба 27. дивизије потпуковник Руди Петовар, је пребацио на десну обалу ријеке Дрине, у рејон из-

међу Фоче и Горажда, гдје су се иналасиле групе четника и јединице сеоских милиција, за које се вјеровало да немају снаге да угрозе наше јединице на овом сектору.

Када је колона 19. бирчанске бригада напуштала рејон ранијег размјештаја и кренула према комуникацији Сарајево - Трново и даље ка Неретви, непријатељске снаге су из правца Калиновика ушле у Миљевину, а затим и у Фочу, одакле су истог дана продужиле и ушле у Устиколину.

Схвативши и оцјенивши намјеру и смисао маневра наших јединица, непријатељ је брзо интервенисао и борбена дејства својих јединица пренио и на шири простор Драговића и Јабуре, затим Мрежице и Мазлине, да би по преласку комуникације, у ширем рејону Трново, наставио са још јачим и све жешћим нападима на простору Пречана, Умчана и Облог Брда. Због тога су и јединице 19. бирчанске у покрету ка планираним циљевима морале водити више узастопних борби, од којих су најважније слиједеће:

Први батаљон, крећући се ноћу по киши као побочница бригаде, истурио је 3. чету на косу изнад Јабуре, да би обезбједио ноћни пролаз јединица кроз село. При изласку на ову косу борци су изненада наишли на осигуравајуће дијелове 7. СС дивизије, који су се у рововима успавали под шаторским крилима. Кад су борци на њих нагазили, настала је вриска и пометња, а затим жестока и кратка борба, у којој су наши брзо ликвидирали есесовце. Један број их је побјегао, четири су заробљена и један број их је изгинуо. При томе наши борци су заплијенили више пушака, неколико аутомата, пушчане и митраљеске муниције. Међутим, код бораца је посебну радост изазавала заплијена њемачког митраљеза - шарца са постољем, чиме је ојачана ватрена моћ чете.

У селу Мазлини, у наставку узастопних борби, 9/10. априла, дошло је до непосредног судара са јединицама 1. батаљона 14. пука 7. СС дивизије и сеоском милицијом, са којима су се сукобили храбри и одважни Спречази из 2. батаљона. Послије огорчене, упорне и вишечасовне борбе, незадрживим налетом Спречака непријатељ је разбијен извршен пробој и обезбјеђен покрет наших јединица према планираном циљу. У једном од тих ноћних налета чета 2. батаљона, поред осталих, јуначки је погинуо и Недјељко Гајић, замјеник команданта овог батаљона. Његова погибија је бољно одјекнула код свих бораца и руководилаца 19. бирчанске. Био је то велики и ненадокнадиви губитак за бригаду и његов родни крај, поготово што се он као поштен и одважан сељак значајно потврдио као један од способних организатора устанка у Милићима и Бирчу, што се исказао и остао вјеран линији борбе против окупатора и његових домаћих слуга. Кроз многе па и најтеже борбе израстао је у истакнутог борца и руководиоца са високим моралним и политичким квалитетима.

За вријеме борби код села Мазлине и према Мрежици, заплијењен је минобацач 82 мм, пушкомитраљез, приличан број пушака и аутомата, већа количина муниције и хране.

По успјешно извршеном продору, бригада је иаоставила без државања под веома отежаним условима, испресјецаним планинским земљиштем и дубоким снијегом. Успут је имала мањих борбених окршаја, који нијесу битније утицали на измјену плана марша.

Са преласком комуникације Сарајево - Колиновик, тежиште борби је пренијето на просторе Пречана, Умчана, Облог Брда. Непријатељ је, примјеном свих могућих видова борбених дејстава, настојао да онемогући покрет јединица 27. дивизије ка Неретви и дубље у Херцеговину. Тако се неочекивано у овим рејонима развила вишедневна, оштра и жестока борба. Неки положаји су прелазили и више пута из једних у друге руке.

Послије неколико узастопних и неуспјелих напада на Обло Брдо, штаб бригаде је донио одлуку, са којим снагама и како и на који начин да се коначно ликвидира добро организовано и јако утврђено непријатељево упориште на Облом Брду, које је чинило велику препреку на правцу кретања наших јединица. У вези с тим, у јединицама бригаде су извршене темељне војне, политичке и материјалне припреме. Батаљони су по распореду заузели полазне положаје и у подилажењу стигли до јуришних одстојања. Бомбашке групе су спремно очекивале почетак јуриша. И тако у предвиђено вријеме су одјекнуле експлозије ручних бомби и граната. Извршен је упад у фортификацијске објекте. Настала је борба прса у прса. У борбеном строју је јуришао и замјеник команданта 1. батаљона (недавно дошао на ту дужност) Никодин Станишић, са пушкомитраљезом од кога се у таквим и сличним приликама није никада одвајао. Из јуриша у јуриш освајан је ров по ров, један по један објект или положај. У налету су погођени многи борци. Чули су се јауци рањених. Некима је Никодин лично пружао помоћ и заштиту. Али, у једном од сљедећих незадрживих напада и сам је у жару борбе јуначки и храбро погинуо. То је био велики губитак за батаљон, бригаду и родни крај поготово што је он због храбрости, одлучности, и смјелости био вољен, цијењен и поштован.

Некако у исто вријеме, у истој борби и под истим условима, заједно са Никодином Станишићем, погинуо је и познати борац још од првих дана устанка, Шековљанин Комнен Мркајић, командир чете.

За цијело вријеме борби на Романији горњем Подрињу и дијелу Херцеговине, борбени морал и политичка свијест бораца и старјешина бригаде били су на висини. Њих нијесу у већем броју колебали ни снага непријатеља, ни тешки временски услови, стални покрети, недостатак хране, слаба одјеვენост и друге недаће. Напротив, у свим оружаним акцијама, у којима су учествовале јединице 19. бирчанске НОУ бригаде, борци и командни кадар су се стално потврђивали као компактан, борбен и морално-политички чврст војнички колектив. Пред сваку акцију или већи војни подухват, поред војничких, штаб бригаде је спроводио и темељне политичке припреме. На том плану значајан допринос су давале појачане мјере политичко-партијског рада, разноврснија и шира пропагандна активност, организован и прилагођен културно-забавни живот, благовремено и

правилно предузимање мЈера усмЈерених на отклањање штетних појава и, свакако, оспособљеност политичког кадра.

На овом борбеном путу бригаде, колико год се посвећивала брига морално-политичком васпитању, културном уздизању и организованом партијском раду са борачким и командним саставом, овај војни колектив је још више улагао напоре у раду са народом куда је год бригада пролазила и гдје је боравила. При томе, обично би се по већим мјестима и насељима организовале приредбе са пригодним програмима и друге културне манифестације. Посебна пажња се посвећивала организовању политичког, пропагандног и културно-просветног рада, као и оживљавању рада органа народне власти и потребне активности других организација НОП. У ту сврху коришћен је сваки предах да би се путем састанака, политичких конференција, организовања забаве и непосредним контактима и разговорима што боље и потпуније објашњавали циљеви НОБ и улога партизанских јединица, успоставили разумнији међусобни односи становништва без обзира па националну и вјерску припадност, објаснила штетност сарадње четника са окупаторима и издаја сопственог народа, разобличила власт НДХ и усташка пропаганда. Све то је чињено у циљу, да се код застрашеног, узнемиреног и поколебаног становништва поврати вјера у праведност народноослободилачке борбе и створе услови за приступање нових бораца у редове НОВЈ. Иако су ове активности бригадног колектива као цјелине условљене ратном ситуацијом и дужином боравка у појединим насељима и селима, у сваком случају, оне су имале позитивног одраза и код српског и код муслиманског становништва и њихова опредјељења за НОП и прихватање његове политике.

За организован, садржајан, свеобухватан и богат политичко-партијски и пропагандни рад, културно-забавну активност и обезбјеђивање позитивних резултата, великим дијелом заслуга припада политичким комесарима и њиховим замјеницима са комесаром бригаде Радом Јакшићем. Овдје су дошле до пуног изражаја његова политичка ширина, опште и стручно знање, велика пракса у обављању војних, политичких и партијских дужности, вишегодишње искуство у раду са људима и вјера у њих. У своме раду он је стално и неуморно тражио нове садржаје и боље методе активности. Реално је цијенио ситуације и у јединицама и на терену. Личним примјером, својом досједношћу, смишљеним и веома садржајним радом је давао непроцењив допринос у уздизању војних и политичких кадрова. Под његовим непосредним руководством и усмјеравањем стасали су многи одважни, борбени, смјели и вриједни војни и политички кадрови у бригади, Бирчанском НОП одреду, посебно из редова омладине и обичних људи, којима је он увијек посвећивао изузетну пажњу.

Борбе на Црвеним стијенама и Дрињачи

Кључна тачка у спољној одбрани Сарајева биле су Црвене стијене са источне стране, из правца Романије. Своје прве борбене акције против њемачких снага Романијски партизански одред, под командом свог легендарног команданта Славише Вајнера Чиче, изводио је у рејону Црвених стијена. Од тада па до краја рата, њемачко-усташке снаге су упорно и јаким снагама браниле своје положаје на Орловим и Црвеним стијенама. Од почетка рата ови положаји на Црвеним стијенама само су два пута освајани од наших снага, иако је романијско подручје било често поприште борбених дејстава јачих партизанских јединица.

У другој половини октобра 1944. године 19. бирчанска бригада је изненадним нападом, по трећи пут, заузела ове веома значајне положаје непријатеља. До тога је дошло у следећој ситуацији:

После ослобођења Тузле, средином септембра, 19. бригада је са другим јединицама 27. дивизије, извела низ акција против разбијених усташких и четничких снага у долини реке Спрече и на Мајевци, све до Зворника. Истовремено вршено је обучавање нових бораца, који су у већем броју приступали нашим јединицама после ослобођења Тузле. Средином октобра 27. дивизија добија задатак да овлада комуникацијом Вишеград - Рогатица - Соколац - Црвене стијене, ради спречавања и успорвања кретања немачких снага, које се преко овог дела наше земље извлаче из Грчке. На овом задатку у почетку су биле ангажоване на релацији Вишеград - Рогатица, две бригаде ове дивизије (16. муслиманска и 20. романијска). На истом задатку ангажује се нешто касније 19. бирчанска бригада. Наиме, тек 23. октобра 1944. она је добила наређење да из рејона Тузле изврши покрет општим правцем: Тузла - Живинице - Кладањ - Олово - Црвене стијене, са задатком да на овом правцу уништава и разбија усташке и четничке снаге и избије на комуникацију Сокол - Црвене стијене.

Покрет из Тузле почео је 24. октобра увече. На релацији Тузла-Живинице, већина бораца бригаде превезена је возом и за многе је то била прва возња возом, па је протекла са доста узбуђења и чуђења. Први дан марша од Живиница ка Кладњу и ка Олову извршен је под неповољним временским условима. Падала је киша и било је прохладно. За све нове борце овај први дужи марш био је веома напоран јер није било лако газити по расквашеном земљишту, носити наоружање и муницију, којег је по први пут било у изобиљу.

*Бошко Продановић (или Перо), Мирко Николетић, Живко Гајић, Никола Андрић, Спасо Мићић, Динко Фалатар и Војо Ивановић Црногорац.
У ослобођеној Тузли, октоба 1944.*

Група бораца бригаде у ослобођеној Тузли, септембра 1944.

Старешине бригаде су се трудиле да саветима и на други начин помогну новим борцима. Како би напор марша што лакше савлађивали.

Усташка посада из Кладња није ни покушала да јој пружи отпор, већ се панично разбежала. Исти случај је био и са усташком посадом у Олову. У једној мањој чарки заробљено је неколико усташка и заплењено нешто наоружања и опреме. На просторију Владојевићи - Ракова Нога бригада је пристигла касно увече, 26. октобра и ту сместила ради краћег одмора. У току ноћи 26/27. октобра добила је задатак да изврши напад на усташко упориште Црвене и Орлове стијене и овлада комуникацијом Соколац - Сарајево. У процени ситуације, приликом доношења одлуке за напад на непријатеља на Црвеним стијенама пошло се од претпоставке да непријатељ не очекује скори напад на ово његово упориште, јер у близини већ дуже времена, није било партизанских јединица. Наиме, 27. дивизија је од половине септембра била у рејону Тузле, а од 15. октобра на просторији Вишеград - Рогатица. Ова претпоставка узета је као битан елемент за одлуку о времену и организацији напада, па је закључно: а) напад треба извршити пре него што непријатељ открије присуство бригаде на простору Владојевићи - Ракова Нога и б) напад мора бити снажан и изненадан, у коме треба истовремено да учествује цела Бригада, уз неопходно обезбеђење према Сокоцу. О непријатељу се није довољно знало. Наиме, претпостављало се да је јачина усташке посаде до једног батаљона да се већи део налази на Црвеним стијенама, а мање снаге на Орловим стијенама. О систему одбране, бункреима, рововима није било података. Донета је одлука да се напад изврши у току ноћи 27/28. октобра из покрета. Одлучено је да се два батаљона нападну Црвене стијене, ради обезбеђења напада. Са овом одлуком упознати су и штабови батаљона и команде чета и издата им наређења за извршење покрета и напада. Посебно је указано на мере прикривеног кретања и изненадног избијања пред непријатељеве положаје и напад, у којима групе бомбаша треба да постигну што већу силу напада.

У току 27. октобра бригада је из рејона Владојевићи - Ракова Нога, прешавши око 20 км по шумовитом пределу, избила непријатељу пред Црвене и Орлове стијене и ту су, по четима и водовима, извршене последње припреме за напад. Каменито тло изискивало је посебне мере за нечујно кретање и приближавање бомбаша, који су се босоноги кретали испред стрељачког строја, односно нападних колона водова. Тачно у поноћ, чуле су се бројне експлозије бомби наших бомбашких група, праћени рафалима пушкомитраљеца, аутомата и пушака. Мада су усташе биле изненађене они су упорно бранили своје положаје, настојали успоставити нарушени систем своје одбране на првој линији отпора, али им то не успева, јер јуриши наших чета не посустају и оне убрзо заузимају прву линију бункера и ровова. Усташе се повлаче на другу дубину непријатељеве одбране, што је напослетку усташе приморало на напуштање упоришта и повлачење према Мокром. Тако је, након двочасовне борбе, наша Бригада у потпуности овладава Црвеним и Орловим стијенама.

У току 28. октобра, чим је сваиуло, јединице бригаде организују одбрану Црвене и Орлове стијене. Руше и запречавају комуникацију према Сарајеву. На овом послу није се пуно учинило, јер није било експлозива и потребног алата, па ни знања. Бригада није имала инжињеријску групу - специјално обучене људе за тај посао.

Непријатељева команда у Сарајеву врло брзо реагује и одмах ујутро камионима од Мокрог пребацује знатна појачања у људству и артиљерији и наређује поновно овладавање Орловом и Црвеном стијеном.

Већ око 11 часова отпочиње напад усташких снага од правца Мокрог. Прве јурише два усташка батаљона наша одбрана дочекује снажном ватром и ручним бомбама. Усташе застају, делимично се повлаче, да би након пола сата отпочели нови јуриш, праћен доста прецизном артиљеријском и минобацачком ватром. Наша одбрана не попушта и даље је веома упорна и ефикасна, па су и сви накнадни јуриши били заустављени. Након више неуспешних јуриша настаје привидно затишје, које траје пар сати, уз дејство њихове артиљерије. Пошумљено земљиште онемогућује нам да осматрамо шта усташке снаге раде на достигнутој линији испред наше одбране - није нас пуно забринуло што смо осмотрили делимично померање усташких јединица према нашем десном крилу. Ово привидно затишје трајало је све до предвече. Иза три сата после подне уследио је трећи јуриш. Наша одбрана је и даље успешна на правцу Орлове и Црвене стијене. На центру и нашем левом крилу јуриш усташа је заустављен али на нашем десном крилу, у рејону к.1108 настало је колебање, борци са крајњег десног крила одступају, јер су са правца Вранозуб - Незгодовина продрле усташе. Овај рејон није био поседнут нашим снагама, односно није био брањен, па ни осматран. Колебање а затим и повлачење наше чете на десном крилу још више је открио наш десни бок и угрозило одбрану Црвених а затим и Орлових стијена, па је у сумрак уследило напуштање положаја и на Црвеним стијенама.

Неуспех у одбрани Црвених стијена био је последица недовољног обезбеђења десног крила и бока, а то је усташка команда учинила и успела да искористи ову слабост наше одбране. Извесно је да је после више узастопних покушаја да овладају Орловим и Црвеним стијена, фронталним нападом, усташко командовање извршило потпуније извићање нашег распореда и одбране и при том открило да су наше десно крило и бок слабо обезбеђени. Успевају обилазним - бочним нападом да са правца Незгодовина - Бановине угрозе нашу фронталну одбрану и захваљујући овим маневром постигну изненађење.

После напуштања Црвене и Орлове стијене, 28. увече, бригада се прикупила у рејону Понор - Добра Вода где је вршено сређивање јединица.

У истом времену штаб бригаде, након краће процене ситуације, доноси одлуку да организује поновни напад на Орлове и Црвене стијене, које је требало извести у току ноћи 28/29. октобра. По батаљонима и четама врше се припреме. У нападу опет учествују сви

батаљони - сваки на свом правцу, као и у првом нападу, претходне ноћи. Напад почиње тачно у планирано време, групе бомбаша су у дејству али овог пута није постигнуто изненађење. Ватра непријатеља је паклена од које већ у првом налету имамо доста избачених из строја, но поред тога на појединим правцима наши борци успевају упасти у прве непријатељеве ровове. Усташе спречавају даљи продор. Одмах врше снажне против-нападе, и ми се морамо повлачити. Након краћег сређивања поново јуришамо - али се све понавља као и у првом јуришу. Број погинулих и рањених се повећава. Све је извесније да у овом нападу нећемо постићи успех, следи наређење за повлачење. Извлачимо рањене и повлачимо се у рејон По- нор - Добра Вода.

Сви смо веома уморни, већ данима смо у покрету и борби. Дана 29. октобра добијамо краћи одмор. Врши се сређивање чета и попуна муницијом и бомбама. После подне врше се краће анализе неуспелог ноћног напада, штаб бригаде цени насталу ситуацију и долази до закључка да и даље треба ипадати, тј. да по сваку цену морамо поново овладати тим положајима. Наређује се да се одмах приступи организацији и припреми трећег узастопног напада, који се има извести ноћу 29/30. октобра. Све припреме за овај напад врше се на устаљени - познати начин. Добровољаца за бомбаше има доста, бирамо оне најискусније. И у овом нападу сви батаљони нападају истим правцем. У одлуци нема неког новог маневра, којим би се постигло изненађење непријатеља. Није нас пуно забрињавала ни чињеница што је у претходним нападима нестало, без трага, неколико нових бораца, кји су у бригаду дошли после ослобођења Тузле, а пре тога су били припадници разних непријатељевих формација.

У овом трећем узастопном нападу нисмо успели постићи изненађење. Приближавање наших јединица првој линији непријатељске одбране дочекано је пакленом ватром, но и поред тога наше бомбашке групе делимично успевају упасти у прве ровове. Усташе врше против-нападе и поново поседају своје положаје. Наши губици се повећавају, нарочито у Првом батаљону. Међу тешко рањеним је командир Прве чете. Одустајемо од даљег напада и повлачимо се на полазне рејоне а одатле: 2. батаљон одлази на Црни Врх, 3. батаљон на брдо Чукарица, а 1. батаљон у рејон Лучевник, где се налазила бригадна болница, комора, штаб бригаде са приштабрским јединицама.

Овај неуспешни напад, у коме смо упорно настојали да поново овладамо усташким упориштем на Црвеним и Орловим стијенама, доста се неповољно одразио на наше борбено расположење и спремност. Наиме, почео је да сплашњава занос и радост које смо стекли и у првом успешном нападу на те положаје. Након пристизања у нове рејоне размештаја није одмах постављено одговарајуће борбено обезбеђење. Сви смо били уморни и разочарани због неуспешног напада, а истини за вољу нисмо ни очекивали неку акцију усташа у овим рејонима размештаја. На жалост, усташко командовање није тако мислило. Охрабрено својим успехом у поновном

овлађивањеу Орловим и Црвеним стијенама у току 28. октобра и одбраном истих од наших напада у току ноћи 28/29. и 29/30. октобра, а располажући са тачним подацима о размештају бригадне болнице и коморе (податке су добили од пребеглог људства из наше бригаде), наређује команди свог упоришта у Сокоцу да упути једну јединицу, која ће се прикривено привући до рејона Лучевик и напасти бригадну болницу, комору и штаб бригаде. Ова усташка јединица успева да се провуче кроз наше непотпуно обезбеђење између 3. и 1. батаљона и у изненадном кратком нападу из непосредне близине нападне на бригадну болницу, комору и штаб бригаде. Аруги и трећи батаљон нису одмах схватили шта се догађа, те њихова помоћ у одбрани ових делова није била правремена. У овој акцији поубијани су тешки рањеници, који су се тог момента налазили у бригадној болници.

У свим борбама од 27. до 30. октобра погинули су и поубијани као тешки рањеници: Рава Јанковић, Будимир Тодоровић, Вујадин Бећаровић, Салих Аврамовић, Фадил Натибушић, Халил Џенетровић, Бахман Хаџић, Хамдија Хидановић, Џемо Кавгић, Хусо Лего, Петар Магошевић, Јован Митровић, Рамиз Мујић, Хасо Мустачевић, Хајрудин Омић, Деспот Шарић, Мирко Савиновић, Мехмед Смаиловић, Фехим Срабовић, Есад Топчић, Хасан Тучић, Александар Марковић, Деса Петровић и још неколико рањеника је заробљено и одведено у логоре гдје су убијени.

У истом времену нестао је 21 борац. Извесно је да су неки од њих заробљени, односно поубијани после заробљавања. За неке је утврђено да су пребегли непријатељу. Они су пре ступања у нашу бригаду били припадници разних непријатељских формација.

У оцени борби бригаде, почев од 24 до 30. октобра, потребно је још једанпут истаћи следеће:

а) Марш бригаде од Тузле до Црвених стијена изведен је успешно. Под доста неповољним условима бригада је у покрету извршила организацију и припреме за напад и неприметно избила пред усташко упориште.

б) Овлађивање Црвеним и Орловим стијенама 27. октобра, веома важним упориштем у спољној одбрани Сарајева, спада у врх борбених дејстава наше бригаде, а овај успех је резултат силине нашег напада и постигнутог изненађења над непријатељем.

ц) У одбрану Црвених стијена у току 28. октобра испољена је велика упорност наших јединица. Успешно је одбијено више усташких фронталних јуриша, који су извођени са јаким снагама. До неуспјеха у одбрани дошло је грешком нашег командовања у обезбеђењу десног крила и бока, а ту нашу грешку је, мада са закашњењем, уочило и искористило усташко командовање.

д) Наша одлучност и решеност да поново овладамо Црвеним стијенама, нападом исте вечери 28/29. октобра и у току ноћи, били су више резултат наше жеље и борбеног расположења а мање правилно процењивање реалних могућности. Наиме, нашем командовању није било познато да је посада за одбрану овог упоришта знатно ојачана у току 28. октобра. Осим тога, у нашој процени запоставили

смо фактор изненађења, којег нисмо могли постићи у овом другом нападу.

е) Наша упорност и одлука да одмах следеће ноћи - 29/30. октобра извршимо поновни напад и овладамо овим усташким упориштем, била је нереална. Одиос снага био је веома неповољан, јер су наше јединице у претходним нападима имале знатније губитке, а нисмо могли рачунати ни на какво појачање. Такође нисмо могли рачунати са фактором изненађења. Наша упорност и одлучност да поново овладамо усташким упориштем Црвене стијене у две узастопне ноћи у неповољним условима односа снага, није се показала оправданом и целисходном. На другој страни, тј. за усташко командовање није било друге алтернативе, већ да по сваку цену брани ово упориште, ради обезбеђења и несметаног повлачења немачких снага. За те упорности имамао чињеницу да су ови положаји - упориште на Црвеним стијенама, од децембра 1941. године само једанпут освајани нашим снагама (6. источnobосанска бригада у новембру 1943.).

Половином децембра 1944. године, са Романије смо убрзаним маршем хитали ка Дрињачи, малом насељу у долини реке Дрине, 15 км јужно од Зворника. У овај рејон биле су стигле јединице немачке пуковске борбене групе »Скендербег«, и одмах смо организовали одбрану у насељу Дрињача и дуж пута Дрињача - Зворник. Задатак наших јединица био је да нападнемо и разбијемо ове фашистичке јединице и спречимо њихов продор ка Зворнику.

Први батаљон 19. бирчанске бригаде, пристигао је у село Лијешањ и на ријеку Дрињачу 17. децембра у послеподневним часовима. Ту је батаљон добио задатак да одмах пређе реку Дрињачу и да у току ноћи нападне и разбије немачке јединице, које су организовале одбрану у захвату пута северније од насеља Дрињаче. Десно од нашег батаљона нападали су остали батаљони наше и 16. муслиманске бригаде. Мада је био децембар, време је било доста лепо и суво, али прилично хладно. На реци Дрињачи у том рејону, није било никаквих мостова а река је била доста хладна и дубока. Да би што брже и безбедније прешли реку Дрињачу, прикупили смо доста конопаца и све их повезивали у један. Одабрана је група најснажнијих и вештијих бораца, која ће прва прећи реку и превући један крај конопца и везати га за стабло дрвета на другој обали. Истовремено је организовано и постављено борбено обезбеђење и одређен редослед преласка реке по четама и друге припреме које треба извршити. Пошто су извршене све припреме група одабраних бораца, са комесаром Мирком Николетићем, прва је прешла реку, превукла и привезала конопац за дрво на другој обали, отпочео је прелаз чета одређеним редоследом. Прелаз је вршен на тај начин, што смо се једном руком држали за конопац а другом изнад главе држали оружје и муницију, газили смо Дрињачу, која је достигала до груди, а борцима нижег раста и до рамена.

Након преласка реке, штаб батаљона, којег су сачињавали: Радивоје Перишић - командант, Мирко Николетић - комесар и ја - заменик комесара батаљона, извршила је делимично извиђање распо-

реда непријатељских јединица и положаја, а затим донела одлуку да се напад изврши са две чете. Са једном четом у напад иде командант Радивоје, са другом заменик комесара. Једна чета задржана је у резерви и са њом остаје комесар батаљона Мирко Николетић. Целу чету задржали смо у резерви, јер, због краткоће времена нисмо могли потврдити потпун распорд непријатељевих јединица, то смо морали имати довољно јаку резерву, за интервенцију у току напада, тамо где буде требало.

Обзиром да смо у напад прешли из покрета у пола ноћи, постигнуто је потпуно изненађење. Непријатељева јединица, на працу напада нашег батаљона, брзо је разбијена и иста се почела повлачити дуж пута и ријеке Дрине, ка Зворнику. Са наше обе чете гонили смо Немце и већ пре зоре избили пред Млаћевац и село Дивич на јужној периферији Зворника. Овде смо се зауставили ради прикупљања и сређивања наших чета и да сачекамо чету из резерве са комесаром Мирком.

Док смо ми сређивали чете отпочела је борба иза наших леђа, у рејону брда Јасенић и села Бевање. Није нам било јасно ко и против кога сада води борбу у нашој »позадини«. Ова новонастала ситуација и чињеница да нам још није пристигла чета из резерве помало нас је забрињавала, то смо се Радивоје и ја договорили да се ја одмах вратим назад и видим ко води борбу у рејону Јасенича и да са четом из резерве и комесаром Мирком дођемо у састав батаљона. Мој одлазак и повратак трајао је више од једног сата и у том времену већ се било потпуно разданило. Био сам се сасвим приближио рејону где се водила борба. Осматрањем уочио сам једну мању немачку јединицу, јачине око 30-40 војника, која се уз брдо, повлачила са Јасенића ка путу Дрињача - Зворник. На њу је нападала наша чета из резерве. Најпогоднијим правцем брзо сам дошао до наше чете и комесара Мирка Николетића. Мирко ми је објаснио да се ова немачка јединица налазила на Јасенићу, вероватно као бочно обезбеђење својих снага распоређених дуж пута. Ми за њу у току јучерашње организације напада нисмо ни знали, то је ноћас нисмо ни нападали. Тако се ова немачка јединица, после нашег успешног напада и стицајем других околности, нашла доста дубоко у нашој »позадини«. Она је откривена тек у зору и на њу је извршила напад чета из резерве. Оценили смо да ће се ови Немци повлачити ка Зворнику и да се ускоро могу наћи иза леђа наших чета пред Млаћевцем, а то не би било нимало повољно. Ради тога одмах смо упутили курира команданту Радивоју, са поруком, у којој смо га упознали и упозорили на ову опасност и предложили да одмах са једном четом постави заседу овој немачкој јединици, која се повлачила пред нападом наше чете из резерве.

Како је време одмицало наши напади постајали су све организованији и јачи, јер су се придружиле и поједине чете других батаљона наше бригаде. Фашисти су се врло вешто бранили и узастопно повлачили под заштитом ватре својих неколико »шараца« и два мала минобацача. Доста успешно повлачење ове немачке јединице трајало је скоро све до испред Млаћевца, односно док нису

наишли на заседу, коју је на правцу њиховог повлачења поставио командант батаљона Радивоје Перишић. У том моменту, наставши се између заседе и напада наших јединица ова група Немаца прешла је у одсудну одбрану - у борбу за живот или смрт. У нашем последњем јуришу - на челу јуришног строја погинуо је комесар нашег батаљона Мирко Николетић, диван друг, неустрашив борац и способан руководиоцац наше бригаде. На овом малом простору, између нашег нападаог строја и наше заседе погинуло је више од 20 фашиста. Неки су у последњем часу скакали у Дрину, где им такође није било спаса. У овим борбама, поред комесара Мирка, погинули су и другови: Јозо Андрић, Ахмет Чакић, Момир Гавриловић, Ковиљка Јовановић, Миладин Већаровић. Са тугом и болом у срцу, сахранили само погинуле другове, покупили заплењено оружје и без одмора убрзаним маршем стигли у Шековиће, напали четничке јединице, које су продрле у овај рејон из Србије.

Од Тузле до Црвених стијена

Послије другог ослобођења Тузле, септембра 1944. године, наш 2. спречански батаљон 19. бирчанске народноослободилачке ударне бригаде, у ком сам био курир, био је краће вријеме распоређен по четама у околини Тузле.

Поједине чете обезбјеђивале су транспорт хране и друге опреме из Тузле преко Спрече у правцу Шековића. Друга чета је једно вријеме била у Симин Хану са дијелом штаба батаљона. У то вријеме штаб батаљона није био комплетан, јер су наступиле промјене у кадровском саставу. Трећа чета смјештена је у Креки, а Прва је више била покретна, прогонећи остатке четника, зеленог кадра и других разбијених непријатељских формација: усташа, око Пар-села, А>убача и Дубрава, те легије и зеленог кадра у долини Спрече и према Сребренику.

Послије пар дана раздвојености, штаб 2. батаљона се са свим приштапским дијеловима смјестио у Тузли преко ријеке Јале, уз стари пут који је водио на Илинчицу и даље за Дубраве и Живинице. Штаб бригаде био је у близини жељезничке станице у Тузли, покрај цeste идући за Зворник у двоспратној кући (у близини данашњег Хотела »Бристол«),...

У свакодневним пословима и задацима ослобођење Београда 20. октобра 1944. године дочекали смо у Тузли. У том времену савезници су на Дубраве авионима допремали наоружање (лако), одјећу и мање количине хране и санитетског материјала. Обезбјеђење аеродрома и прихватање материјала са народом вршила је наша 1. чета и једно вријеме 2. чета.

Мислим да је било дан послје ослобођења Београда када се батаљон окупио и пред стројем нам је свима саопштено да сутрадан крећемо према Романији, а ми смо »одгонетнули« да идемо на ослобођење Сарајева. Тога дана батаљон је кренуо преко Илинчице према Живиницама, а затим преко села која гравитирају цести Тузла - Кладањ. У околним селима до Бурђевица наилазили смо на остатке четника или зеленог кадра. Са њима је борба била кратка, јер су се одмах уклањали.

Негдје око Врнајевића преноћили смо и сутрадан кренули у правцу Кладња и Олова. У тим крајевима наш батаљон био је и раније. Већ на првом конаку нестало је неколико бораца који су нас се прикључили послје ослобођења Тузле или су били мобилисани у околини Тузле.

Дан смо провели у покрету до Оловских Лука и ту смо закончили. Трећи дан изјутра стизале су колоне других батаљона бригаде, па се знало да је бригада на окупу. У јутарњим часовима формирала се колона и кренула лијево од Оловских Лука пењући се благом узбрдицом у правцу Малог Озрена и даље према Бијелим Водама, а ту су негдје и села Медојевићи и Владојевићи. А сјећам се да је дан био ведар и сунчан, тако да је колона била непрегледна, а блага узбрдица још више је дочаравала љепоте тог краја. Стари борци били су весели и са пјесмом маршовали према Романији. Наш батаљон је, тако се сјећам, био у средини колоне са штабом бригаде и болницом. У нашој колони је и референт санитета бригаде Рава Јанковић, са маркантном титовком на глави и чином поручника. Пјевала је у колони пјесме о својој Романији - »Романијо шири своје гране... « Неуморна је била у започињању пјесми са члановима штаба и другим борцима нашег батаљона. Са одморима и пјесмом дошао је мрак. На том путу нигдје куће ни села, а свугдје се виде остаци паљевина и знакова да су ту људи живили, али их је ратни виор одвео у друге крајеве, а куће и господарске зграде спаљене. Ту су села Ракова Нога и даље Бијеле Воде. Ту негдје у близини наш батаљон је застао а други батаљони и штаб бригаде, болница и бригадна комора кренули су даље у другом правцу и то лијево према Сокоцу. Ту смо се одвојили од бригадне колоне, сваки батаљон, па и 2. добио је задатке и одређен му је полазни положај. Данас када путујем за Сарајево и наићем преко Оловским Лука та слика долине и нашег хода одмах ми се враћа у памћење и сјећање и то све до Црвених стијена.

Наш батаљон продужује напријед и смјешта се у једну долину у близини Црвених стијена и то на десној страни недаљско од цесте (старе) Соколац - Сарајево. Чете су истурене на положај и то Прва и Друга са Којом Бећаревићем и Милошем Тришићем на челу, а 3. са Сајом Стевановићем остаје у обезбјеђењу штаба и коморе, те као обезбјеђење од правца одакле смо дошли. Ту смо провели ноћ и дан (могао је бити 24/25. октобар 1944. године).

На лијевој страни цесте даље према Сокоцу налазио се 1. батаљон, а у шуми на нашој страни око 3 км према Сокоцу налазили су се штаб бригаде, болница и други приштапски дијелови, као и 3. батаљон. У штабу нашег Спречанског батаљона били смо курири Павле Драгичевић из Осмака и ја, а Милош Божић из Сајтовића је већ раније отишао у штаб бригаде за курира команданта Воје Ивановића Црногорца.

Интендантура спрема храну, економи чета носе храну у чете на положај, Срећо Буричић из Гојчина, засеок Врело, стара се за исхрану штаба и приштапских дијелова. Павле и ја смо у покрету код чета и до штаба бригаде и у другим батаљонима.

Прва ноћ Црвених стијена прохладна, магловита, ватра слаба, јер се мора заклањати пламен. Лијеже се и спава под јелама по оној народној »Земља простирач небо покривач... « Долази друга ноћ која није боља од прве, али је разлика у томе што батаљон креће у напад на бункере, који су са обје стране цесте на усјеку и врху

Црвених етијена. Ту ноћ сам са Спасаном Ристићем и Другом четом. Нападамо, борба је јака и траје до пред само свануће, али до бункера нисмо успјели стићи. Десно од нас су према сјеверозападу Орлове стијене (туда сада пролази нови пут Соколац - Сарајево). Батаљон се враћа на полазне положаје. Има неколико лакше рањених и опет неких несталих од којих нам се један број придружио у Тузли. Дан проводимо на исти начин као и претходни, а хране већ понестаје, али на нашу срећу у тој романијској дивљини и питомини има и шумских крушака са којима утољујемо глад. Већ смо без хљеба који смо понијели, па се кува каша од брашна са месом и тако се храни батаљон.

Трећи дан око Црвених стијена послије вечере батаљон је, осим заштитнице, на окупу. Чита се заповијест за ту вече. Траже се бомбаши добровољци. Доста их излази из строја, а међу њима Павле Драгичевић и ја, јер смо као чланови СКОЈ-а мислили да смо то дужни. Да, не само дужни него то је било наше опредељење и осјећање и нисмо мислили ни да ли смо дорасли за праве бомбаше ни да ли можемо дати допринос, али смо знали да морамо бити, боље речено, требамо бити међу првима. Извршен је избор бомбаша које ће да води Поповић (Максима) Вељко из Осмака, водни делегат. Остали добровољци су враћени у своје чете, а ми курири на своја мјеста.

То вече сам у нападу са командантом Живком и 1. четом. Задатак је да се напада на бункер са друге стране цесте, јер је неки батаљон закаснио да пошаље своје чете. Сви смо близу бункера, чујемо разговор, видимо свјетло, стражара, бомбаша прилазе, прилазимо сви под бункер, а са нама и командант батаљона. Ратници знају каква је жестина борбе, ако командант батаљона треба бити у првом строју. Пуцњава отпочиње, како се каже, кува као у котлу. Експлодирају бомбе, чују се митраљежи, пушке, мали бацачи. То је исто и на десној страни гдје бој бије наша 2. чета и дијелови Треће. Борба је трајала неколико сати, а затим настаје оно неизвјесно за тишје, када се не зна због чега је. Поново се понавља са истом жестином напад и одбрана и тако неколико пута. На крају наређење да се повлачимо. Ми се повлачимо у шуму на полазне положаје, а усташе и даље пуцају и »бране« се, сад од страха, јер ми више не пуцамо осим појединаца.

Трећа ноћ за напад, а четврта боравка на Црвеним стијенама. Врши се избор бораца из свих чета и изабрана група креће у напад на десни бункер, али по плану да та група зађе са бочне стране од Орлових стијена, а остали би нападали са чела. Негдје је наћен и водич који ће водити одабрану групу, мада је већ пет и више дана нигдје нисам видио ни куће ни цивила. Са изабраном групом бораца полази командант Живко и Спасан. Тумарамо по мраку. Пролазе минути и сати. Наша друга група већ је отпочела напад који је био далеко лијево од нас, а ми смо упали у неку долину, терен непроходан, шума густа, магла и тмина у шуми још више отежавају наш положај. У том ишчекивању наређење је да стане колона. Руководиоци са картом и бусолом направили су круг. Ми курири око њих

заклањамо шињелима свјетло батеријске лампе. Утврђује се да смо давно прошли стазу куд смо требали лијево да кренемо и дођемо непријатељу са бочне стране од Орлових стијена. У мрклој ноћи нестаје водича, али је помоћу карте и бусоле наћен излаз и одрећен правац повратка. По договору са Живком Спасан преузима воћење колоне са командом »на лијево круг... « Враћамо се уморни након дуготрајног тумарања, а потиштени што нисмо стигли на вријеме да покушамо освојити непријатељев положај. По том беспућу и магли стижемо у логор, гдје је батаљонска комора. Пристижу и борци из осталих чета. Лијеже се гдје ко стигне. Казани су настављени да се припрема храна за батаљон, али у свануће, када су борци бућени да устају на доручак, запуцало је са свих страна и у непосредној близини.

Из правца гдје је штаб бригаде од силне пуцњаве није се распознавало која је ватра оружја. Опкољени смо са свих страна и то у неповољном теренском положају. Имамо излаз само у правцу одакле смо дошли на полазне положаје. Тако је гласила и команда. Измјешали смо се са усташком црном легијом, по шуми разбијени, борба се води такорећи прса у прса. Дубоко ми се у свијест урезало и пред очима ми се често појављује та епизода: усташка легија у црном одијелу, усташке црне капе с бијелим словом »У«. Изгледали су ми сви крупни, угојени, са митраљезима, бомбама. Једном ријечју, личили су ми на праве злочинце. Можда је то моје осјећање јаче због тога што сам тада имао свега 14 година. Сјећам се да је свако пуцао из свих оружја које је имао и мислим да је свако ко је имао бомбу и времена био бомбаш. На срећу ту су густе јеле и нико од наших није погинуо до првог зборног мјеста. Била је то чудна мјешавина и борба, јер су наши борци и нападачи пролијетали један поред других, ми смо пуцали, а они су јурили напријед. Касније ћемо сазнати што је то тако било и зашто су се тако понашали. Јурили су да униште штаб бригаде и све око њега. Болницу су тако рећи заробили, већину рањеника побили. Ту је погинула и Рава Јанковић, референт санитета бригаде - јуначком смрћу - бранећи рањенике. Тако је завршен тај дан борбе, а онда батаљона се сакупљао до мрака код једног потока у правцу Бијелих Вода. Борци су пристизали. Чули смо шта се десило код штаба бригаде, неизвјесност је бораца, а посебно се то осјећало на изгледу руководиоца. Издато је наређење у ком правцу се треба даље кретати, а борба се и даље чула из правца гдје је била болница и штаб бригаде. Из нашег батаљона нема појединих бораца, али нема и читаве 3. чете са Сајом Стевановићем и нема батаљонске коморе и интенданта Неће Поповића. У том моменту позвао ме командант батаљона Живко Гајић и пружајући ми ручни сат рекао да ту останем са пушкомитраљесцем Јанком (Микајла) Савићем из Гојчина и његовим помоћником који нам је дошао у Тузлу. Наређење је гласило да чекамо до сутра и да дочекујемо заостале борце, 3. чету и комору, а потом да кренемо у правцу Бијелих Вода, јер ће они ту на брду држати положаје.

Провели емо ноћ у ишчекивању, али нисмо ништа дочекали. Свануло је у густој шуми, а сат је показивао да је дан поодмакао. Гладни и у неизвјесности шта да радимо и куда да кренемо, договоримо се да се само повучемо дубље у шуму, јер смо у извићању наишли на пут - калдрму, која је упућивала ка сјеверу. Провели смо дан у шуми и дочекали слиједећу ноћ. Друга ноћ а ми сами. Страх и слутња су већ у нама. Не знамо куда даље, а понуда Емина да идемо према Кладњу није нам била прихватљива, јер му нисмо вјеровали. Остали смо у шуми и слиједећу ноћ под стаблом оборене јеле, јер је стољетно стабло силом природе изваљено са жилама направило добар заклон. Легли смо један уз другога, а када смо се пробудили помоћника митраљесца није било. У том моменту чули смо бат ципела, фрктање коња и удар поткова од калдрму, разговор на нашем језику али није наш партизански. Чинило се да то траје у недоглед и да пролазе стотине људи и коња. Колона је одмицала ка сјевероистоку а у даљини се чуло повремено пуцање и видео се одсјај ракета изнад шуме. Знали смо да је то негдје у правцу Соколаца.

У том ишчекивању већ се разданило. Било је око осам сати изјутра. Ријешили смо да кренемо у правцу сјевероистока и даље од првца куда је ноћу прошла колона. Идући и одмарајући се купили смо дивље крушке које смо налазили и тако утољавали глад. Страх и неизвјесност »убили смо« одлуком да идемо даље и да ћемо се борити против непријатеља док не нађемо наше. Тако идући изашли смо из шуме на ливаду по којој се јасно распознаје да је било кућа, јер су зидине стрчале и стравично упозоравале да је то дјело непријатеља. Крећући се ивицом шуме угледали смо на брежуљку колибу и из ње дим који се издизао као прамен облака. Сјели смо и осматрали, али нико се жив није појављивао. У том осматрању угледали смо човјека који хода испред колибе. Пришли смо му. На наше питање кога има ту још одговорио је да нема нико осим њих двоје и ваљда бојећи се за себе и бабу, рече нам да никаква војска њих не дира. На питање која војска навраћа, одговорио нам је да ових дана није никаква, а да су Вучја Лука, Олово, Соколац далеко. Ријешили смо да питамо за партизане и он нам одговори: »Богами их одавно нисам видео«, а прије два дана биле су велике борбе тамо, показа руком у правцу Црвених стијена. Видећи да смо млади понуди нас зобним хљебом и млијеком, што смо и прихватили. У исто вријеме показао нам је руком у ком су правцу Соколац, Бијеле Воде и околна мјеста. Нити нас је нудио, нити смо ми питали за преноћиште, кренули смо у шуму у супротном правцу и онда у правцу истока.

Уморни, али окрепљени храном и надом да ћемо ипак наћи наше, легли смо под оморике и заспали. Мало смо спавали због хладноће, а и због неизвјесности. Рано смо кренули у правцу којег смо одредили и након два сата хода изашли смо на ивицу шуме и одмах примјетили на чистини по бријегу да има више ватри које су сагорјевале. У подножју тога брда било је неколико колиба и испод једне угледали смо човјека у војничкој униформи како храмљући хода испред колибе. У истом моменту заустављени смо војничким

узвиком »Ко је тамо? - руке увис!« Изненађени стали смо и узвратили са питањем »Ко је тамо?« Тако смо дознали да су то борци 19. бирчанске бригаде. Након споразумијевања изашли смо на чистину и у борцу који је хрпао препознали команданта 1. батаљона Радивоја Перишића. Пошто сам га ја препознао као курир, а и он мене, те нас је упутио у правцу нашег Другог батаљона, који се налазио у непосредној близини. Нашли смо штаб батаљона и приштапске дијелове, и нашој радости није било краја. Сви су се изненадили и обрадовали што смо дошли живи. Било је питања на претек, гдје смо били, како смо осали живи, како смо их нашли, итд. Не знам да ли смо ушли у списак несталих бораца, нити сам то провјеравао, али нам је тада речено да смо тако третирани и да је команданту батаљона приговорено што нас је на такав начин оставио и није нас на вријеме обавијестио да се батаљон удаља од мјеста које нам је означено за сусрет. Ту смо сазнали да је 3. чета и комора стигла други дан у батаљон, али да је слиједећи дан кренула на мјесто гдје је био штаб бригаде и болница. Ту су дочекани од стране усташа, разбијени и остали без коморе, за шта је интендант батаљона и командир чете оштро укорен. Тај положај гдје смо нашли батаљон отпочела је да туче артиљерија од правца Соколца. Јанко је отишао на положај у своју чету истог момента био је тешко рањен у главу и ноге.

У овом времену, о којем говорим, по мом сјећању, простор између Вучије Луке, Олова, Кладња до Црвених стијена преко Кнежине и Соколца, изван насеља био је »празан«. Наиме, ходајући по том терену у оваквим условима ја сам имао такав осјећај. На том простору остали смо још неколико дана, а затим једне ноћи прешли смо у Кошутуницу ниже Соколца цесту која води од Соколца до Хан Пијеска у нашли се на подручју Гласинца.

Наш батаљон је у првим данима распоређен према Рогатици и водио је свакодневне борбе од Подроманије на Гласиначком подручју до Ковања на линији до Подроманије с једне и друге стране. Ту смо прелазили и на подручје Рогатице и нападали и борили се са четницима. У једном прелазу рањен је Јусуф Газибеговић из Калесије, замјеник командира извиђачке чете Бриге, чији је комесар био Љубиша Поповић из Зворника. На том подручју имали смо и прве борбе са Нијемцима који су се повлачили из Грчке, те четницима који су кренули из Србије и прешли у Босну. Положаји су се мијењали, па смо се враћали поново и на цесту Соколац - Хан Пијеска • Власеница. Стизали смо и до Соколовића, Цимрија, Деветака, итд. Познат је успјех 2. спречанског батаљона у борби на Дебелој Међи у близини Хан Пијеска, када је убијено више Нијемаца, заплијењено доста оружја и друге војне опреме, а код нас су погинули: Бошко Којић, водник, родом из Поткрша - Бијело Поље - Каштјељ, рањен је Јаков Ребић, замјеник командира чете, а рано истог дана рањен је у плећку комесар батаљона Слободан Марковић и замјеник референта санитета Милка (не сјећам се презимена, а била је из Крајине). Из те борбе и данас имам ручни сат »Анкер«. Челик оксидира - машина ради, па га често разгледам, поправљам и сјећам се тих дана и догађаја.

Спасан Ристић (први с десна) једно вријеме био помоћник политичког комесара Другог батаљона

Крајем новембра или почетком децембра испод Ковина на Гла-синачкој страни у једном од тих села (да ли Смртићи, Пажевићи, Оџаци или друго не сјећам се) саопштено ми је да идем у новофор-мирану 21. тузланску бригаду, као пратилац - курир Спасана Ристи-ћа, који одлази на дужност помоћника комесара те бригаде. Ба-таљон се постројио, Спасан се краћим говором опростио од батаљо-на, а Живко од нас и тако смо кренули у штаб бригаде у Шенко-виће. Растанак је био тежак. Било је и суза, јер ја одлазим у другу бригаду међу непознате људе, а остављам свој батаљон у којем сам растао са својим комшијама и познаницима, али идем са руководио-цем којег сам лично волио и безгранично му вјеровао, тако да сам се осјећао и весело. Однос, другарство и међусобно повјерење изме-ђу курира и руководиоца у НОР-у може разумјети и о њему гово-рити само онај ко је то био, јер то је однос повјерења, другарства и безграничне искрености. То је посебно употпуњавала чињеница што су курири били млади, такорећи дјечаци, а руководиоци стари-ји, па је то био однос млаћег и старијег брата, а у неким случајевима и однос родитеља и дјетета.

У Шенковићима смо у штабу бригаде преноћили и ту се опрос-тили са Николом Андрићем и другим, а у поласку Никола ми рече: »Чувај нам, мали, Спасана«. Те ријечи су ми остале у сјећању и си-гурно је да их никад другачије не могу изговорити него што сам их тада упамтио. Кренули смо сами у правцу Црне Ријеке и опет негдје у близини Мркаља прешли цесту Соколоц - Хан Пијесак и стигли у штаб дивизије у Црној Ријеци. Ту смо имали сусрет са Милошем

Зекићем, командантом 27. дивизије, који је за мене био и раније као и тада и остао до краја увијек у незаборавном сјећању. Одатле смо у пратњи једне десетине преко Плоча и Козије Равни стигли у Власеницу. У Власеници смо добили пратњу од једног вода, којег је обезбједио Вукола Дундић, командант команде мјеста са Љубом Вукајловићем, шефом ОЗН-е у Власеници. Вод нас је пратио до Шековића, јер нас нису пустили саме да идемо преко Тишиће, обзиром да је још било четника у Цикотама. Од Шековића преко Рашева дошли смо у Команду мјеста за Спречу, која се налазила у Гојчину - заселак Врело и са једном десетином, коју је обезбједио Војо Журрић, комесар Команде мјеста, преко Тупковића стигли у Живинице, одакле се Спасан јавио телефоном у штаб 3. корпуса у Тузли. У Тузлу смо стигли возом. Био је то већ децембар 1944. године. Штаб корпуса и дио штаба 38. дивизије био је смјештен преко ријеке Јале на лијевој обали у двије куће типа вила, којима се прилазило преко моста на Јали, покрај бивше берзе рада.

Од тих дана мој пут је пут 21. тузланске народноослободилачке ударне бригаде са којом ћу се поново наћи на Романији, стићи до Зеленгоре, да би поново почетком маја 1945. године од Калиновика преко Јахорине до Поцепља, па Хан Пијеска стигао у Тузлу. Дакле, по други пут. Из Тузле ме у мају 1945. године поново одвео пут у моју Бирчанску бригаду код Оцака, али сада као млађег официра у Окружном одјељењу ОЗН-е Тузла, с циљем предаје поште комесару бригаде Николи Андрићу.

Борбе против четника Драже Михаиловића децембра 1944.

Почетком децембра 1944. године кренуло је из Санцака за источну Босну око 10000 Дражиних четника, које су Нијемци снабдијевали храном и муницијом. По избијању на Романију, сукобили су се са јединицама 27. НОУ дивизије. Прве борбе вођене су на простору: Рогатица - Соколац - Соколовићи. Нашу бригаду четници су напали са правца Соколовића. Били смо принуђени да напустимо положаје Црни Врх, Лесково Брдио, Млаћ и Кулу, које смо држали око 30 дана. У почетку су четници били врло агресивни, стално су нас нападали.

Сваки јуриш најављивали су трубом, што је у прво вријеме код наших бораца изазивало пометњу, јер већина бораца први пут чује војничку трубу, па је код неких изазивала и страх. Међутим, и на ово су се борци навикли, чак нам је та труба била и опомена да се боље спремимо и дочекамо их. Касније су, када труба засвира, појединци викали: »Свирајте својем оцу или богу, ајде пожури да видимо гдје си пошо«. Непријатељ је бројно био много јачи од нас. У напад су ишли често постројени по дубини. Наше батаљоне нападала је група корпуса, што је тешко било издржати, па је повлачење морало да се врши, да би се избјегли већи удари. Циљ нам је био да развучемо њихове снаге и да их нападамо у мањим групама. Иако уз тешке губитке четници су успјели да већ 15. децембра достигну линију: Жепа - Цимрије - Крам. Тада се прозрела њихова права намјера а то је да се што прије споје са њемачким снагама на сектору Дрињаче - Зворника и Козлука и припреме напад на Тузлу. За овај напад рачунали су и на домаће босанске четнике, усташе и зелени кадар.

Штаб 3. корпуса, процјењујући ситуацију и намјере Нијемаца и четника доноси одлуку да се прије њихова спањаја нападне Нијемци у Дрињачи и Зворнику и да се ова мјеста ослободе. Наредио је да 27. дивизија ослободи Дрињачу, а 38-ом Зворник. Штаб 27. дивизије за напад на непријатеља у Дрињачи одредио је 16. муслиманску и 19. бирчанску бригаду. Двадесетој романијској наређено је да на Милан Планини задржи четнике. Док се водила борба за Дрињачу 18. децембра четници су се са Милан Планине сручили у Власеницу и продужили напредовање према Шековићима.

Дрињача је ослобођена 19. децембра. Штаб 27. дивизије наређује да одмах 16. и 19. бригада из Дрињаче убрзаним маршем крену и организовано нападне четнике у Шековићима. Овај напад одређен

је за 22. децембар и требало га је извести нрије сванућа. Кад су бригаде стигле изнад Победарја у Шековићима и на околним брдима угледали су преко ријеке Дрињаче многобројне ватре, око којих су заноћили четници. Оне су нам, у ствари, откриле цијели распоред четничких јединица. Пошто на десној обали Дрињаче није било ватри, то се могло закључити да непријатељ не очекује напад, рачунао је да су наше јединице заузеле у борби са Нијемцима и да су далеко од Шековића.

Наш 3. батаљон био је на главном правцу удара. Добио је задатак да ликвидира стражара на мосту, нападне обезбјеђење и тако ослободи мост за прелазак осталог дијела батаљона. Овај задатак је добила 2. чета чији сам био командир. Чета је дошла до моста непримјећено. Одредио сам једну тројку да испод моста прегази Дрињачу и ликвидира стражара и нападне обезбјеђење које се налазило у једној штали мало даље од моста. Чим је стражар ликвидиран чета је трчећим кораком прешла мост, развила се у стрелце и обезбједила прелазак и 3. чети нашег батаљона. У нападу на четнике у Шековићу ангажовани су на десном крилу 2. батаљон 19. бригаде, у центру 4. и 2. батаљон 16. бригаде, а на лијевом крилу 1. батаљон 16. бригаде. Штабови 16. и 19. бригаде су се договорили да се главнина 19. бригаде задржи на Столици а 3. батаљон 16. бригаде до остане у Црквици ради заштите позадинских циљева. Док су ови батаљони ослободили Шековиће, дотле су остали батаљони јуришали на околне положаје и на њима тукли четнике.

Ове ноћи, 22/23, само су из Опленачког четничког корпуса потпуно избачени из строја два батаљона. У Шековићима у првом јуришу нашег 3. батаљона и 2. батаљона 16. муслиманске бригаде, погинуло је 50, а рањено 40 и заробљено 60 четника. Заплијењена је цјелокупна комора од 30 кола и велика количина пушчане и митраљеске муниције, граната за минобацаче и брдске лаке топове и друга ратна опрема. Пошто је непријатељ протјеран и са осталих положаја и присиљен на повлачење према Бишини и Спречи, 19. бирчанска бригада је наставила гоњење непријатеља и истог дана избила је на линију Пола, Петровића и Костића и ту се задржала до даљег наређења. Шеснаеста муслиманска бригада се вратила на десну обалу Дрињаче, са задатком да протјера заостале четнике који су се налазили узводно на ријеци Дрињачи а затим на Бачковцу, Столицама и Бетњу, и не дозволи им продор у Шековиће и спајање са главном колоном. Када се добро разданило тек се онда могло видјети шта је било са четницима приликом борби у центру Шековића. Очевидци причају да је приказ био такав да су се могли видјети измијешани мртви људи и коњи, растурена кола и сандуци са муницијом. Све је било једно преко другог, мртав квар држао је у руци кутлачу, казан преврнут, храна просута, рањеници измијешани са мртвима. Из заплијењене четничке архиве сазнаје се да је Никола Калабић био бијесан, не толико на партизане, колико на Авалски корпус који је био близу а није притекао у помоћ Опленачком корпусу. Жали се да су му пропала најбоља два батаљона гарде. Питао се шта сада без коморе?

Другог дана када су четници мало средили своје редове, покушали су да са правца Папраће и Борогова крену са дијелом својих снага против наших јединица, користећи Папраћку и Спречанску четничку бригаду. Циљ је био да нас протјерају из Шековића и прихвате своју заосталу четничку колону са правца Власенице. Али им то није успјело, дочекала их је 19. бирчанска бригада и Бирчански НОП одред. У исто вријеме 16. муслиманска бригада је одолијевала нападима заостале четничке колоне и успјела је да раздвоји четничку колону и присили је на повлачење у два правца. Једна колона се повукла према Власеници и Милан Планини а друга према Бијелом Пољу и Ступарима. У овим борбама 22. и 23. децембра ове наше двије бригаде нанијеле су велике губитке четницима. Убијено је око 110 четника.

Двадесетчетвртог децембра 1944. године 19. бирчанска бригада добила је наређење, да одмах крене правцем Бечани, Ристићи, Бијело Поље, Јелачић, Каштељ и Мајдан, да нападне четнике који су се повлачили од Пелемиша и Трнова према Мајдану и Ступарима. Овдје је 19. бирчанска бригада водила још једну тешку и жестоку борбу са четничком групацијом. Двадесетпетог децембра 1944. бригада је цијелог дана нападала на непријатеља у рејону Јелачићи - Каштијељ - Мајдан. У овој борби учествовали су 2. и 3. батаљон и извиђачка чета бригаде. На брду званом »Дјевојка« извиђачка чета водила је борбу прса у прса, уз честе противнападе, час једних час других. Чета је протјерала четнике.

Када смо протјерали четнике са ових положаја питао сам Миливоја Перишића, командира извиђачке чете, како је било у борби са четницима, а он ће: »Шта да ти кажем, борци су се хватали за вратове, а митраљесци Луки Ребићу, који је био врло храбар борац и пушкомитраљезац, четник је, отимајући се с њим око пушкомитраљеза, одврнуо му цијев са »бренагала« и да други борац није убио овог четника ко зна шта би било?»

Наш 3. батаљон добио је задатак да нападне непријатеља у рејону Каштијељ - Мајдан, наша 2. чета требала је заобићи од Мајдана и напасти четнике с бока. Прешли смо једну велику увалу, сишли у поток, пењали смо се уз једно пошумљено веће брдо. Нисмо тачно знали гдје се налазе четници. Прије изласка на ивицу шуме чета је развијена у стрелце. На ивици шуме четници су били укупани у ровове, а ми то нисмо знали, када смо се приближили засуди су нас бомбама и отворили ураганску ватру, два борца су нам рањена, чета је изненађена, осјетила се извјесна паника међу борцима, али смо се брзо средили и узвратили ватром. Имали смо непогодан положај. Врло брзо смо један вод пребацили десно са задатком да заобиђе и нападне четнике са лећа. Борба се развила, непријатељ није попуштао, сви наши противнапади били су безуспјешни. Борба је вођена на цијелом фронту и трајала цијелог дана. Непријатељ се утврдио на доминирајућим тачкама и тешко му је било прићи, поред тога био је и бројнији од нас. На овим положајима против наше бригаде борила су се три четничка корпуса и двије четничке бригаде, Власеничка и Кладањска, које су овај терен добро познавале,

а хтјеле су и да се докажу пред србијанским четнидима, што је ову борбу чинило још тежом.

Двадесетшестог децембра пристигле су и друге јединице 27. дивизије, које су пред собом гониле заостале четничке јединице. Борба се још више распаљивала, наши батаљони су јуришали са жељом да непријатељу нанесу што више губитака и не дозволе му пробој према Тузли. Успјели смо у томе. Разбили смо групу четничких корпуса и раздвојили његове снаге, лијева колона умјесто да наступа према Тузли, набачена је на Коњух и упутила се према Звидовићима, гдје су је прихватили Нијемци, а друга колона је кренула према Озрену, чиме је притисак на Тузлу олакшан.

Два батаљона 19. бирчанске бригаде су водиле борбу против четника 28. децембра, на простору Дедина - Бријесница. Том приликом смо нанијели четницима губитке око 30 погинулих и 25 рањених, заробљена је цијела болница са рањеницима и тифусарима. Остатак четничке групације повукао се према Озрену.

По разбијању четника наша бригада се 28. и 29. децембра задржала у рејону Врнојевићи, Горња Вишња и Бријесци. Послије десетодневних борби од Дрињаче преко Шековића до огранака Озрена, ово је био први одмор 19. бирчанској бригади.

Тако су наши борци добили ову велику битку против Дражних четника. Побједом у Шековићима, пресијецањем њихове десне колоне, спријечавањем, задржавањем и скретањем лијеве колоне, онемогућено им је да стигну до Тузле и можда у пресудном тренутку помогну својим снагама за заузимање Тузле.

Борбе за ослобођење Завидовића

Послије ослобођења Сарајева њемачке и квислиншке снаге, иако су биле у тешкој ситуацији, настојале су да се по сваку цијену организовано и без већих губитака извуку из наше земље. У том циљу пружале су снажан и жилав отпор на свим одбрамбеним линијама и на правцима свог извлачења, иако су трпјеле губитке.

Сходно плану Врховног штаба, након ослобођења Сарајева, требало је да Оперативна група 2, 3. и 5 корпуса ЈА тежиште својих дејстава пренесе на подручје Зенице, Жепча, Завидовића и Маглаја и успостави везу и садејствује са јединицама наше 2. армије које су продирале долином ријеке Спрече ка Добоју, заштите људска и материјална добра, онемогући повлачење 21. њемачког брдског армијског корпуса ка средњем и доњем току ријеке Босне и на десну обалу ријеке Саве и изврши уништење ових непријатељевих снага у простору горњег и средњег тока ријеке Босне.

Јединице 3. корпуса у овој сложеној ратној ситуацији, под чију команду је стављена 53. дивизија 5. корпуса, имале су задатак да ослобођењем Завидовића пресјеку одступницу главнини непријатељских снага.

Овај замашан борбени подухват повјерен је 27. источnobосанској дивизији. Већ 8. априла, послије најнужнијих припрема, њене јединице су из Сарајева извршиле покрет и у маршевским колонама кренуле ка Брзи и преко Вареша у долину ријеке Криваје.

Вријеме до краја дана 11. априла, када су јединице 27. дивизије пристигле у шири рејон источно од Завидовића, па до почетка напада на град 12. априла у два часа, било је веома кратко тако да скоро није било могуће прикупити ни оне најнужније податке о непријатељу, његовом распореду и систему одбране, организовати извођење и потчињеним јединицама дати прецизне задатке, припремити их и створити један потпунији увид у опште стање у граду и његовој широј и ужој околини. Међутим, такви и слични недостаци нијесу могли одложити ни помјерити извршење задатка па су штабови, дивизије и бригада, искористили оно чиме су располагали и на основу тога донијели одлуке за дејства својих јединица.

У процјени и коришћењу доста оскудних података дивизије, штабови бригада су дошли до закључка да Нијемци, бранећи Завидовиће, штите веома важне оперативне и комуникацијске правце, који од Сарајева долином ријеке Босне воде на сјевер у Славонску

Чланови штаба бригаде: стоје: Абдуселам Басара, Никола Андрић, Динко Флџатар, и Слободан Бобар Боћо; сједе: Војо Ивановић Црногорац и Мише Вуковић

Посавину и из ширег рејона Завидовића у западну Босну и да, држањем Завидовића, настоје да спријече концентрацију и спајање наших јединица у средњем и доњем току ријеке Босне.

Ријешени и одлучни да по сваку цијену бране долину ријеке Босне ради извлачења својих главних снага, Нијемци су на сектору Жепча и Завидовића ангажовали снаге 181. њемачке дивизије и један батаљон 7. СС Принц Еуген дивизије. У том циљу организовали су кружну одбрану позиционог карактера, са главним појасом који се ослањао на Завидовиће и спољним одбрамбеним појасом у непосредној близини града.

У унутрашњости града и такозваном Швапском насељу са обије стране ушћа Криваје, поред већ изграђених ровова и бункера, Нијемци су искористили и више тврђих зграда и благовремено их припремили за одбрану. Приоритет су дали оним објектима из којих су пушчаном и митраљеском ватром могли да успјешно бране главне комуникацијске правце и прилазе мостовима на ријекама Босни и Криваји. Нешто истуренији појас утврђених положаја протезао се на десној обали ријеке Босне косама од села Мичевића, преко ријеке Криваје ка Драговцу и Потклучу, кота 204 и обали ријеке Гостовић и на лијевој обали Босне од Тутњевца, кота 343, Биљечићи, кота 425 и Горња и Доња Дубрава.

За борбу, заштиту и учешће у стварању ватреног система, према подацима добијеним од заробљених војника, непријатељ је за одбрану Завидовића од тешког наоружања имао: 3 противтенковска, 4 брдска и 4 противавионска топа, 2 хаубице и оклопни воз за

специјалне намјене. Сама одбрана посједнутих иоложаја у Завидовићима и његовој околини повјерена је ојачаном 334. њемачком пуку, који је требало да обезбједи прихват и повлачење 7. СС дивизије и других њемачких и квислиншких снага из правца Зенице. Са овим пуком наше јединице су већ имале оружане сукобе и знале су његову борбену вриједност. Али, у овом случају није био у питању бројни однос снага, него борбеност и ратно искуство, са примјером свих видова запречавања. Овај моменат имао је видног утицаја на формирање борбеног поретка и дејства јединица 27. дивизије у самом нападу на Завидовиће.

У овако сложеној ратној ситуацији и условима неповезаности са 53. дивизијом чије су јединице биле развучене на ширем простору западно и које се Завидовићима још нијесу толико приближиле да би са њихово ближе садејство могло рачунати у нападу на Завидовиће, у плану 27. дивизије неминовно је условљена потреба јаче повезаности у извршавању борбених задатака њених бригада као саставног дијела њихових нападних дејстава. Према дефинитивној одлуци, Штаб Дивизије је у први ешалон борбеног поретка одредио: 19. бирчанску бригаду (без 3. батаљона који је још из Сарајева упућен преко Соколца, Власенице и Тузле да прати позадинске дијелове и комору Дивизије за Добој), два батаљона 16. муслиманске и 20. романијску бригаду.

Напад је требало да се изврши на линији село Мичевићи, преко ријеке Криваје до ушћа ријеке Гостивић у Босну, циљем да се у том захвату избије на десну обалу ријеке Босне, ради заузимања Завидовића. Тежиште нападних дејстава јединица налазило се на правцу села Ставци, ката 380, Швапско насеље на ушћу Криваје и сјеверни мост на ријеци Босни. Дивизијска резерва образована је од једног батаљона 16. муслиманске бригаде и распоређена у рејон села Скрозе, била је такође, спремна за увођење у борбу према потреби. Позадински дијелови Дивизије размјештени су у рејону села Ковачи, Хркићи и Жижци, које је обезбјеђивао један батаљон 16. муслиманске бригаде из рејона села Мркића.

Полазећи од сложености и тежине задатка, система и чврстине одбране, као и састава непријатељских снага, Штаб Дивизије је наредио да се напад изведе поступно и у етапама, с циљем да се:

- Очисте периферни посадни положаји запосједнути заосталим дијеловима усташке сеоске милиције и домобрана, овлада комуникацијом од села Мичевића до ушћа ријечице Гостивић обезбједи десни бок јединица од Маглаја и посебно лијеви бок од Жепча, одакле се предвиђала могућност интервенције непријатеља.

- Приступи ликвидацији непријатељевих упоришта на десној обали ријеке Босне: село Мичевићи, ката 380, Швапско насеље са обје стране ушћа Криваје, село Драговац, Поткљеч, ката 204 и упоришта за одбрану сјеверног моста на ријеци Босни, изврши пребацивање 1. и 2. батаљона 19. бирчанске бригаде на лијеву обалу преко сјеверног моста у град.

- Настави борба ради заузимања центра Завидовића, развије постигнути успјех ка периферији и пређе пруга и ликвидирају непри-

јатељска упоришта у Тутњевцу, ката 343 и у Доњој и Горњој Дубрави и, по ликвидацији ових упоришта, два батаљона 19. бирчанске бригаде оријентишу према Жепчу ради уништења непријатеља који се повлачи од Зенице, а са осталим снагама да се обезбједи прелаз преко Босне осталим јединицама 27. дивизије ради заштите индустријских и других привредних објеката.

- Уз помоћ мјесног становништва, коришћењем чамаца и других приручних средстава организовано и безбједно форсира пријелаз преко Босне осталим јединицама ради извршења престојећих задатака.

Према општем плану, напад на Завидовиће је требало да се изврши 11. априла у 23 часа. Међутим, снаге бригада су се задржале извјесно вријеме око изналагања рјешења да се посаде сеоских милиција и домобрана на периферним положајима предају без борби, па је извођење општег напада почело 12. априла у 2 часа. До тога часа све планиране јединице заузеле су своје полазне положаје. Пошто су се у борбеном поретку батаљони 19. бирчанске бригаде налазили на десном крилу, одлуком штаба бригаде прво је на задатак кренуо 4. батаљон на челу са командантом Рајком Јаћимовићем. Он је у своме наступању искористио пошумљене предјеле земљишта и споредним пјешачким стазама успио неопажено изаћи на сеоски пут и у непосредну близину села Мечевића, гдје се, према сазнањима, у сеоској школи налазила мања усташко-домобранска посада, коју је требало ликвидирати без борби ради обезбјеђења изненадног напада осталих наших јединица на утврђена њемачка упоришта и положаје. На томе путу командант батаљона је зауставио колону иза једног узвишења и са обавјештајним официром и пратиоцем кренуо према школи. Испред (зграде) улазне капије у школско двориште, зауставио их је стражар по строгим војничким правилима. Кад их је стражар упитао ко су, они су му одговорили, да су домобрани, на шта је стражар реговао узвиком: »Један напријед, остали стој«. У овом моменту, пошто је био мркли мрак, командант батаљона је неосјетно дао знак обавјештајном официру да заобиђе и иза лећа нападне стражара, а он сам је продужио кретање у сусрет стражару по његовој заповијести. Пришавши на остојање које је стражар сматрао дозвољеним, ионово га је зауставио и затражио лозинку, на што је командант одговорио: »Ја лозинку не знам, али, старјешина сам домобранске јединице која се повлачила од Вареша послје неуспјеле одбране. .. У повлачењу преко шума ево смо стигли и до вас, гдје видимо и свој спас«. Чувши ово саопштење, стражар је упитио: »Па гдје су вам ти домобрани?«, на што је командант одговорио: »Ево их, ту на путу сједе и одмарају се«. Да би још више уверио стражара окренуо се и наредио: »куруир, доведи их«.

И док се командант 4. батаљона кретао, преговарао и убјеђивао са стражарем, заобилазом је у школско двориште ушао обавјештајни официр и кроз капију из тог дворишта непримјетно пришао иза лећа стражару. Изненада га је ухватио за врат и преко уста. Командант му је прискочио у помоћ и тако су скоро нечујно савладали стражара и извели га пред колону батаљона, чија се 1. чета већ при-

ближавала школи. Даља ситуација се одвијала веома брзо и енергично. По наређењу команданта, водови 1. чете су у ноћиој тишини неопажено оиколили зграду школе и на њене прозоре поставили аутоматска оружја и припремили групе бомбаша. Истовремено, командант, обавјештајни официр и командир чете са неколико бораца упали су у школу. У пространом ходнику затекли су дежурноог домобранског официра на столици, ослоњеног на повећи сто, спавао је тврдим сном поред свог аутомата. Узевши му оружје, командант батаљона га је ухватио за раме, мало продрмао и викнуо да устане. Међутим, овај официр је само подигао главу и више у сну изговорио неколико погрдних ријечи и оштрих замјерки што га буде, спуштајући главу на руке спреман да настави спавање. Кад му је командант на ухо мало јаче викнуо: »Партизани«, ни на то се није помјерио, него је бунован викнуо: »... ли ти партизани матер, они су код Сарајева«. Тек кад га је командант ухватио за косу и подигао му главу и упериио цијев свога аутомата у чело, онда се подигао и скочио на ноге, када су га претрашеног и занемјелог брзо савладали и неопажено извели из зграде школе, да би им напољу рекао да у посљедњој учионици школе спава војска.

Иста ова група, са командантом, поново је брзо ушла у зграду школе. Кад су отворили врата учионице, затекли су домобране и усташе где на патосу, полегли у два реда, тврдим сном спавају. Оружје им је било прислоњено уз зид до улазних врата. И док су командант батаљона, обавјештајни официр и командир чете држали поспане домобране и усташе на нишану аутомата, група бораца је покупила оружје и изнијела из учионице. Кад је оружје покупљено и изнесено, командант је оштрим гласом викнуо: »Дижте се!« На овај позив усташе и домобрани су поскакали и неки од њих су пошли ка оружју кога ту више није било, а други према прозорима да би кроз њих искочили. На покушај искакања кроз прозоре, услиједило је одлучно командовање које је гласило: »Школа је опкољена... Гдје год кренете ван овог простора бићете покошени«. На ово упозорење већина их се смирила, док су се неки почели ударати по глави и чупати косу, гунђати и у себи псовати и своје старјешине и партизанае, али им излаза из ове ситуације није било.

Овом приликом, код једног од старјешина заробљене усташко-домобранске групе пронађен је и појединачни списак ове посаде. Из њега је издвојено 12 усташа са једним њиховим официром, који су претресени и повезани, док су од 40 домобрана са једним њиховим вишим официром у претресу одузете личне и војничке ствари и војна опрема. Ових 54 заробљеника, без задржавања, извиђачка десетина батаљона је спровела у штаб бригаде. Борце батаљона обузела је радост због успјеха у овој акцији. Успјех је посебно радова и команданта Батаљона. У тој радости размишљао је и о начину извршења задатка. У вези с тим, нека питања ни сам себи није могао објаснити. Резоновао је, ако су у питању подвизи, дјело храбрости, смјелости, сналажљивости и искуство учесника, тога није ни до сада недостајало. Али, како су им у извршењу акције тако брзо идеје долазиле, како су практично рјешавали наметнуте проблеме, при-

мјењивали ратио лукавство, на та питања себи могли, или нијесу имали времена, да одговоре ни сам командант, ни учесници у овој акцији.

Послије акције, 4. батаљон се брзо и без борбе спустио на десну обалу ријеке Босне, гдје је, испод села Мичевићи, на комуникацији Завидовићи - Маглај извршио запречавање, ангажујући чету за обезбјеђење десног бока, а са двије стрељачке и минобацачком четом организовао је засједу, ради уништења непријатељских снага за које се предпостављало да ће се из Завидовића повлачити према Маглају.

Први и други батаљон 19. бирчанске бригаде, под командом Радивоја Перишића и Бокана Савића и два батаљона 16. муслиманске бригаде, нападајући у захвату од безименог виси, јужно од села Мјечевићи, до десне обале ријеке Криваје, од почетка напада јутарњих часова 12. априла, у снажном налету успјели су овладати њемачким предњим одбрамбеним положајима и котом 380, затим, ликвидирати неколико других утврђења и са дијелом снага продријети до посљедње групе кућа у Швапском насељу на десној обали ушћа Криваје и стићи на десну обалу ријеке Босне. Међутим, Нијемци су се, ипак, одржали у последњим зградама Швапског насеља на десној и лијевој обали ушћа Криваје и на позицији код сјеверног моста на ријечи Босни. Са овога правца, од 6 часова изјутра, добивши значајну помоћ из града и уз јаку топовску и минобацачку подршку, Нијемци су извршили противнапад. У веома жестокој борби, присилили су 1. и 2. батаљон 19. бирчанске бригаде и батаљоне 16. муслиманске бригаде на повлачење, при чему су повратили своје у ноћи изгубљене положаје и на њима су поново прешли у одбрану.

Кад су Нијемци повратили изгубљене положаје и поново прешли у одбрану, штабови 19. бирчанске и 16. муслиманске бригаде, процијенили су да је противнапад Нијемаца имао ограничен циљ. У вези с тим, средили су своје снаге, извршили попуну муницијом, привукли резерве и у 9 часова је поново извршен општи и одлучан напад. У том нападу, са снагама од четири батаљона, успјело се поново овладати котом 380 и косама које су се наслањале на утврђења на овој коси. Међутим, и у овом нападу, Нијемци су успјели да се одрже у неколико утврђених зграда на десној обали ушћа Криваје, у Швапском насељу и на правцу сјеверног моста, на ријечи Босни. За освајање ових утврђених зграда водила се дуготрајна и огорчена борба до близу 15 часова овога дана. И кад су борци 1. батаљона 19. бирчанске бригаде на јуриш заузели приземље једне од утврђених зграда на десној обали ушћа Криваје и покушали да заузму њен спрат, на посљедњој степеници, у том борбеном подвигу и првим редовима јуриша, јуначки је погинуо и несутрашиви командант 1. батаљона Радивоје Перишић, кога су сви борци његовог батаљона, као и других батаљона 19. бирчанске, необично вољели, цијенили и поштовали управо због његове људскости и веома велике борбености. Његова погибија је изазвала пометњу међу борцима батаљона, што се негативно одразило и на остала три батаљона, који су јуришали да би заузели заостала њемачка упоришта у зградама на десној оба-

ли ушћа Криваје и мостова иа овој ријеци и на ријеци Босни. Ову иометњу и колебање, Нијемци су примјетили, па су припремили и извршили муњевит и снажан противнапад. Тим противнападом, наши батаљони су поново одбачени из Швапског насеља и од сјеверног моста на ријеци Босни, те су Нијемци повратили дио својих одбрамбених положаја на коти 380 и око ње, гдје су поново прешли у одбрану.

За исто вријеме, батаљони 20. романијске бригаде, послије огорчених борби, успјели су заузети непријатељска упоришта у селу Драговцу и Потклучу. Ставили су под своју контролу и комуникацију Жепче - Завидовићи. Али, нијесу овладали Швапским насељем на лијевој обали ушћа ријеке Криваје, иако је садејство са батаљонима 16. муслиманске бригаде било на завидној висини.

Заузевши засједне положаје према задатку и у приправности ишчекујући исход борби 1. и 2. батаљона 19. бирчанске бригаде и батаљона 16. муслиманске бригаде, Штаб 4. батаљона 19. бирчанске бригаде уочи је да се на сектору 1. и 2. батаљона 19. бирчанске и батаљона 16. муслиманске од јутра мијењају борбене позиције. Око 16 часова, осјетио је да се борбе од Швапског насеља са десне обале ушћа Криваје и од сјеверног моста са ријеке Босне преносе на коту 380, њену околину и према селу Ставици. Знајући задатке ових батаљона, Штаб 4. батаљона је самостално одлучио да им притекне у помоћ са дијелом својих снага.

У вези с тим, оцјењујући да се главнина њемачких снага доста далеко одвојила од десне обале ријеке Босне и Швапског насеља и од десне обале ушћа ријеке Криваје, те да ове њемачке снаге воде борбе са нашим јединицама на коти 380 и према селу Ставци, командант 4. батаљона је, оставио 3. чету на положајима који је заузимао батаљон, а са 1. и 2. четом и минобацачком четом кренуо је по водовним колонама уз десну обалу ријеке Босне. Стигавши на одговарајуће одстојање, минобацачкој чети је одредио ватрени положај и дао задатке. Водне колоне стрељачких чета повео је даље до испред одбрамбених положаја Нијемаца у Швапском насељу и сјеверног моста на ријеци Босни, гдје их је, у првом борбеном додиру са непријатељем, развио у стрељачки stroj. Истовремено, када су водне колоне стрељачких чета дошле у ватрени додир са Нијемцима, минобацачка чета је неутралисала њемачке ватрене положаје на домаку Швапског насеља и на позицији око сјеверног моста на ријеци Босни. Пошто су из првог ватреног додира водни стрељачких чета брзо прешли у незадржив јуриш, минобацачка ватра је пренесена у дубину Швапског насеља око мостова на ушћу Криваје и сјеверног моста на ријеци Босни. Овим нападом Нијемци су потпуно изненађени, јер напад из овог правца нијесу ни претпостављали ни очекивали. Зато је код њих дошло до велике пометње и панике, па су убрзо из Швапског насеља, са десне обале ушћа Криваје и од сјеверног моста на ријеци Босни избачени. Највећи број Нијемаца, који су овдје пружали отпор убрзо се повукао према главнини својих снага на коту 380, а мањи број је побјегао преко моста на ријеци Босни у град. Тако су чете 4. батаљона 19. бирчанске бригаде до

пада мрака 12. априла потпуно очистиле и овлададе Швапским насељем на десној обали ушћа Криваје и запосјеле положаје на правцу сјеверног моста на ријеци Босни.

У тим већ вечерњим часовима 12. априла, престала су значајнија борбена дејства на другим положајима, изузев мањих испада који видније нијесу утицали на промјену стечених предности. Но, ипак, за 4. батаљона, у овој ситуацији било је пресудно што су остали батаљони за себе у овом моменту везали главнину непријатеља на десној обали ријеке Босне. То је, несумњиво, иако у веома отежаним условима, омогућило безбједнију организацију и успјешан пријелаз батаљона на лијеву обалу ријеке Босне и његово вођење борби у граду.

За вријеме покрета растресених водних колона ради напада на Нијемце у Швапском насељу на десној обали Криваје и на положаје код сјеверног моста на Босни, штаб 4. батаљона је преко радио-везе примио депешу од штаба бригаде, са захтјевом да се чете батаљона повуку и заузму положаје на косама изнад села Мачевића и да ту чекају даља наређења. У депеши је наглашено да напад 1. и 2. батаљона није успио и да је погинуо командант 1. батаљона, Радивоје Перишић. Међутим, у фази оваквог покрета, јединице батаљона није било могуће повратити без тежих посљедица. Али, и сазнање да је погинуо Радивоје Перишић, нераздвојни друг из дјетињства и овога рата команданта 4. батаљона Радивоја Јаћимовића још више је учврстило одлуку да се напад на Нијемце на овом правцу изведе. У каснијој анализи, показало се да је ова одлука била реална. Њеним спровођењем, остварен је веома значајан борбени циљ, који се уклапао у општу замисао о уништењу и ликвидацији непријатељских снага на овом простору и коначном ослобођењу Завидовића.

Посједањем положаја на достигнутој линији, штаб 4. батаљона је довео и 3. чету на овај положај, а минобацачкој чети је одредио нове ватрене положаје и задатке. У међувремену, њемачка артиљерија је из града и из правца Жепча ватром појачала заштиту око мостова на Босни и Криваји и тиме су све више угрожаване достигнуте позиције 4. батаљона. У тој ситуацији, а немајући везе са штбом бригаде и осталим јединицама, командант батаљона је окупио чланове штаба, командире и комесаре чета. Кратко су анализирали насталу ситуацију и констатовали да је опстанак батаљона на овој позицији и у оваквим условима неизвјестан. У вези с тим, одлучили су да се изврши пријелаз преко моста на ријеци Босни и настави борба у граду. По овој одлуци, 3. чета и минобацачка остале су на десној обали ријеке Босне, са задатком да подрже ватром пријелаз преко сјеверног моста, заштите позадину батаљона и обезбједе прихват 1. и 2. чете, у случају неуспјеха.

Сјеверни мост преко ријеке Босне требало је пријећи по гредама, јер су Нијемци унапред дигли патоснице. Прије иочетка пријелаза, сручила се јака киша са сумаглицом, што је знатно умањило видљивост. Тачно у 22 часа, јаком митраљеском и минобацачком ватром неутралисане су њемачке посаде у бункерима на супротној страни моста. У фази неутралисања ових посада и других циљева,

неколико бомбашких група и групе за подршку, пузећи по гредама успјешно су прешле мост и убациле више бомби у бункере. Од експлозије се засвијетлио град. Уништењем посада, створен је чврст и сигуран ослонац за даља дејства. Минобацачка чета је пренијела ватру на цијеве по дубини, а 1. и 2. чета су по водовима отпочеле пријелаз преко моста. И кад је 1. чета пребачена на лијеву обалу Босне, командант дивизије Милош Зекић је преко командантске радио-станице успоставио везу са 4. батаљоном и затражио да му се поднесе извјештај о стању у батаљону. На тај захтјев, командант батаљона је истом везом поднио извјештај, који је гласио: »Батаљон је заузео Швапско насеље на десној обали ушћа ријеке Криваје. Прва чета је прешла на лијеву обалу ријеке Босне и она већ води борбе у граду. 2. чета је у покрету преко моста на путу за 1. четом. Трећа и Минобацачка чета још су на десној обали ријеке Босне, штите пријелаз у град«.

Овакав извјештај изненадио је команданта дивизије, тим прије што су се све наше јединице биле повукле од десне обале ријеке Босне, па је захтијевао да командант Јаћимовић, још једном провери тачност ових података и да га поново изјвести, гдје се тачно налазе чете овога батаљона. Међутим, командант Јаћимовић није имао потребе да врши провере, јер је сасвим сигурно владао ситуацијом. Зато је непосредно написао извјештај о позицији батаљона и даљим намјерама и послао комесара батаљона, Саву Радуловића, да код батаљонске радио-станице чека позив команданта дивизије и да му преда извјештај, а он је лично наставио са пребацивањем 2. чете у град, по већ утврђеном плану.

Примивши извјештај око 24 часа у ноћи између 12. и 13. априла и увјерен у његову тачност, командант дивизије је честитао батаљону на постигнутом успјеху, захтијевајући од њега да чврсто одржи стечене предности, а да ће он ове и даље успјехе батаљона подржати са осталим снагама дивизије. Ова командантова признања дала су још већи подстрек да батаљон истраје у врло смјелом и храбром подухвату.

Послије преласка моста, одмах су отпочела дејства водова и чета 4. батаљона у више праваца у граду. Освајана је зграда по зграда и заузимани су други објекти. Ова жестока и тешка борба трајала је до јутарњих часова 13. априла, када се дио њемачких снага из града повукао према Новом Шехеру и Маглају, а остали дио оклопним возом у Жепче. У току борби, а нарочито у јутарњим часовима, четама 4. батаљона су се прикључивали многи грађани, нарочито омладинци, ради пружања помоћи и укључивања у борбу. Повлачењем Нијемаца из града, 1. четом је изршено запосједање погодних положаја изнад пруге, са задатком да спријечи продор непријатеља из правца Жепче. Трећа чета је пребачена на лијеву обалу ријеке Босне и заузела је групу магацина, погоне пилане »Шипад« и још неке значајније објекте у циљу њихове одбране и заштите. Минобацачка чета и позадински дијелови батаљона упућени су низ десну обалу ријеке Босне да се преко села Мичевића врате у рејон првобитног размјештаја у састав главнине бригаде. Са 2. четом је на-

стављено претресање и чишћење града. Уз помоћ грађана, а нарочито омладине и активиста по подрумима, шупама, каналима и другим објектима похванат је већи број домобрана, Нијемаца и нешто припадника полицијских снага НДХ. Истовремено, спријечени су и неки покушаји пљачке и развлачења имовине.

Док се 4. батаљон бавио чишћењем града, заузимањем и заштитом привредних и других објеката и борбеним обезбјеђењем од правца Жепча, 13. априла од јутарњих до вечерњих часова у ширем захвату ријеке Криваје, јединице дивизије водиле су жестоке боре са њемачким снагама ради њиховог уништења, пружања непосредне помоћи и олакшања положаја 4. батаљона. Међутим, многобројни јуриши и вођење више блиских борби нијесу доносили очекиване резултате, мада су положаји по више пута прелазили из једних у друге руке. И у вријеме посљедњих припрема батаљона 16. муслиманске и 20. романијске бригаде да, по наређењу штаба дивизије, изврше одлучан напад у захвату ријеке Криваје, овладају њеним ушћем и Швапским насељем и створе услове да се око 20 часова омогући 1. и 2. батаљону 19. бирчанске бригаде пријелаз преко сјеверног моста на ријеци Босни у град, из Жепча је око 16 часова упао њемачки оклопни воз. Новопридошле њемачке снаге брзо су заузеле положаје 1. чете 4. батаљона и присиле је да се повуче од пруге. У тој ситуацији, штаб батаљона је оцјенио да, у поновном упаду Нијемаца, може доћи до принудног извлачења из града, па је ову чету извукао у рејон села Биљечића гдје је заузела нове положаје ради прихватања 2. и 3. чете, у случају потребе њиховог извлачења из града. Међутим, Нијемци су новим и брзим упадом у град блокирали ове двије чете, заузели бункере и положаје око мостова и поново се повезале са својим снагама на десној обали ријеке Босне, с којима су наше јединице водиле жестоке борбе.

У овим отежаним условима окружења, настављена је борба 4. батаљона 19. бирчанске бригаде. Тешка и неизвјесна борба трајала је два дана и три ноћи и само захваљујући еластичности, вјештини и смјелом руковођењу, батаљон је успио да одоли свим нападима, иако није имао директне везе са штабом бригаде ни другим нашим јединицама, сем везе која се у ватреном смислу осјећала. За ово вријеме штаб батаљона је у неколико наврата покушавао да извуче чете из окружења сјеверозападно од града, али му то није успјевало. Тек при крају 14. априла, у ноћним часовима, када се осјетио већи спољни притисак наших снага, командант батаљона је успио да кроз међупросторе њемачких положаја, код и око оклопног воза, 2. чету по групама вјешто извуче из блокаде и споји са 1. четом у Биљечићима, док је 3. чета остала и даље у запосједнутим објектима у граду, која се успјешно бранила све до 15. априла изјутра, када су Завидовићи и ослобођени.

Истовремено, на десној обали ријеке Босне снаге 16. муслиманске и 20. романијске бригаде успјеле су да, под условима премоћи Нијемаца, 13. априла до 20 часова очисте Швапско насеље на десној и лијевој обали ушћа ријеке Криваје и овладају утврђеним положајима. И кад је извршен и последњи напор да се преко сјеверног мос-

та на ријецн Босни у град убаце 1. и 2. батаљон 19. бирчанске бригаде, Нијемци су добили знатна појачања и тако је покушај убацивања ових батаљона у град осујећен. Међутим, од намјере пребацивања у град се није одустало. Исте ноћи, пребацивање преко ријеке је настављено сјеверно од града, испод села Мичевића. Иако су Нијемци открили мјесто пребацивања и вршили ометање директним ангажовањем дијела својих снага и ватром артиљерије, ипак, и у тим веома отежаним условима, уз коришћење једног чамца, у току ноћи успјела се пребацити само један чета, која је створила мостобрана. Одољевајући сталним и снажним нападима Нијемаца 14. априла, уз прибављање још два чамца и под заштитом једног батаљона 16. муслиманске бригаде, омогућено је пребацивање цјелине снага 1. и 2. батаљона 19. бирчанске бригаде на лијеву обалу ријеке Босне у град.

Појавом 1. и 2. батаљона 19. бирчанске бригаде на лијевој обали ријеке Босне, сјеверном и сјеверозападном простору Завидовића, Нијемци су увидјели да се налазе у веома критичној ситуацији, па су затражили неопходну помоћ. Ускоро им је од Жепча, правце, Л>есковица, Прњавор, Петковић, ката 466, упућена помоћ коју су чинили дјелови 13. СС пука. Ова помоћ је пристигла 14. априла при крају дана и у вријеме највећег притиска наших пребачених батаљона и оних који су, уз садејство и непосредну подршку, омогућили пријелаз преко ријеке.

Међутим, неочекиван и изненадан напад у бок и дубок продор у позадину борбеног поретка 20. романијске и 16. муслиманске бригаде, пореметио је план дејства наших јединица. Непријатељ их је принудио да напусте десну обалу ријеке Босне.

Команда 13. СС пука вјешто је извела овај обухватни маневар којим је омогућено да се бранилац неосјетно извуче са положаја. Највећа обмана је остварена при самом извлачењу, не само главних снага, него и оних посљедњих јединица, које су се налазиле у заштитници. Баш у тим тренуцима, непријатељ је остваривао најјачу пушчану, митраљеску и артиљеријску ватру, дочаравајући је као да се радило о припреми јуриша, а не о прикривању бјегства и посљедњим припремама за рушење мостова.

Овакву замисао непријатељ је остварио захваљујући томе што штабови наших јединица у датом моменту нијесу схватили ни реално процјенили наступ критичне ситуације код непријатеља, па ни околности под којима је изведен његов маневар. Због тога пропуста, исцрпљујућег умора наших јединица и тренутног недостатка уобичајене самоиницијативе, батаљони 20. романијске и 16. муслиманске бригаде, из напада прешли су у одбрану, а остале јединице ограничиле на одбрану стечених позиција. Тако су и дочекани први часови 15. априла. А то је вријеме јутарњих часова, када је главнина непријатељских снага већ напустила положаје и град. Тада се развила жестока борба са заосталим дијеловима и јединицама у заштитници и тада је престао и посљедњи отпор, сем борбе која се водила у граду.

По извлачењу 2. чете из окружења у граду и њеним спајањем са 1. четом, у посљедњим ноћним часовима 14. априла командант

4. батаљона 19. бирчанске бригаде консултовао се са командирима и комесарима чета о организацији новог напада и утврђивању начина, како да се пружи успјешна и ефикасна помоћ 3. чети, која се и даље налазила у окружењу у граду.

Немајући увида у стање код осталих јединица на другим положајима, и у граду командант 4. батаљона је покушавао да успостави везу са штабом бригаде или било којим од батаљона наших јединица. Из објективних разлога ова веза није могла да се успостави. У тако отежаним условима и ситуацији која није одлагала изналажење рјешења, командант батаљона је одлучио да се из села Биљечића са 1. и 2. четом непримјетно спусти на обалу ријеке Босне и, крећући се уз њену лијеву обалу, и у 3 часа изјутра 15. априла изненада и муњевито нападне Нијемце у граду, разбије њихове снаге, деблокира своју 3. чету и даље организује дејства према ситуацији.

Некако у исто вријеме и неовисно од одлуке команданта 4. батаљона и штаб 19. бирчанске бригаде је донио одлуку да се дијелом снага изврши обезбјеђење из правца Маглаја и Тутњевца, а са главнином снага 1. и 2. батаљона нападне на Завидовиће са запада и тако пружи непосредна и одлучујућа помоћ 4. батаљону, који се по сазнању штаба бригаде налазио у окружењу у граду.

Прва чета 1. и 2. батаљона и чета 4. батаљона, који су на основу ових одлука извршени у супротним правцима, вјероватно су изведени у различитим временским интервалима. Тако је дошло до њиховог мимоилажења. Непосредни контакти успостављени су тек пошто је отпочела општа борба јединица у јутарњим часовима, па и успјешна борба 3. чете из блокаде, када су се снаге сва три батаљона 19. бирчанске бригаде спојиле и када су заједнички кренуле у одлучну борбу и коначно ослобођење Завидовића. Овој завршној борби у граду, послје успјешно скршеног отпора Нијемаца на десној обали ријеке Босне, придружили су се и батаљони 16. муслиманске и 20. романијске бригаде, који су ушли у град изјутра око 6 часова 15. априла, када је у детаљном чишћењу града дошло до сусрета са батаљонима 19. бирчанске бригаде, срдачног међусобног честитања на постигнутим успјесима и коначном ослобођењу Завидовића.

Ослобођењем Завидовића, 19. бирчанска бригада, као и остале бригаде 27. дивизије, кренула је ка Добоју на даље борбене задатке.

Операција за ослобођења Завидовића имала је вишеструк значај. У овим борбама дошли су до пуног изражаја успјешност у командовању и употреби јединица, почев од група, водова, чета и батаљона до бригада и дивизије. Код борачког састава и код командног кадра у брзим обртима ситуација, кризним и пресудним моментима масовно се испољавала сналажљивост и умјешност, самосталност у борбеним иницијативама, лична храброст, одважност и смјелост, што је одлучујуће утицало на позитивне исходе појединих борбених епизода и успјеха борбе у цјелини. У испољавању ових вриједности и квалитета истицали су се многи борци из 19. из бирчанске бригаде, као и њени командни кадрови, међу којима је значајно споменути ликове: Ратка Јовичића, Николе Андрића, Мирка Симића, Милоша Илића, Живка Гајића, Бокана Савића, Рајка Јаћимовића,

Саве Радловића, Адолфа Шпинглера, Милоша Тришића, Смаје Мемешевића и многих других. Посебно мјесто заузима лик команданта 1. батаљона Радивоја Перишића, ватреног борца још од првих уставничких дана, истакнутог командира и бомбаша из великих бојева у петој офанзиви, који се у борбама никада није издвајао из првог борбеног строја и који је овдје у првом борбеном строју, јуришајући на Нијемце на челу свог батаљона и сам пао јуначком смрћу.

Значај ове операције карактерисала је и упорност вишедневних и непрекидних борби, у којима посебно мјесто заузима улична борба 4. батаљона у граду, са битним елементима окружења и претежним циљем спасавања индустријских постројења и других привредних објеката. Динамика борбе, захтјевала је и велику самосталност и самоиницијативу у доношењу одлука од стране штабова јединица. У оваквим условима и начину борбе, иако је долазило до мањих застоја у брзини испољавања самоиницијативе, то није битније утицало на укупну повезаност и усклађеност дејстава свих дијелова нашег борбеног поретка и укупан успјех у овој борби.

Према општој процјени, у борбама за ослобођење Завидовића из непријатељског строја је избачено око 600 војника и старјешина. Истовремено, 27. дивизија је имала 80 погинулих, 8 несталих и 196 рањених бораца и старјешина. Од овог броја из 19. бирчанске бригаде погинуло је 27, а теже и лакше рањено 45 бораца и старјешина. Међу погинулима су и 4 командира чета и 1 командат батаљона.

Са постигнутим успјесима борби приликом ослобођења Завидовића, упознао се и Едвард Кардељ. У вези с тим, у књизи »27. источнобосанска дивизија« Ахмет Бонлагић пише: »Едвард Кардељ, који је крајем априла био у Сарајеву, високо је оцјенио подвиг 4. батаљона 19. бирчанске бригаде и 27. дивизије у борбама за Завидовиће. Он је преко штаба 3. корпуса упутио слиједећу депешу:«, додајући и текст депеше који гласи:

»Београд - Влада. Митру Бакићу: Предложи Маршалу да похвали 27. дивизију која је са ванредним хероизмом и великим жртвама спасила од уништења највећу пилану - Фабрику у Завидовићима, чим је огромно помогла нашој привреди. Кардељ«.

Ово је још једна значајна потврда запаженог удјела 19. бирчанске бригаде у борбама за ослобођење Завидовића.

Борбе за ослобођење Оџака

Борбе са јаким усташким снагама вођене су на Оџаку у априлу и мају 1945. године. Друга чета 2. батаљона 19. бирчанске бригаде, чији сам био командир, добила је задатак од команданта батаљона да непријатеља напада у рејону Срнавe и Поточана, а затим по разбијању непријатеља да продужи напад у правцу Оџака. Усташке снаге у Срнави су заузеле положаје дуж путева и висоравни, и ради своје сигурности направиле кружну одбрану око овог села.

Напад на усташке положаје око Срнавe извршили смо ноћу и врло брзо смо разбили усташку одбрану око села и извршили напад на непријатеља у селу Поточани. Услијед јаког отпора усташа и њиховог честог притиска на нас, били смо принуђени да се и сами укопавамо и правимо ровове ради одбране положаја на којима смо се налазили. Вријеме је било лоше. Киша је непрекидно падала, ровови пуни воде. Усташе користе непогодне временске услове и нападају нас. Једне врло тамне и кишовите ноћи усташе су се, рачунајући ваљда да је и нама потребан одмор и да нећемо кретати на њих, примириле, опустиле, многе је захватио сан. Командир вода Емин Рамић долази ми и предлаже да искористимо моменат, изненадимо и нападнемо усташе. Одмах сам прихватио приједлог и издао наређење командирима водова да се та ситуација искористи и изврши напад на положаје усташа у Поточанима. Успјело нам је да непримећено дођемо до усташких положаја, и док су они спавали, купимо им оружје: пушке, митраљезе, шаторска крила и други ратни материјал. Када нас је примјетио њихов осматрач и отворио ватру на борце наше чете, било је већ касно. Усташе су се, оставши без оружја и друге опреме, дали у бјекство према Оџаку. Наставили смо да их гонимо, наносећи им велике губитке. Исте ноћи смо се вратили на своје раније положаје. Због самоиницијативног предузимања ове акције, која се није у потпуности уклопила у борбене планове бригаде, били смо укорени од стране начелника штаба бригаде. Међутим, комесар нашег батаљона Анте Ереш одобрио је ову нашу акцију, наглашавајући да је самоиницијативност у партизанском ратовању врлина и да је треба развијати.

За неколико дана очистили смо од усташа села Срнаву и Поточане, затим, кренули у напад на непријатеља у самом Оџаку. За вријеме нашег кретања према Оџаку, усташе су испаливањем црвених ракета освјетљавале терен којим смо се кретали, а потом су отвара-

ле ватру из свих оружја са којима су располагали. Развила се велика борба, ми смо из покрета ушли у борбу. Усташе су силовитом ватром спречавали наше продирање према њиховим положајима и унутрашњем одбрамбеном рејону. Непријатељ је своје положаје ојачао минским пољима и постављањем жичане ограде и других средстава за спречавање продора. У првом нападу нисмо успјели сломоти његов отпор. Слиједеће ноћи успјело нам је да разбијемо одбрану усташа и истјерамо их са њихових истурених положаја. Међутим, било је то за кратко. Послије добијања појачања, које им је дошло из Влашке Махале, зауставили су наше надирање, а потом нас присилили на повлачење све до скеде на ријечи Босни. Затим је услједио наш противнапад, задобијање преваге у борби и потискивање усташа до Оцака. Дешавало се то неколико пута за вријеме борби на Оцаку.

Послије врло тешких борби и великих губитака које смо трпјели, врло брзо се увидјело да без артиљеријског наоружања и помоћи авијације, неће се моћи лако сломоти отпор усташа и разорити његова одбрамбена утврђења. На савјетовању које је одржано са цјелокупним командним саставом закључно са командирима чета, јединица које су учествовале у овим борбама, закључно је да се од штаба 3. корпуса затражи помоћ авијације и да отпор усташа мора бити скршен до 25. маја - до рођендана нашег Врховног команданта друга Тита.

Двадесет другог маја у борбу против усташа у Оцаку уведена је и наша авијација. Тог дана авиони су бацили неколико разорних бомби на усташка утврђења у Оцаку. Посматрали смо како се послје бацања бомби дижу у висину облаци дима, а затим одјекују јаке експлозије. Слично је било и са бомбардовањем утврђења у Влашкој Махали. Тако су била разорена усташка утврђења, а непријатељ је претрпио велике губитке у људству и материјалу. Тиме је, у ствари, био скршен жилави отпор фанатичних усташа, који су, видјевши свој крај, хтјели да своју злочиначку кожу што скупље наплате.

У току ових тешких борби за ослобођење Оцака и околних мјеста, заједно са борцима своје чете имао сам често врло тешких тренутака. Тако сам у току борби у самом граду био опкољен и пријетила је опасност да читава чета буде уништена. Међутим, послје затражене помоћи, од стране штаба батаљона биле су упућене 1. и 3. чета које су непријатељу удариле са леђа, тако да смо се успјели по водовима извући из тешке ситуације и вратити на раније положаје. Приликом достизања одређене линије на ватреном положају морали смо одмах да се укопавамо, јер је ватра усташког оружја била стална и врло жестока. Било је ситуација, нарочито када нам је понестајало муниције и приликом упућивања курира да обавјесте интенданта да нам се упути муниција, да је сваки онај курир који се подизао са намјером да крене на извршење задатка био погођен од стране усташа. Тако нам је погинуло неколико људи.

Међутим, и ми смо се често убацивали на териториј усташа, заробљавали или убијали њихове људе, плајенили им намирнице и

стоку које су им уиућиваие за исхрану људства. Једног дана успјело нам је да пресретнемо групу усташа која је од Пруда ка Оџаку спроводила групу повезаних цивила. Поставили смо им засједу иза једне оgrade дуж пута. Усташе смо у кратком окршају побили, а цивиле ослободили и упутили кућама. Убрзо иза тога од Пруда је пристигла већа група усташа, од прилике величине једне чете, која нас је напала. Развила се борба, али како смо били бројно слабији усташама је пошло за руком да нас опколе. Било је то у једној шуми са виским и дебелим стаблима. И док смо давали снажан отпор, командант нашег батаљона је чуо борбу и упутио једну јединицу која је усташама ударила са леђа и тако смо успјели да се извучемо из обруча и спојимо са јединицама нашег батаљона.

Једне ноћи Емин Рамић је са својим водом поставио засједу усташама који су пратили кухаре са казанима спремљене хране која је из Влашке Махале била упућена у Оџак. Када су отворили ватру на њих они су оставили казане и вратили се назад у Влашку Махалу. Тако су нам усташе спремиле топлу вечеру.

Од коначног слома усташког отпора 25. маја 1945. године оно усташа што је остало у животу разбјежало се на све стране. Углавном су бјежали пут Балеговца и Пруда ка Дервенти. У том бјежању су остављали своје рањене. Од 25. до 27. маја имали смо задатак да прочешљамо и очистимо од усташа терен на путу према Дервенти. Крили су се по шумама, потоцима, пшеници и слично. Налазили смо их скривене појединачно и у групама, рањене и исцрпљене. Молили су да им се поштеде животи и нудили разне услуге, најчешће откривајући мјеста гдје су склонили оружје и други ратни материјал. Међутим, најчешће су пружали отпор, нарочито они који су се кретали у групама. Тако смо код села Балеговац, у једној шуми, наишли на групу усташа која се утврдила и направила кружни систем одбране. Располагали су митраљезима - шарцима и другим аутоматским наоружањем. Дуго су се бранили не дозвољавајући да им се приближимо на одстојање како би смо их могли уништити. Морали смо употријебити бацаче 120 мм. Тако бранећи се сви су изгинули. Доласком у Балеговац открили смо усташку болницу са већим бројем рањеника и болесника. Била је смјештена по приватним кућама. Даљу бригу о заробљеним рањеницима и болесницима из ове усташке болнице преузели су борци једног батаљона 16. муслиманске бригаде, чији је командант био Салих Мешановић, а ми смо се упутили даље у правцу Дервенте.

Тако је окончана борба са јаким усташким снагама у Оџаку и његовој околини. Било је то десет дана послје завршетка рата у Југославији, односно петнаестог дана од званичног завршетка другог свјетског рата.

Рат је трајао десет дана дуже

После борби за ослобођење Сарајева, Завидовића и других градова и насеља у долини реке Босне, 19. бирчанска бригада се пред Први мај 1945. године налазила на простору Градачац - Сребреник - Грачаница. Из дневних Билтена Врховног штаба пратили смо ток завршних операција наших јединица на северозападу земље. На основу тога смо закључили да је рат за нашу бригаду већ практично завршен. У таквом расположењу упоредо са извођењем обуке и политичког рада са новим борцима, отпочели смо и припреме за прву прославу 1. маја у слободи, која је већ била на прагу. У свим четама и батаљонима културно-просветним одбори и омладинске организације припремали су приредбе. Поједине групе увежбавале су скечеве, рецитације и хорске песме, други су правили трибине, уређивали просторије и помагали сељацима у пролећној сетви. У жеку тих припрема, последњег дана априла 1945. године, бригада је добила задатак да одмах у рејону Модриче пређе реку Босну и да са другим јединицама приступи уништењу усташке групације у троуглу: ушће реке Босне у реку Саву са центром у Оцаку.

На извршење задатка пошли смо одмах са великим оптимизмом, ценили смо да ћемо и тај задатак извршити, брзо, лако и успешно... Међутим, касније се показало да нашем оптимизму није било пуно места, јер се радило о веома јакој усташкој групацији јачине неколико хиљада. Биле су то све окореле усташе - ратни злочинци, чија су злодела која су починили била нечувена и крајње варварска. Пошто није успела да се повуче на запад, ова усташка групација, користећи реку Босну са истока и реку Саву са севера, изградила је јака утврђења на линији Оцак - Свилај. У својој заслепљености да ће доћи до сукоба међу савезницима антифашистичке коалиције, а и из страха од одговорности за почињена злодела, била је решила да се у овом рејону упорно брани. Тако смо се ми уместо на првомајској прослави нашли опет на фронту. Истина, на фронту који није помињан у ратним извјештајима Врховног штаба, али је то за нас био прави фронт, тежи него многи до тада. По први пут смо се нашли у ситуацији да се боримо у равници, а за те борбе наша ратна искуства била су недовољна. Осим тога, у нашим јединицама се налазила већина младих бораца скоро без икаквог ратног искуства, који су нам дошли после ослобођења Сарајева, па и касније.

Одмах по преласку реке Босне, већ 1. мала отпочели су наши напади на ово усташко упориште, далеко иза линије правог фронта,

који се иазио на крајњем северозападу наше земље. Први наш јуриш дочекан је веома снажном и прецизном ватром из вишеспратних бункера и ровова. Пространа равница и неискство већине бораца учинили су своје. Дошло је до пометње и колебања. Усташе су ово искористили и извршили противнапад и одбацили нас на полазне положаје. После овог првог неуспелог јуриша првог дана, наши напади и усташки противнапади и јуриши из овог упоришта понављали су се скоро свакодневно, све до 24. маја, са јако променљивом срећом. Било је у овом периоду тешких дана и тренутака, јер су сваки дан гинули наши борци, командири, команданти и комесари чета и батаљона. Понекад је поистајало и муниције. Наше неискство у вођењу борбе на равном земљишту доста смо скупо плаћали. Требало нам је десетине дана да сваки борац и старешинањ дође до сазнања да се морамо утврђивати (копати ровове) на достигнутим линијама, положајима, а недостајало нам је и инжињериског алата.

Управо тих дана, кад су у овим борбама, наше и других бригада, гинули борци и старјешине, рат је на главном европском ратишту већ био завршен. Сећам се када смо се после једног напада вратили на полазне положаје, да сам на целој првој страни »Борбе« прочитао овај наслов чланка Иље Еренбурга: »Рат је завршен. Војник празни пушку, окреће се на лево-круг и враћа се својој кући«. Међутим, још пуних десет дана и ноћи нису ни за један час престајале борбе за уништење усташке групације у рејону Оцака.

Последње борбе за уништење усташке групације код Оцака, у троуглу ушћа реке Босне у реку Саву и мјеста Оцак, још једанпут су потврдиле познату истину да у рату за ослобођење своје земље нема лаких дана и лаких борби и да борба за слободу од свог првог до последње дана захтева жртве и напоре свих њених учесника. Управо у овим борбама, на прагу слободе, погинули су многи борци и старешине, који су до тада већ били пребродили многе тешкоће четворогодишњег рата. Према документима у Војно-историјском институту из наше бригаде у овим борбама погинуло је 96 бораца и старешина, међу којима: Милош Тришић, командант батаљона Адолф Шпадер, комесар батаљона, Смајо Мемичевић, комесар батаљона, Милош Делић, командир чете, Раде Момчиловић, командир чете, Бранко Бечановић, комесар чете, Бранко Петровић, замјеник комесара чете, Борислав Аћимовић, борац, Ариг Бећаровић, борац, Милован Бошњаковић, борац, Милојко Даниловић, борац, и још 84 имена. Надам се да се имена ових погинулих другова и другарица налазе исписана на споменицима широм наше земље. Сећање на ове борце и погинуле другове остаће у трајном сећању свих њихових сабораца.

Посвета Рави Јанковић - Минић*

Као да си жива, као да и сада корачаш са Првим батаљоном Шесте босанске бригаде, са Бирчанском и Романијском бригадом по родној грудни, у крви огрезлој. Као да и сада корачаш смјело према твом Сарајевском Пољу, ограђеном бункерима и бодљикавом жицом већ пуне три и по године, све од онда када си га напустила једне илинденске ноћи, опасана фишек-лијама са пушком у руци, са капом на којој је, као црвена ружа, била извезена петокрака звијезда.

*Равијојла Рава Јанковић, Здравко Перић, Мара Мићић, Рајка Мркајић
и Разија Алајбеговић Продановић. V ослобођеној Тузли 1944*

Раво, као да си и сада са нама, пуна младалачког жара, јунаштва, упорности, самопријегора, али и њежности, сестринске љубави, мајчинске бриге за оне који су падали на бојном пољу, на бодљикавим жицама, на бункерима, на родну грудну и њену слободу.

Чланак објављен у »Фронту слободе«, бр. 14; 25. фебруар 1945.

Као да и сада лежиш уз друга у заклоиу, спремна да одбијеш непријатељев јуриш на Николића брду. Као да и сада, подилазећи Црвеним стијенама, носиш митраљез да би олакшала другу митраљесцу да буде одморнији кад поће у јуриш.

Твоја рука, кад је под кишом превијала ране, била је мелем на рани. Осмијех на тво лицу - био је ублажен бол на рани. Твоје његовање - замлаћена рана.

Ваљда нам се због тога чини да је Рава стално са нама, у колини, у борбеном реду, у превијалишту код рањеника - иако је она на Романији, испод Црвених стијена, митраљеским рафалом прије три мјесеца покошена.

Устаник жена, насмијана, горда у крвавом боју са швапско-усташким бандама, пала је покрај стазе, испод положаја Црвених стијена.

Романијом, као н увијек послјије боја, тада, када су јој отргли из њедара Раву, витлали су мутни облаци и хуктећи промицали се тамо, према Сарајеву, а она је остала ту, у срце погођена, млада, плавокоса другарица, примјер жене борца за слободу, жена поручник, официр Титове армије, орденосац.

Још док је топла крв из Равиних прорешетаних груди и срца шикљала у млазевима, њене очи, оне увијек веселе Равине очи, дуго су се и дуго склапале, јер су се бориле, јер су хтјеле и даље да гледају и жаре, пркосећи смрти. Уста њена нису се дала затворити, остала су отворена и, кад је издисала, хтјела су да кажу Равин поздрав родној груди и друговима: »Иди, друже, кажи роду да сам пала за слободу!«

Сјећање на Раву

Средином септембра 1944. године, налазила сам се на дужности референта санитета 3. батаљона 20. романијске бригаде. У то вријеме наш батаљон био је у пратњи болнице 27. дивизије. У болници су била и четири тешка рањеника које смо морали пренијети само на носилима. Примили смо их у Петровићима и требало је да их отпремимо до Осмака, одакле ће авионима бити пребачени у Италију на лијечење. У Папраћи нас је стигао курир штаба 27. дивизије са наређењем да одмах поћем са њим, јер треба да примим нову дужност.

Жао ми је било да оставим моју бригаду и дивне другове и другарице. Када сам сазнала да идем у 19. бирчанску бригаду за замјеника референта санитета гдје је референт наша Рава Јанковић, било ми је необично драго. Познавала сам је док је још била у 6. источнобосанској бригади у којој се прославила као храбар борац и још храбрија болничарка.

По ослобођењу Тузле, 17. септембра 1944. године, смјестили смо се у кућу, колико се сјећам, породице Беговића, у господарску зграду на периферији града са великим двориштем. Ту смо смјестили комору и санитарски материјал. Одмах смо одржале састанак са референтима санитета батаљона, од којих је Рава жељела да чује о свим недостацима санитета, као и да се договоримо што даље да радимо.

У Тузли народ раздраган. Сви нас радо дочекују. Наилазимо на познанике из ранијег ослобођења града 1943. године. Желе да чују о свим борбама у међувремену, а говоре нам о терору, који је непријатељ починио по Тузли након нашег одласка. Памте још Раву како је у парадном строју 6. источнобосанске бригаде продефиловала градом на бијелом коњу. Свима је импоновала својом грациозношћу. Као санитарски руководиоци биле смо истовремено и политички радници на терену. Присуствовале смо конференцијама и биле тумачи циљева наше борбе.

Дане у Тузли проводили смо у сређивању болнице, и у радовању вјестима, о напредовању наших јединица и Црвене армије. Двадесетог октобра зачу се пуцњава из пушака, пиштоља и пикаваца, па необавјештене о томе шта се дешава у граду, изненадиле смо се и мало забринуле. Убрзо је дошао курир и раздрагано нам саопштио да је Београд ослобођен. Од усхићења и велике радости сви смо се љубили. Рава и ја се загрлиле, а у оној радости, скоро у сузама,

Рава рече: »Разо, уекоро ћемо и иаше Сарајево ослободити, водићу те код моје мајке, она је близу, у Осјеку, сигурно«. Рекла сам јој да ја не знам гдје је моја мајка, али да претпостављам да је у Сарајеву. Радости није било краја. Сви смо пожурили у град да подјелимо радост са народом и осталим друговима и другарицама. Пролазећи улицама угледала сам на фасади једне зграде велики портрет друга Тита, рад нашег умјетника, првоборца Исмета Муџезиновића, и онако у радости, узвикнем: »Тито, срце наше!«. Рава је то чула, па рече: »Разо, понови то, молим те, понови шта си рекла«. Поновила сам, али то није било онако као први пут.

Знала је Рава да се радује и вољела је људе са неком ненаметљивом топлином. Уживала је кад види да су рањеници које је она лијечила брзо опорављали и долазили у свој ранији stroj. Договориле смо се да у Сарајеву, за успомену на ратне дане, једна другој понешто купимо. Фотографисале смо се у дворишту зграде гдје смо биле смјештене, заједно са Здравком Перићем, из Звоника, Маром Мићић, Власеничанком, и Рајком Мркајићем родом из Мркајића код Шековића.¹

Дана 25. или 26. октобра 1944. имали смо покрет преко Кладња за Романију. На Романији смо водили тешке борбе са усташама, посебно на Црвеним стијенама. Заузели смо Црвене стијене, али су усташе добиле појачање из Сарајева, па су их повратили. Још два пута покушавали смо да их заузмемо, али нам то није полазило за руком. У тим борбама имали смо доста рањеника.

Двадесетдеветог пред зору, водиле су се велике борбе на Романији. У то вријеме и Рава је тешко рањена у лијевој страну груди. Одмах по рањавању прихватили смо је и водили Стјепан Савић и ја. Стјепан је са још једним другом отишао по коња, а ја сам полако водила Раву да би је негдје у заклону превила. Малаксала је и молила да је мало пустим да се одмори. Храбрила сам је, говорећи да је наш јуначина и да морамо издржати. Рекла је: »Издржаћемо, али да се мало одморим«. Пољубим је у њену кратку косу и спустим, али пошто смо на брисаном простору, и ја тада будем рањена у стомак. Рекла сам јој да сам рањена и она је покушала да се придигне, како би помогла, али није могла. Другови су довели два коња и попели Раву на једног, а мене на другог, а наше торбице са санитарским материјалом окачили са стране на коње. Усташе су нас примјетиле, и почеле да пуцају. Од те пуцњаве коњ ког сам јахала уплашио се, и ја сам спузала с њега, али сам изгубила и везу са друговима. Онако непревијена, држећи се за стомак, наставила сам пјешнице. Пристигла су ме петорица другова, међу којима је био и један Италијан, који ми је дао завој са којим сам могла да превејем рану на стомаку. Претходно сам је завојем очистила, покидала ткиво које је висило са ране ширине ддана, и наставила пут са друговима поштапајући се. Футрола пиштоља ми је била оштећена па сам

¹ Та фотографија дошла је некако у руке усташа који су на њеној полеђини написали како се ко зове, а на сваком од нас ставили број ради оријентације. Добила сам је послјје рата од официра УДБ-е са још дугим фотографијама, које су наши запlijенили од усташа. Радла сам тада (1946.) у Министарству унутрашњих послова БиХ, па сам тако и дошла до фотографија.

је бацила, а пиштољ ставила у њедра. Другови који су ишли са мном нису имали оружје, па смо кроз шуму ишли заједно. На брду према коме смо ишли, опазили смо неке људе, али кад смо им пришли ближе, видјели смо да су четници, који су нас заробили. Њих шесторица са пушкама и нас исто толико, без оружја. Одмах сам почела да размишљам како да их се ослободимо, да побјегнем. Али, како кад сам рањена! Испитивали су нас ко смо и тражили документа. Документа нисмо имали, а Италијан рече: «Ја, Талијано». Двојица Срба до њега рекоше да су Срби. До мене са стране стајала су двојица Муслимана, па онако уплашени, један па други, ипак кажу ко су. Не знам како се досјетих да кажем одважно: »Шта смета ако сте Муслимани«. Један од четника, по својој прилици вођа патроле, рече: »Не смета, не смета, нисмо ми против Муслимана«. Опет ја упадох: »Вријеме је да више не будете против њих. И Београд је ослобођен. Ослободили су га наши и Црвеноармејци. Руси су 40 км од Бијељине«, а четник упада: »Није, него 60«. Ја кажем, према новијим вијестима 40, јер смо синоћ слушали најновије вијести.

Једног четника послаше ваљда да обавијести штаб о нама, а ја сам, у међувремену неколико пута, онако савијена од бола, замолила да одем ту у жбун да превијем рану, јер ме боли. Они се с тим нису сложили, али када сам рекла: »Па људи сте забога, немам снаге да бјежим, код вас је оружје«. Коначно се њихов вођа смиловао, рече да оставим шаторско крило којим сам била закрпљена, и да идем ту иза камене ограде, али да се брзо вратим. Скинем шатор, па онако уморна и пресавијена кренем према огради. Кад сам зашла мало дубље у шуму, сагнем се још више, а онда том густом шумом журила сам што сам више могла одмичући све дубље и даље, док се нисам потпуно уморила и малаксала. Рана ми је крварила, крв ми је напунила ципеле. Наићем на густ жбун и у њега сједнем. Извадим пиштољ, очистим га и репетирам, па шта буде. Срећа је била што су се четници морали задржати око мојих другова - партизана, па нису одмах пошли да ме траже.

Нешто прохладно и сухо вријеме било је подношљиво. Жедна, уморна, слушам, крештање и завијање животиња, прасак оружја у даљини. Пазим да ме сан не овлада. Размишљам шта да радим кад падне ноћ, а тек послериједне. Ослушкујем и наједанпут чујем горе високо, брдом пројури нека колона. Вјероватно су ме тражили, па кад прођоше мени одлакну. У таквој неизвјесности утонух у некакво размишљање - шта ли је са мојом Равом, да ли је жива? Много ми је жао што нисам успјела да јој рану очистим и превијем. Сјећам се Раве, увијек чисте и уредне. На опасачу носи пиштољ и двије бомбе. На рукавима пришивени официрски знаци поручника. Увијек насмијана, одмјерена у понашању и спремна на разговор и цјесму.

Прошле године када смо нападали на непријатеља у Тузли, биле је неуморна. Фашисти бацају разнобојне ракете, а Рава рече: »Бацајте фашисти бијеле, да видим превијати рањенике!«, и, онако пуна духа, храбри другове, а на себе и не мисли. Рава је тада, ноћу, под најжешћом артиљеријском ватром, превила 43 рањеника, а сама

је са бодљикаве жице, испред непријатељског бункера скинула рањеног друга, извукла га на сигурно мјесто и превила. Прије тога четворица другова су погинула пред бункером немогавши спасити рањеника. Често, превијајући другове, говорила је: »Сад ће вама ваша баба Рава лијепо превити рану, па ћете ми оздравити и поново тући непријатеља«.

Другови су имали пуно повјерење у њу, као да је била школована за тај позив, а не као и остале санитарке оспособљена кроз кратки курс. Срце партизанке вукло је јака жеља да што прецизније обави свој посао. Под врло тешким условима радило се са оскудним прибором, али марљиво и предано да су се љекари дивили тој жељи да се овлада знањем и примјени на најбољи начин.

И даље размишљем о мојој Рави. Како смо разговарале о нашем предратном животу. Причала мије да је рођена 1919. у Осиеку крај Сарајева, у сиромашној поридици, гдје није могла да заврши више од два разреда грађанске школе, па се уписала у домаћинску школу у Сарајеву, јер ће јој то добро доћи као дјевојци. Као шеснаестогодишња дјевојчица, укључила се у напредни омладински покрет. Када је букнуо рат, наставила је са револуционарним радом, а кад су је запазиле усташе, била је принуђена да се повуче у илегалност. Након дизања устанка на Игману, Рава септембра 1941. постаје борац Семизовачке чете, у коју мјесец дана раније долази њен рођак Глиша Јанковић, који је по формирању Првог ударног пролетерског источнбосанског батаљона постављен за командира чете. У тај батаљон, марта 1942. дошла је Рава, а октобра исте године примљена је у чланство КПЈ. И још много подвига направила је наша Рава. Ето, у тој мојој неизвјесности размишљала сам о њој, ваљда да би заборавила на свој нимало завидан положај.

Вријеме је пролазило, а борбе се утишале. Тад сам се тек осјетила још више усамљеном и послушкујем сваки шушањ лишћа. Кад се добро смрачило, ставила сам ципеле под руку и кренула да скратим неизвјесност. Пошла сам на брдо да видим да ли има негдје ватре и претпостављала сам да идем према Соколцу, јер је на тој страни требало да се налази и моја бригада. А шта ако поново паднем у шаке четника, размишљала сам. Тако идући са брда на брдо, прелазим полегле пањеве и у даљини угледам разгорелу ватру, а са те ватре пламен се разноси на друга мјеста, што ми је био знак да је ту нечији логор. Чујем, наједном, стражара на брду који викну: »Стој, ко иде?« Одговор је био: »Патрола«. »Каква патрола?« »Патрола Првог батаљона«. Није ми јасно да ли су то партизани или четници, али пошто се приближавала зора, морала сам ићи брже, а и малаксала сам. Сићем на оближње брдо које је било без шуме, и таман сам помислила да би ту морала бити предстража, угледах војнике да иду према мени. Брже се вратим сва избодена на ружин грм, поћем поточпћем, кад са друге стране стражар викну: »Ко је доле?« Немајући куд даље, јавим се, а ко је горе? »Другови, ево Разе«, завикаше одозго и потрчаше ми у сусрет. Радости није било краја кад сам их видјела. Још нисам стигла ни да их упитам, рекоше самио да је Рава подлегла ранама, а да су и мене ожалили, јер су

претпостављали да сам заробљена. Обрисали су ми ноге и дали своје чарапе, потом су ми обукли и дипеле, одведу ме полако у штаб бригаде. Ту поред бригадног штаба налазили су се другови Перо Косорић, начелник штаба 3. корпуса, и Ратко Перић, замјеник команданта 27. дивизије.

Испричала сам им шта ми се догодило, а они мени о нашим губицима и рањенима. О Рави је у детаље испричао Перо Косорић, коме је умрла на рукама. Са друговима из штаба присуствовао је њеној сахрани. Рекао је да су је сахранили уз све почести, како се могло у то вријеме, обиљежили су мјесто гдје је сахрањена. »Како ћу рећи њеном Митру о њеној погибији. Како су се узели никада нису били заједно. Колико су се радовали скором ослобођењу Сарајева, да једном буду заједно и продуже миран живот у слободи«, говорио је Перо.

Није стигла да ослободи своје Сарајево и да му запјева њену омиљену пјесму »Косо моја, боровино густа, куд ли ћеш се раздијелити пуста, с десну страну на Илицу равну, а с лијеву шехер Сарајеву... « Остала је на вјечној стражи на Црвеним стијенама, надомак свог Сарајева.

Као развијена застава

Сваки борац НОР-а у источној Босни могао би о Равијојли Јанковић Рави, као доброј и храброј, несебичној и пожртвованој другарици, као брижљивој и нежној болничарки, много да каже. Њен увек ведар и насмејан лик за нас, њене саборце много је значио. Дешавало се да у тешким ситуацијама и најхрабријем човеку живци попусте и да се та забринутост пренесе и на околину. Рави се никада није десило да запита: »шта сад?« Чувене су њене ријечи охрабравања »хајде болан, па ми смо од првог дана опкољени, па шта!«. Деловала је на околину благотворно, охрабрујуће. Због таквог држања Рава спада у ред бораца којих ће се другови увек сећати, јер су њихове врлине исто тако снажан утисак, као и њихови јуначки подвизи и акције. Посматрајући Раву човек је налазио снаге да све тешкоће лакше преброћава.

У књизи »Жене хероји« неколико другова, Равиних саборца написало је о њој своја сјећања. Навешћу нека од њих.

Војо Љујић, њен први командант прича: »У почетку 1942. г. била је тешка ситуација у нашим партизанским јединицама. Немци, четници и усташе, непрекидно су нас нападали. Почело је колебање бораца па и појединачно дезертирање. Раву сам замолио да се колебаљивим борцима из Црновршког батаљона разговара и да их храбри. Често сам је касније затицао у веселом разговору и песми са борцима. Тим њеним ставом и успехом код бораца и сам сам био умирен. Рава је и мени подигла дух. Била је, по моме схватању, непостављени и командант и комесар. Она је на нашим забринутим челима читала своје задатке«.

Томо Букић: »Ведрим хумором, досјеткама и шалама, храбро подносећи глад, напоре у борби и покрету, Рава је међу нас уносила спасоносно расположење. Сваки од нас помало се стидео оне Равине храбрости. Срамота нас је било да покажемо да не можемо да издржимо. Ми смо се тада заиста угледали на ову ретко ведром девојку«.

Војо Вуковић, описујући једну борбу каже: »Дочекали смо их на пушке, тукли се готово прса у прса. Рава је стајала у првом борбеном реду, као бедем. Кроз грмљавину митраљеза и пушака чуо се њен поклич, не дај им напред, навали. .. Удрите другови. Немам ријечи да опишем шта је за нас значило њено присуство и херојско држање. Био сам десетар. Нико од нас није се усудио помаћи с мјеста. Никоме ни на ум није пало да устукне ма и један корак. Рава је зрачила, бодрила, водила... као развијена застава«.

Мони Финци: »Много пута сам сретао Рава, но не могу се сјетити да је у било којој прилици била тужна, нерасположена или уморна. Њен часовити, изненадни смјех дјеловао је као зараза, односећи невеселости или умор код бораца. Њена пјесма у колони дигала је морал и мушкарцима навикнутим на тегобе и напоран рад... Никада није мировала, час је некоме нешто крпила, припремала санитарски материјал, превијала, разговарала, ружила, шалила се. Ми у Романијској бригади нарочито смо је вољели... Мони наставља: »Као муњом, ошинути, стајали смо без икакве мисли у глави испред штаба бригаде. Курир из 27. дивизије управо је донио вијест да је

*Равцјојла Рава Јанковић
и Мара Мићић, Тузла 1944.*

Рава погинула прије два сата на Црвеним стијенама. Њен четворогодишњи сан о нашем уласку у ослобођено Сарајево прекинуо се управо на прагу града. Митра нема међу нама. Отишао је још јутрос према штабу дивизије. Да ли је сазнао да више нема његове, »виле Равијојле«.

Како ли ће Митар примити смрт своје Раве, кад ми, ево, стојимо без ријечей и без мисли, чак и кад је смрт била свакодневна ствар«.

То ја желим да опишем. Мени је пао у део тежак задатак да вест о Равиној погибији саопштим њеном другу Митру Минићу, команданту 20. романијске бригаде. Било је лепо сунчано новембарско јутро када је у штаб 27. дивизије дошао начелник штаба 3. корпуса Перо Косорић. У штабу смо били Милош Зекић, Зарије Шкерковић и ја. У

суседном селу био је смештен штаб 20. романијске бригаде. Ту негде је била смештена и долазак 19. бирчанске дивизија наша на овом сектору Романије.

Јутрос рано, у само свануће, чула се борба негде преко цесте. Знали смо да то 19. бригада с неким води борбу, јер смо је баш из тог правца очекивали. Када је друг Перо дошао, били смо знатијељни да нам исприча шта се то догодило. Укратко је испричао како су их усташе из Соколца изненада напаале, и у томе судару са усташама погинула је и другарица Рава.

Све нас је запрепастила вест о њеној погибији. И због ње, свима драге другарице, и због Митра, њеног друга и њиове неизмерне међусобне љубави. Митар ускоро треба да дође у штаб дивизије. Знали смо са колико су радости њих двоје очекивали скоро ослобођење Сарајева.

Како му саопштити ову тужну вест. Милош хода нервозно по соби и сваки час погледа кроз прозор, и једном рече: »ево Митра, како да му саопштим вјести о погибији Раве?« Перо се одмах изјасни: »Ја не могу, заплакаћу, ти ћеш му, Милоше, саопштити«. Милош то одби речима: »Ни ја немам речи, ти шећ то Зарија најбоље, комесарски«. И он се бранио да не може, да их он најмање од свих нас познаје, једноставно, неће, зашто баш он. Митар је већ сасвим близу, улази у двориште. Тада ми Перо строго нареди: »Боћо, иди и задржи Митра ту пред кућом, реци да штаб има састанак, саопшти му о Равиној погибији, па онда после можете ући«. Нисам имао времена ма шта да проговорим, јер се Митар већ чуо пред кућом.

Пошао сам, тобоже, да му помогнем да сјаши с коња, и док је курир одводио коња, ја сам Митра обгрлио око паса и повео га према дрвљанику да мало седнемо, док Перо »одржи кратак састанак са штабом«. Митар без речи поће да седнемо и одмах упита: »Каква је то била јутрос борба преко цесте, јел' то била Деветнаеста?« Укратко сам му испричао оно што нам је Перо рекао. Рекао сам му и за Раву да је била тешко рањена и да није издржала, да је умрла. Митар ме је посматрао, исколаченим очима без и једне речи. Онда је скренуо поглед са мене и зурio негде у недоглед. Чело му је било набрано, очи су му светлацале овлажене сузама, а на побледелом лицу поигравао му је мишић. Осећао сам да га је вест тешко погодила. Требало је, мислио сам, још нешто да му кажем. Покушавао сам оним уобичајеним ратничким фразама, да можда и сваког од нас, данас, сутра, чека иста судбина. Али, Митар као да ме и не чује, ћути и гледа. Суза му се скотрљала низ лице, па, као да је хтео да је оправда, окренуо ми се, строго ме погледа и рече: »Знаш ли ти да ја таквог друга више у животу нећу имати!« На такав начин изговорене речи нису дозвољавале двоумљење.

Мони Финци описује Митров повратак у штаб бригаде: »Дошао је касно по подне, мршав, озбиљан и миран. Ми смо стајали око њега без гласа, у шутњи, која је говорила више од бујице ријечи. Први је проговорио Митар 'но шта је, шта ћутите! Да зајевамо - Сарајево чека партизане. То је била нама свима позната Равина пјесма«.

»Сахрањена је скромно под високом јелом на тужној Чукарици, мало даље од вртача у којој се до задњег даха тако храбро борила да спасе рањенике«, каже у свом сећању другарица Гордана Петовар. »Бајонетима су јој другови ископали гроб. Прекрили смо је бусењем. Неко је преко гроба ставио комад напуштеног плота што се налазио у близини. Полазећи, помислила сам, како ли ћемо јој гроб касније наћи«. Остала је ту на врху Романије на који је народни песник 1941. истурио црвену заставу да својим животом потврђује ту истину. Рава је била и остала као развијена застава.

Светозар Вуковић-Зарко

На истоку од Снагова, на западу од Пожарнице, са ејевера и југа оивичено Мајевицом, Бороговом и Бишином, простире се подручје - Горња Спреча. Читавом његовом дужином вијуга цеста Тузла - Зворник, у доба рата једна од значајнијих саобраћајних артерија за окупатора у источној Босни. Цесту прати ријека Спреча. Десно и лијево од ње простиру се широка плодна спречанска поља. Подручје је начичкано мањим и већим селима, српским и муслиманским.

И поред врло повољних природних услова, то је до рата био неразвијен и заостао крај, готово без школске мреже и без икаквих других неопходних институција. Политички живот готово да није ни постојао. Политику је водило неколико богаћих људи који су се отимали око положаја предсједника општине у Вацетини и Калесини. Народ је био далеко од икакве политичке активности. До 1941. године у овом подручју не само да није постојала организација КПЈ или СКОЈ-а, него није било никаквог дјеловања напредног покрета.

Највећи дио земље и најплодније оранице држало је неколико имућнијих породица и неколицина трговаца, настањених, углавном, у већим селима и поред цесте. Зато је Горња Спреча имала много беземљаша, надничара и сиротиње без посла.

Окупацијом земље усташки покрет успио је ухватити маха, развијајући најниже страсти код једног дијела муслиманског становништва. Старе мржње и несугласице вјешто су распириване од стране непријатеља. Села су хушкана једно на друго. У данима устанка, поред истинских бораца за слободу, појављују се четнички изроди. На Цапардима непријатељ гради једно од најтврђих упоришта у источној Босни, које ће дуго представљати велику тешкоћу развоју устанка у овом крају, нарочито у повезивању устаничких територија Бирча и Горње Спрече са Мајевицом, и омогућавати непријатељу како тако слободан пролаз цестом Тузла-Зворник. Све то учинило је Горњу Спречу до избијања рата иначе мирну, поспану средину, поприштем сталних сукоба и борби које су, час врло оштре, час у мањем обиму, трајале готово све до краја рата. Уз злочине усташа и четника, дошло је до пустошења неких српских и муслиманских села, до покоља, пљачке и паљевина које су народу овог краја наниле непроцењиве штете.

Ето, у таквој Спречи (у народу се за овај крај одомаћио назив »Спреча«), у селу Зелени постији заселак Пуцари, у ком се 1917. го-

дине родио Светозар Вуковић Зарко. И њега су као и друге становнике овог засеока називали и надимком Пуцар, мада је код њега касније преовладао надимак Зарко, тако да га је мало ко другачије звао. Пуцари спадају међу најсиромашније засеоке читавог осмачког подручја, које је прилично велико.

Зарко је врло рано остао без родитеља. Мајку је изгубио а да није напунио ни годину дана живота. Убрзо, три године послје њене смрти, остао је без оца. У сиромашној кући остало је четворо незбринуте дјеце. Све једно другом до уха, а Зарко је био најмлађи. Њихови први кораци у животу били су: борба за опстанак, за голи живот. У својој једанаестој години морао је ићи у најам, јер других могућности за живот није имао. У најму је као слуга, завршио и два разреда основне школе, која је тек тада била отворена у Осмацима. Био је одличан ћак. Радио је разноврсно, чак и кућне послове, који по тадашњим схватањима и нису доликовали мушкарцима, али је и вриједно учио. Растао је без родитељске њежности, у којој се формирала његова личност, његове карактерне и психичке особине. Другови који га се сјећају из тог времена кажу да је био врло миран, тих, повучен и дружељубив. Као доброг и примјерног ћака учитељ га је узео за подворника у школи. То је било његово прво озбиљно »напредовање« у животу. Као подворник је завршио и преостала два разреда основне школе.

По завршетку основне школе, када је већ мало поодрастао и ојачао, напушта мјесто подворника и почиње један нови период у свом животу. Зарко постаје сеоски надничар. Радио је код богатијих људи у Спречи и са необичном љубављу послове у пољопривреди. За њега они ког којих је радио, и данас кажу да је био »врло вриједан, поштен и нараван момак«. И данас са поносом говоре и показују на неке воћке у својим баштама које је Зарко засадио. Пошто су послови у пољопривреди сезонски, Зарко је ишао на сјечу шуме као шумски радник.

Зарко је израстао у лијепог и наочитог момка. Био је висок, витак са плавом косом и плавозеленим, врло живим очима, изразито румених образа, мало испупчених усана, са малим и лијепим устима из којих су вирили здрави и бијели зуби. Многе и богате дјевојке често су мислиле на њега, а њихови родитељи би вољели таквог момка у фамилији. Али, њихове социјалне разлике су их спутавале у томе. Често су говорили: »Добар је и лијеп, само да није Пуцар (појам сиромаштва у Спречи) и штета што није из неке богатије куће«. А Зарко је растао и стасао. И оженио се дјевојком која се њему свидјела, иако су је чували од њега. Убрзо послје женидбе, 1938. године, отишао је на одслужење кадровског рока у тврђаврску артиљерију. Када је долазио на одсуство, сви су му се дивили: његовој љепоти, уредности и лијепом понашању. Старији људи су говорили: »Да је био у војсци за вријеме швапске владавине, сигурно би био официр«.

Рат и капитулација старе Југословенске војске затекла га је у ратној јединици у Боки Которској. Избјегао је заробљавање у Боки и пребацио се до Сарајева. Међутим, ту га хватају Нијемци и са јед-

ним транспортом упућују у заробљеништво. Зарко у Добоју успијева да побјегне из воза, и да преко брда и шума стигне у Зелиње, у своје Пуцаре. Собом је донио пушку, униформу и још неку опрему. Међутим, у његовом крају окупаторске слуге су већ почеле прогоне, убијања и пљчку.

И капитулација и стање које је затекао у свом крају, Зарку су били неразумљиви и несхватљиви. Није било са напредним покретом, није имао могућности да учи и прати збивања у нашој земљи, нити се када бавио политиком. У то вријеме и он, као и велики број људи из тог краја, није знао узроке пораза старе југословенске војске и распада Југославије нити узроке недаћа које су затекле његову Спречу. Видио је да дојучерашње комшије почињу међусобно да се уништавају, убијају, пљачкају. Све је то, у почетку, изгледало као неки стари »рачун« између Срба и Муслимана који сада, ето, треба да се »плати«. Једно је схватио, а то је, да оружје треба чувати, да га не смије предати непријатељу, иако су свакодневно наредбе пристизале, као и да никога од њих не треба чекати код куће, него се крити по шумама. Тако је одмах и урадио. То му је његов здрав разум налагао и осјећао је да ће морати нешто да се догоди што ће ово зло зауставити.

То што је очекивао, што је предосјећао, убрзо је и дошло. У првим борбеним групама које је почела да ствара КПЈ преко Војног штаба за Бинач и у долини Спрече, нашао се и Зарко. Прве борбе, прве акције у којима је од почетка учествовао, откриле су у њему неустрашивог борца, смјелог и сналажљивог у свакој ситуацији, одлучног и брзог у свим одлукама, борца који је импоновао свим особинама и врлинама. Човјека, кога су остали борци брзо завољели, цијенили и поштовали. И зато није нимало случајно што је одмах биран за десетара, водника, командира чете, па и команданта батаљона. Како се устанак снажно развијао како је борби и сукоба са непријатељем било све више, и Зарко је као човјек, као војник и руководилац бивао све већи, све запаженији и стицао све више повјерења и углед међу народом Спрече. Од тихог, мирног, повученог и незапаженог сеоског надничара, израстао је један диван, неустрашив, динамичан, просто плаховит великан револуције у једном куту наше земље. Он није пошао у устанак што је био политички предвиђен. Пошао је за људима који су говорили о правди, који су говорили истину, који су се борили за права човјека, не гледајући колико је његово богатство, него какав је као човјек. Није знао за Комунистичку партију Југославије, њену тешку и праведну борбу, није ништа знао о њеним циљевима и програму, али је осјећао да је ненормално стање у коме се његов крај нашао, да тако не може остати, да до промјене мора доћи. Инстинтком поштена и честита човјека пошао је за онима у чије је ријечи и дјело имао највише повјерења, и са њима је везао и своју судбину.

Сложени су били услови у којима се развијао устанак у Спречи. Шовинизам годинама развијан у томе заосталом крају, разбуктао је све најниже страсти. Од првог дана капитулације старе Југославије, а посебно почетком и развојем устанка, наносио је огромну штету

народу Спрече. Огромни су били напори малог броја комуниста који су радили на овом подручју да објасне народу циљеве народноослободилачке борбе, да укажу на коријене шовинизма и тешке посљедице које собом носи, да зауставе немилосрдна међусобна уништавања између Срба и Муслимана. Тај шовинизам Спреча је врло скупо и криво платила.

Зарко је брзо растао и развијао се као војни старјешина. Али, и сам је лично преживљавао све плиме и осјеке устанка у свом крају. То је било и разумљиво, пошто није био стари, прекаљени револуционар, није био члан Комунистичке партије. Он је само живио и одрастао у Спречи, а приступио је првим борбеним одредима устанка и са њима растао и развијао се у борца. Како је устанак у том подручју тргшо теже кризе него у многим другим нашим крајевима, те кризе је преживљавао и Зарко, као и већи број бораца. Зато је и читав период 1941.-1942. године у Спречи протекао до јењавања и кризе у устанку, што је имало одређеног утицаја и посљедица и на борце из тог подручја.

Повратком у Бирач 6. пролетерске бригаде децембра 1942. године, настаје и ново раздобље у развоју устанка у Спречи. Од тада никад више не долази до тежих криза на овом гтодручју. Тада настаје прави раст и успон и самог Зарка. Стабилизује се Спречански батаљон, чији командант је баш он постао. Формирају се органи народне власти који развијају свестрану активност на широком подручју Спрече. Стварају се прве ћелије организације КПЈ, и развија интензиван политички рад у народу. Тада смо, јуна 1943. и Зарка примили за члана КПЈ. Био је то крупан догађај у његовом животу и развоју. У ствари, од тада је почео још дубље, зрелије, са више жара да схвата сву дубину наше револуције. Почео је потпуније да поима токове и циљеве наше борбе. Да разумијева потребу политичког рада са народом и схвата улогу новостворених органа народне власти. Дуго времена је он за Спречу био и војни командант и човек који је људима све посућивао, коме су се људи обраћали када поћу у народни одбор да им напише молбу како би им се њихова ствар ријешила.

Схватио је значај рада наших политичких радника на терену и сам се у тај рад укључио. А било му је врло тешко да говори пред народом. Устекао се и избјегавао говоре. Али је, као члан Партије, почео врло савјесно и дисциплиновано да се спрема за конференције и да иступа пред људима. Говорио је разложно и убједљиво, али никад није могао мирно да заврши говор ако преће на тему о домаћим издајницима, посебно о четницима. Тада је падао у ватру, просто у неки транс, и обично завршавао говор псовкама. Четнике је до те мјере мрзио и подцјењивао као војску, да није могао замислити да се пред ма каквом њиховом снагом, он или нека чета његовог батаљона смију повући. И онда када су четници били десетотруко јачи од њега, он их је дочекивао, нападао и разгонио. Посебно оне из Спрече. Био је просто страх и трепет за њих. Сјећам се једног догађаја, карактеристичног за његов дубоки презир према четницима. На једној коси стајала је група наших бораца и непотпуни вод

Шесте бригаде. Испод иас се простирала падина скоро »брисаног« простора. Одједном, примижетисмо да са разних страна према нама журе четничке колоне у намјери да нас нападну. Иза једне колоне на коњу је јахао »војвода« Душан Ковачевић, а за њим су ишли свирачи. Гледали смо како се четници распоређују у стријелце и постављају тешки митраљез. Нас је било мало и очекивали смо да ће командант Зарко рећи да се што прије повучемо. Он је, међутим, само ћутао, напрегнуто посматрао шта непријатељ ради, и, одједном, рече: »Сада ћемо ми њих опколити!« То је за нас било толико неочекивано да смо се само згледали. Али, Зарко је већ издавао наређења куда ко од нас треба да крене и шта да ради, и он сам је кренуо према четницима. Четници су били толико изненађени овим нашим нападом, јер смо били распоређени такода је на њих наша ватра долазила са свих страна, да су у расулу почели бјежати низ поља, а »војвода« је камџијао коња не заустављајући се у засеоцима у којима се тог јутра хвалисао да ће Зарка живог ухватити. Зауставио се тек у усташком упоришту, у Цапардама.

Као војник нарочито је видно почео да напредује, да расте, када је његов Спречански батаљон ушао у састав новоформиране 19. бирчанске бригаде. На његовом челу учествовао је у великом броју битака по Спречи, на Романији, у Херцеговини, у нападу на неколико градова. Прошао је кроз 6. и 7. непријатељску офанзиву и испољио велике, не само борбене особине, него и умјешност доброг команданта. Лично необично храбар, до краја самоувјерен да њега метак не може погодити, врло умјешан и сналажљив у свим ситуацијама, одлучан, енергичан и смион у доношењу одлука, брз у њиховој реализацији, мајстор да се нађе у најодлучнијим часовима борбе на најважнијим мјестима - све су то биле особине које су код бораца улијевале безгранично повјерење у њега и спремност да његов позив, наредбу за јуриш, до краја и без резерве изврше. Волио је своје борце и командире, у душу их је познавао и искрено им вјеровао. Зато је и њихова љубав према њему била неизмјерна. Био је то и врло осјећајан човјек. Рат, борбе, убијања, мржња према непријатељу, нису у њему убили човјечност и осјећајност.

Волио је свој крај и Спречу, њене људе и села, до неизмјерних дубина. А и људи су њега вољели и у њега дубоко вјеровали. Били су мирни у својим селима и својим домовима када су чули да је он ма гдје у Спречи. Брзо је стицао љубав и повјерење народа гдје год би се дуже времена са батаљоном задржао. Постајао је све више познат широм источне Босне. На његов позив да се нешто учини за покрет, одазивало се све што је могло ићи и радити.

Многа спречанска села била су попаљена. Ливаде су остале непокошене. А сусједни Бирач је, између осталог, трпио и велику несташницу у сточној храни. У љето 1943. године народнослободилачке власти у Спречи организовале су косидбу и транспорт сијена у Бирач. Преко стотину косаца радило је неколико дана. Омладина и народ Спрече успјели су да на овој великој ратној моби накупе десетак вагона сијена и отпреме у Бирач. Зарков батаљон обезбјеђивао

је мобу од непријатеља. Десетине и водови, смјењене с положаја, одмах би се прихватиле посла да помогну косачима. У овој акцији Зарко се показао као изванредан организатор и прави син свог краја. Налазио је времена да скине опасач и машинку и помогне моби, да затим на коњу одјури и помогне возарима, а одатле на положај да провјери јесу ли осматрачи и засједа на својим мјестима. Његове изванредне способности организатора и оваквог рада дошле су до изражаја и годину дана касније кад је с осталим друговима успио да окупи стотине својих земљака и да за свега три дана искрчи и наспе излокану земљу, тако да је пуне изровљене и запушене ледине постао аеродром, који је трећег дана послјије наређења о изградњи, примио савезничке авионе.

Са сваким ратним мјесецом постајао је све умјешнији и зрелији ратни командант који и у већим размјерама користи своје искуство, врлине војника да брзо реагује, да спретно изведе своју намјеру идући на непријатеља отворено и храбро до дрскости. Карактеристично је за њега да у борби није мобло бити нерјешивих ситуација ма како изненада дошло до сукоба, и ма како била велика разлика у броју и нази наоружања. У свакој ситуацији је одмах доносио одлуку и налазио рјешење које је муњевито и енергично спроводио. Просто је осјећао како једино и најбоље може да поступи. У почетку су за њега говорили: »Аако му је бити тако храбар и смио у Спречи гдје познаје сваку стазу, сваку чуку!« Међутим, он је такав био и кад се борио ван Спрече. На Романији, у Фочи, у Херцеговини. Исто се тако савршено сналазио и сигурно осјећао и када смо нападали градове. У Власеници, Зворнику, Тузли - сигурно се и смјело кретао као да је у својој Спречи. Као замјеник команданта 19. бирчанске бригаде, нашао се са својим комесаром и четом аутоматичара на осмачком аеродрому. Јављено му је да у Зворнику нема много непријатељевих војника, можда двије - три стотине домобрана, нешто легије и усташа. Зарко одмах нареди: бирчанске бригаде који би учествовао у акцији. Али, батаљон није могао стићи на вријеме. Зарко без двоумљења нареди да се настави пут у Зворник. Непријатељеве посаде пропустише камионе с борцима. Партизани су били обучени у есесовске униформе, заплијењене недавно у ослобођеној Тузли. Страже, а и неки цивили, мислећи да долазе есесовци, поздрављали су дигнутом руком. Борци се искрчаше усред Зворника и растрчаше по граду. Одјељења су разоружавала непријатеља који није стигао ни метка да опали. Зарко је сам с пиштољем у руци упао у канцеларију заповједника непријатељске одбране и заробио са читавим штабом, а онда се упутио у борбу с групом усташа. Најзад су усташе попустиле пред бомбама, и већина је поскакала у Дрину. То је уједно била и једина пуцњава при том ослобађању Зворника. Чета аутоматичара под командом замјеника команданта бригаде држала је Зворник све док нису стигле наше јединице које су биле на положајима тридесет-четрдесет километара од Зворника. Тек тада се могло организовати саслушавање заробљених, и успостављање народноослободилачке власти у граду.

То је само један од многих примјера из његовог ратничког живота, како је инстиктом изврсног војника оцјењивао ситуацију и добијао битку смјелошћу одлуке и брзином и упорношћу њеног извођења. Непоколебљива вјера у своје борце да ће извршити свако његово наређење онако како је он очекивао, била је један од основних елемената у доношењу таквих необичних, наизглед скоро хазардних одлука. С друге стране, борци су знали да ће, полазећи са Зарком, опет остварити један од многих подвига о којима је већ причала сва источна Босна, и да ће их он предводити путем и начином који омогућују највећи успјех с најмање жртава, па су били спремни на његову ријеч поћи у најопасније подухвате.

Како се Зарко брзо сналазио и у случајевима гдје су дијелови секунде одлучивали, говори и овај догађај, узет између многих других. За вријеме седме офанзиве, лета 1944. године, пред само свитање, кад помрчина изгледа још гушћа, колона бригаде је изишла из Власенице и запутила се према Цикотама. У то вријеме већ је 13. СС дивизија примјењивала изненадне ноћне продоре мањих дијелова који су нападали штабове, наше јединице на одмору, болнице, позадинске команде. Али, колону којом је Зарко командовао ништа није могло изненадити. Батаљони су ћутке газили преко власеничких поља. Један борац држао је незапаљену цигарету у устима. У мраку на неколико метара далеко виде другу колону, која је ишла у супротном правцу и жижак нечије цигарете. Закорачи и рече: »Друже, додај дер да запалим!« и стаде запрепаштен. Колона је била под њемачких шљемовима и ранцима.

У том часу, есесовац дрекну: »Партизани, ево партизани!« Прије него што су есесовци и схватили о чему се ради, Зарко је командовао: »Бомбе, бацај бомбе«, и први бацио бомбу на непријатеља. Узалуд су есесовци касније отварали ватру из свих циљева. Претрпјели су велике губитке од изненадног сусрета са партизанском колоном. И док је непријатељ сакупљао растурена одјељења и полазио у напад, Зарко је са својом колоном већ био далеко, не мијењајући пут који је био предвиђен.

Приликом једног његовог боравка у Спречи, исто тако за вријеме 7. офанзиве, праћен само куририма, срео је једну мању самосталну непријатељеву колону. Склонио се крај пута у шумарак и гледао је како пролази поред њега. Када је видио да је наишло зачеље и комора, једноставно је изашао и скренуо из колоне велики дио коња са комором и 15 непријатељевих војника, а ови, збуњени, нису знали ни да викну. Оваквих и сличних момената било је безброј, јер је у свакој борби коју је водио батаљон или бригада, Зарко морао неким подвигом или акцијом и индивидуално да се истакне и заблиста.

Свака нова битка наше бригаде, свака њена политичка акција, сваки њен покрет у нове крајеве, у нове прилике и услове, њему су биле нова школа и нова афирмација. Све је то у њему развезивало све нове и нове, доскоро спутане снаге и могућности, и стварало од њега једног стварно свјетлог и великог борца револуције. Растао је

и као човјек, и као комуниста и као командант. Од слуге и надничара, али поштена и честита човјека, из дубине народа израстао је један великан наше револуције. И зато је разумљиво зашто је тако болно одјекнула вијест о његовој смрти. Залутало зрно из пушке четничке засједе погодило га је у десну страну главе. Умро је последије неколико дана у тузланској болници, почетком октобра 1944. године. О овој смрти брзо је сазнала његова Горња Спреча, готово сва источна Босна и бригада коју је она дала. Народ и борци с најдубљом тугом примили су вијест о смрти свога друга и јунака Светозара Вуковића Зарка, замјеника команданта 19. бирчанске бригаде и мајора наше Народноослободилачке војске.

Слободна домовина одала му је највеће признање и захвалност. Посмртно је одликован Орденом народног хероја који је часно за служио. А, народ, његови борци и другови из рата, сачуваће истините легенде о његовом јунаштву и величини.

Херој и друг

У »Знаковима поред пута«, наш нобеловац Иво Андрић записао је и ове мисли:

»Права опасност за ратника нису ни смрт ни ране ни напори, па чак ни пораз без којег у рату један од двојице противника тешко може проћи. Права опасност за победоносног ратника - то је мир. Ако и њега схвати и савлада, тј. ако умедне да нађе своје место у њему, онда се може назвати победником, тек онда. У миру се стиче пуно и коначно право на назив победника. Ратне победе су само неопходан услов за радну победу у миру, која је крајњи циљ«.

Када је Андрић записивао овакву мисао, као да је мислио на људе-ратнике какав је био Војо Ивановић Црногорац. Постоје појединци који су у своје име ставили целу своју биографију па га је довољно само изговорити да се зна на кога се тачно односи. Такав је био и Војо Црногорац, у народу и међу борцима познат у Тузли, на Мајевици, Романији, Требави, у Посавини и у Семберији, и свуда гдје је ратовао и у миру борао.

Војо Црногорац је био и остао синоним за ратника, човјека, друга и хероја.

У рату је, говоре његови саборци, увијек ишао усправно и рижетко се сагињао и у најкритичнијим тренуцима борбе. Храброшћу је пркосио смрти, а храбрио борце, своје партизане.

У миру је наставио да хода усправно и остао је усправан и у најтежим ситуацијама.

Тако је успио да ратне побједе добије и у миру.

О том јунаку, другу и човјеку, историчар др Здравко Антонић пише:

»Ивановић (Тодора) Војо¹

Рођен је 13. новембра 1914. године у Доњој Буковици код Бијељине, СР БиХ. Потиче из средње имућне сељачке породице. Послије завршене основне школе радио је као трговачки помоћник у Котору и од тада потиче његова револуционарна активност. Активно ради у Уједињеним радничким синдикатима. У вријеме априлског рата Војо је био заробљен као југословенски војник, али је с групом другова успио да побјегне и да се врати у родни крај.

У периоду припрема за подизање устанка у Семберији, Ивановић се повезује с људима који раде на овом послу, и убрзо и сам постаје један од ватрених поборника оружане борбе против окупа-

¹ Народни хероји Југославије, Партизанска књига, Бгд. 1982., књ. 2, стр. 302-303.

тора. У вријеме извођења првих борбених акција, налази се у сјеверо-западној бијељинској партизанској групи која касније прераста у Ражљевачку чету и укључује се у Мајевички партизански одред. Као борац овог одреда учествовао је у многим биткама и акцијама. У нападу на усташко-домобранско упориште у Миладијама код Брчког, Војо предводи групу бомбаша која одлучујуће утиче на исход те акције. Тада су партизани убили 11, а заробили 27 непријатељских војника«. Из Брчког према селу Сандићима 6. јануара је кренула колона од 300 - 400 усташа добро наоружаних и жељних освете, у одмазду на околна села због недавно изведеног напада партизана на Миладије. Ражљевачка партизанска чета, иако малобројна и слабо опремљена, ријешила је да пружи отпор и заштити невино становништво. У одсуству командира Вељка Лукића Курјака, четом је командовао Војо Ивановић. Борба је трајала цијелог дана. Пред само вече, у погодном моменту, партизани су на Војину иницијативу кренули у јуриш и десетковали усташе. И у наредним борбама Ивановић је, мада већ командир и командант батаљона, непрекидно учествовао у јуришима и бомбашким акцијама. Почетком 1942. године истакао се у неколико оштрих борби са четницима, који су покушавали да добију превласт на Мајевци. Августа исте године испојио је изузетну храброст и сналажљивост у борби с усташама који су изненадно напали групу ударних батаљона на Коњуху. Септембра 1942. поново се истиче и храбро се бори с четницима у селу Трнови, када је тешко рањен у груди.

Као командант батаљона Шесте источnobосанске бригаде, Ивановић се стално налази у првој борбеној линији. Тако је био и у борби с четницима Саве Дрикоње, одбрани на Романији, уништењу непријатељских упоришта у Милићима код Власевице, и у другим акцијама. Његово борацко искуство и велика храброст, а нарочито умјешност у руковођењу јединицом у одсудним моментима, особито су дошли до изражаја у низу борби током V непријатељске офанзиве и после повратка Мајевичке бригаде у источну Босну. Ипак, његови најближи другови и саборци кажу да је Ивановић направио највећи војнички подвиг у борби против Нијемаца на Романији, новембра 1943. године. Наиме, код Кадиног Села, Војин батаљон напао је око 800 Нијемаца. Низали су се јуриши и противјуриши. Војиним јуришем, Нијемци су били поражени. Мјесец дана касније Војо се истиче и у борби на Криваји.

Дошавши за команданта 19. бирчанске народноослободилачке ударне бригаде (1. септембра 1944. године), Војо Ивановић Црногорац још више испољава своје ратничке врлине вођења партизанског начина војевања. У низу окршаја показује све квалитете правог партизанског команданта. Његова бригада ниже побједу за побједом. Први успјеси записани су уништавањем четничких јединица око Осмака и Папраче. Учествоје са бригадом у ослобођењу Тузле (17. септембра 1944. године), да би одмах након тога биле настављене борбе око Осмака за обезбјеђење и изградњу партизанског аеродрома са кога ће савезнички авиони превести партизанске рањенике за Италију. Недуго затим његови борци ослобађају Зворник, да би одатле

стигли иа Црни врх изнад Цапарди гдје их четници дочекују у за-сједи, али их партизани Воје Црногорца разбијају. Истина, Црни врх ће остати у црном сјећању, јер ту гине замјеник команданта бригаде Светозар Вуковић Зарко. Без обзира на тешке тренутке, борба се непрекидно настављала: чишћење киселинских остатака у Пожарници, Горњој Тузли и Симин Хану, тешке борбе против усташа на Црвеним стијенама, разбијање ојачаног батаљона Скендербег дивизије у Дрињачи. Ту је и усињени марш на Шековиће и разбијање четничког Опленачког корпуса и четнички крах на том подручју... Мало је времена за предах. Бригада успјешно учествује и у завршним борбама за коначно ослобођење главног града. Након тога одлази у долину Босне и Криваје, гдје су борбе тешке и непрекидне. Поново долази у тузлански крај да зада последњи удар усташко-четничком покрету. Бригада Воје Ивановића Црногорца дочекала је крај рата славом овјенчана. Ратне заставе су могле слободно да мирују. Бригада са 2000 бораца наставила је у миру да чисти земљу од остатака банди, а у предаху да учествује и у радним акцијама на обнови и изградњи ратом порушене и опустошене земље. Војо, славни ратни командант, почињао је другу битку - битку за мир, а у миру.

Ратни пут Воје Ивановића, у ствари, пут је правог партизанског борца. Љубав и повјерење својих другова стицао је не само изузетном личном храброшћу и умјешним руковођењем јединицом, него и својим скромним понашањем, једноставношћу, односом према људима, бригом за рањенике и болесне борце, опхођењем и сталним оптимизмом. Командант Војо Црногорац је био неустрашив руководилац који је уносио и храброст и самопоуздање међу борце. Био је омиљен, цијењен и вољен. Онизак растом, кретао се међу нама као чигра, увијек насмијан, у најтежим ситуацијама у првим редовима бодрећи личним примјером. Никада га нисмо видјели љутог. Нисмо ни знали да је Војо Ивановић већ сам - Војо Црногорац. Стварао је посебну хармонију у јединици. Никада није легао на положају, па је међу нама кружила прича да њега метак једноставно неће. Био је оличење и борца и руководиоца... Какав је био у рату као командант, такав је остао у миру као обичан човјек и грађанин. Посјеђивао је своје бивше борце, интересовао се за њихов живот и помагао им је у тешкоћама. Није их напуштао до своје смрти. Ни мртве није заборављао, гробове им је знао и посјеђивао. Када је у борби видио да му гине човјек, тешко је то доживљавао. Обично је, при сусретима, говорио:

- Орден народног хероја није добио Војо Ивановић, већ борци из мог батаљона, а ја тај орден само у име свих носим!...

Носио је Војо у себи херојску рату и епопеју Сутјеске. Развијао је међу борцима поштење револуције и револуционара, да би ратну етику преносио у миру и на млађе генерације. Осуђивао је неправде и устајао против оних који су то чинили. Отворен и искрен, мрзио је лаж и лажове. Био је за истину и остао са њом до гроба.

Та његова обичност, људскост и једноставност пијенила је људе, освајала младе и одржавала легенду јунака и хероја из рата,

и у миру. У миру је ишао своје мјесто под сунцем... И истински био комуниста ведра чела и образа чиста.

А>уди су га радо слушали и радо позивали у своју средину - да га виде, да им говори о ратним данима, да чују савјет за ово вријеме исто бурно, и пркосно. И знао им је Војо рећи о том јуче, о том данас и оном сутра. О нашем бити и не бити.

Посебно је волио младе, као своје синове Драгана и Васу. Срцем и душом је вјеровао у њих и њихову младост која ће знати, хтјети и моћи очувати мир и слободу за коју се борио Војо и његова генерација ратника и јунака, партизана.

Обично се каже - што није записано, није се ни догодило, а Воји се у животу пуно тога тешког и лијепог догодило. Догодио му се и рат из ког је изашао као побједник, а донио је слободу као љепотицу рата, а за мир. Цијена те слободе је скупа. Плаћена је животима, страхотама. И то је Војо говорио походећи у миру стазе револуције. Од Тузле до Сутјеске и назад, свуда су, као и широм Југославије, остали гробови. Као опомена, као светиња, као буктиња.

Често сам се с њим дружио. Мало смо говорили, а више ћутали. Био је велики а обичан човјек из народа. Обичан, а необичан за ово вријеме, по схватању поштења и живљења. Био је рањен у души неким неправдама и неким ишчашењима која су се косила и са етиком револуције, и са етиком комунисте и моралом уопште.

Остао је усправан. Доследан. До краја...

Прва партизанка Бирча

Најпотпунију оцјену о учешћу најмлађих и жена у борби за ослобођење наше земље, дао је друг Тито када је рекао: »Кад у борбу за ослобођење своје земље поћу одрасли људи, то се сматра нормалном, патриотском обавезом, али, када у ту исту борбу поћу малољетни омладинци, такорећи дјеца, онда је то више од те патриотске обавезе.

Поносим се што стојим на челу такве армије у којој учествује велики број жена које по својој храбрости, борбености и истрајности нимало не заостају иза својих другова.

Обје ове поставке друга Тита могу се, у потпуности, примјенити на оцјену о учешћу Наде Бошковић у народноослободилачком рату. Са тек навршених 15 година, одмах по дизању устанка у Шековићима августа 1941. ступа у партизане. Пошто тада у тек формираном Бирчанском партизанском одреду није било другарица, Нада и њена старија сестра Ангелина Гина раде у кројачкој радњи као партизанке при Команди мјеста у Шековићима. Нада је последије завршене основне школе похађала женску стручну школу кројачког смјера. Поред рада (у кројачкој радиони, стално је мислила на партизански положај када је слушајући повремене митраљеске рафале са Борогова и топовске детонације из правца Кладња, мислила на то када ће се њена жеља остварити да крене у борбу, да постане борац - партизан. И убрзо се то остварило.

Пред сам крај јануара и првих дана фебруара 1942., у оквиру Бирчанског партизанског одреда пришло се формирању Ударне чете која је по свему имала карактер пролетерске јединице. У ту јединицу долазе и двије сестре - Нада и Гина Бошковић, прве партизанке са пушком у руци у устаничким Шековићима, а и међу првима у Бирчу. У тој Ударној чети Нада остаје до формирања 6. источнобосанске бригаде до почетка августа 1942. године, заједно са сестром прелази у ову прослављену партизанску јединицу.

У 6. бригади учествује у свим борбама против окупатора и домаћих издајника: на Филиповом путу у Босутским шумама у Срему; на Малешевцима; и у Шековићима против четника; у петој непријатељској офанзиви - битци на Сутјесци; у ослобођењу Тузле, на Бетњу, у току шесте офанзиве; у другом нападу на Тузлу, јануара 1944. године, итд.

У том периоду била је једно вријеме и борац 15. мајевичке бригаде, гдје је примљена у СКОЈ, а почетком 1943. и у КПЈ. О КПЈ је доста знала од свог брата Владе и других политичких руководиоца.

Свима иама који смо нознавали Наду стално се наметао питање одакле јој толика снага у младој, крхкој дјевојци-дјевојчици да издржи оволике напоре, да препјешачи на стотине и стотине километара по босанским врлетима и гудурама, по снијегу и невремену. Али, једног дана та снага је почела да попушта, здравље је под теретом напорних борби и покрета нарушило. Нада се разболила. Другови из 15. мајевичке бригаде остављају је код Окружног комитета КПЈ за Биач да се залијечи и опорави. Али већ након мјесец дана, њена 6. и 15. мајевичка бригада одлазе на други терен, преко Романије и Црне Горе за Србију. Нада није дуго била без јединице, него након опоравка долази у 19. бирчанску бригаду, међу своје Шековљане са којима је одрасла и провела најљепше дане. Овдје је и постављена за замјеника политичког комесара чете. Показује на свом примеру друговима какав треба да буде комуниста, а ријечју и дијелом непрекидно понавља: борба против окупатора и домаћих издајника основни је задатак комуниста. Држи скојевске и партијске састанке, оспособљава младе борце развијајући им осјећај патриотизма.

Између њених ријечи и дјела нема раскорака. У нападу на усташе у Сребреници јула 1944. године, прва је у јуришу. Из свег грла кликће: »Чекајте Сударци, усташе, платићете све што сте народу учинили«. Многи су другови страховали да ће, због такве њене плаховитости и живот изгубити.

Пред ослобођење Тузле код Наде се осјећала туга коју је настојала да сакрије. Шутјела је, јер је изгубила брата. У офанзиви на Шековиће, у једној од бројних партизанских база, есесовци су ухватили и на Бетњу стријељали њеног брата Владу, који је био остављен у бази као тежак болесник. Патила је за њим као сестра и комунист, јер јој је Владо био не само најстарији брат, него и васпитач. Од њега је учила о партизанима и партизанској борби, о задацима омладине и комуниста. Владо је био члан прве партијске ћелије у Шековићима, заједно са Милошем Зекићем и Браном Савићем. Био је задужен за рад са омладином, па је, како је речено, међу првима у партизанску борбу ангажовао и своје двије сестре. Сви су примјеђи-

*Никола Андрић, политички комесар,
Војо Ивановић Црногорац, командант
бригаде и Динко ФпЈШтар, 16. јануар
1945. године*

Олиадинци 19. бригаде и бирчанског подручја на Об.исној конференцији УСАОЈ-а; сједе: Нада Бошковић, Стана Бећановић, Рајка Мићановић, Драгица Бурашковић; стоје: Драгиша Савић, Јованкса Мркајић, Ангелима Бошковић, Тихомир Савић.

вали Надиу тугу, али ратна невремена не остављају времена за жалост. Тога је била свјесна и Нада.

Два дана послје ослобођења Тузле, 19. бирчанска бригада креће за нови борбени задатак, у Осмачко поље, да се оспособи и обезбједи партизански аеродром који су оштетиле њемачке СС јединице. Маршује цестом Тузла - Зворник са нешто моторизације. У претходници се налази 1. батаљон у коме је Нада. На прилазима Пожарници четници отварају снажну ватру и нападају бригаду. Нада је међу првима у овој борби. У том свом борбеном заносу са још два своја друга одвојила се од бригаде. Нису ни примјетили колико су одмакли од своје јединице пробијајући четнички строј и крећући се према селу Тојшићи. Тада су упали у засједу једног другог непријатеља, који се разликује од претходног, само по одјећи и називу али су им и циљеви и задаци, као и господар, били исти - зеленокадроваца из Тојшића и околних села, који су, као и четници, имали задатак да ометају пролаз партизанским јединицама у Спречко поље. Ту је Нада са два друга ухваћена и одведена у једну сељачку кућу и затворена у подрум. И док су зеленокадровци вијећали шта да ураде са заробљеним партизанима, Нада је већ пронашла рјешење. Имала је у цепу ножић »шклопац« којим је полако резала дрвену шипку, док је стражар стајао више куће. Кад је пререзала, избила је прозор из његовог лежишта, па су се све троје искочили и дали се у бијег. Стражар их је примјетио и пуцњем алармирао остале, али је већ било касно. Нада и другови су се разбијежали и сакрили у

шуму. Била је иоћ када је Нада бјежећи уиала у једну дубодолину, у остругу, и страшно се изгребала, поцјепала одијело, али је била свјесна да ваља ићи даље. Знала је правац у ком је отишла њена бригада. Кренула је ноћу, заобилазила српска и муслиманска села, пошто није била сигурна на кога ће тамо наићи. Рано изјутра пред једним селом, зауставио је стражар на срећу - партизан борац из њене бригаде, у селу Ракино Брдо. Сви у бригади били су срећни што је виде.

Јануара 1945. године код села Козја раван, на периферији Власенице, сукобила се једна њемачка јединица са батаљонима 19. бригаде. Посматрајући њемачке војнике Нада је дошла до закључка да имају намјеру да продиру према њеним Шековићима да би довршили оно што је остало иза њихових слугу - домаћих издајника четника и припадника њемачких СС јединица у офанзиву љета 1944. године. Као да се присјетила попаљених села, поубијаних старца, жена и дјеце, свог брата Владе. У том сукобу није могла да се контролише. Кренула је на Нијемце, иако је очигледно било да ће погинути. Звали су је другови да стане, потрчали да је задрже, али је било узалуд. Пресјекао је њено танковијасто тијело њемачки митарез.

Погинула је с увјерењем да брани своје Шековиће, свој Бирач, да њена погибија значи корак ближе слободи. Другови из њеног батаљона носили су је по веома тешкој зими и дубоком снијегу и сахранили у селу Мишару, опраштајући се од ње за те прилике, на њој достојан начин.

Погинула је у освит слободе, а хроничар тузланског листа »Фронт слободе«, под насловом »Кћи поносног Бирча«, у броју од 28. 12. 1979. године, о Надиној погибији пише: »Сви су стрепели за Наду, а стрепња није била узалудна. Двадесет седмог јануара 1945. године последњи пут је журишала. Престала је да журиша али не и њена чета коју је научила како се бори за слободу«.

Даље каже да је кћи поносног Бирча, а ја бих овом приликом још додао да се може рећи да је била и понос Бирча, који никада неће заборавити њене подвиге.

У књизи »15. мајевичка бригада«, борац ове бригаде - Ибрахим Мешковић описује како је у првој половини новембра 1943. године једна њемачка јединица наступала од Сарајева преко Мокрог ка Црвеним стијенама. Први батаљон ове бригаде у коме је Нада била замјеник политичког комесара чете, добио је задатак да спријечи надирање непријатеља. Одлучено је да се једна ојача група убаци у позадину непријатеља и поруши један мост. У тој групи се појавила и Нада, па о томе Мешковић пише:

»Замјеник комесара чете - Нада Бошковић Шумарева одржала је претходни састанк са члановима КПЈ и СКОЈ-а«, па описујући Надину храброст у овој акцији додаје, »Један њемачки официр покушао је да пређе цесту и побјегне. Надином оку није успио умаћи, јер смо га послје борбе нашли мртвог крај цесте«. Акција је успјела, мост је порушен, непријатељ разбијен.

Погинула је са тек навршених 18 година. Најљепше године живота између петнаесте и деветнаесте провела је у народноослободилачкој борби ратујући за ослобођење земље. Ту је од дјевојчице одрасла у дјевојку, али правог ћевовања није имала. Умјесто да као њене вршњакиње иде на сијела, игранке, излете и састанке са младићима, она је одржавала скојевске и партијске састанке. Њена љубав била је љубав према слободи, према Партији, за друго што није знала, није имала времена.

На Надин кратки животни пут поносна је и њена породица и крај у коме је расла и развијала се. Њена породица је позната као партизанска, која је народној револуцији дала четири првоборца. Нада и Владо нису дочекали Споменицу, а отац Михајло и сестра Гина умрли су послвије рата као њени носиоци. Шумареву кућу памте многи партизани који су пролазили кроз Шековиће.

На тајном задатку

Причаћу о Нади Бошковић, кћери Манојловој, шумара из Шековића. Рођена је 1925. године и када је дошла у бригаду имала је свега седамнаест година. Црпураста девојчица, танка и повисока. Имала је лепе као гар црне очи. И косу праву, густу и црну као да је фарбана. На опасачу је носила пиштољ и две крагујевке. Упртач и кајиш од кожне торбе укршатли су се на прсима. Носила је зеленкасту талијанску блузу, црне чохане чакшире, белу мушку кошуљу раскопчану испод грла, на ногама дубоке ципеле и црне вунене чарапе.

Била је заменик политкомесара чете у 3. батаљону, позната у целој бригади као врло храбар борац. У борби је или стајала или клечала како би имала бољи преглед свих бораца своје чете, хтела је да сваког види, да га опомене да се заклони, или да га бодри. Тако су о њој причали њени саборци. Погинула је јануара 1945. испред Власенице у борби са Немцима.

Ови детаљи о њеном изгледу остали су му у сећању када сам лета 1944. по неком задатку, као обавјештајни официр штаба бригаде дошао у 3. батаљон. Било је то у селу Рашеву. Нада ми је пришла и рекла да има нешто са мном да разговара. Седела смо на дрвљанику испред куће у којој је био штаб батаљона, и причала је: »Када смо били у Спречи у наш батаљон, у моју чету дошао је из четника Косте Делића неки Михајло Поткрајац. Стар око тридесет, а можда и нешто више година. Кад је дошао, рекао је да је побегао из четника јер види да ће они пропасти, а партизани ће да победе. Још је причао да и други четници код Косте исто тако мисле. Сада је помоћник пушкомитраљесца, носи муницију. Изгледа да му борба није драга. Све се жали да му је тешко, стални покрети и борбе. Запазила сам да се много врти око мене и удвара ми се. Каже да му се свићам. Кад је четни састанак он седа увек близу мене. Опомењула сам га да код нас није дозвољен такав однос између друга и другарице, а он се само насмејао и додао да га ништа не може спречити, да он мене воли и да би се и оженио само ако бих ја хтела. Ово сам испричала заменику комесара батаљона и он је обећао да ће с њим разговарати. Чини ми се, да он није нама искрено пришао, хоће да се жени, па можда би побегао ако бих ја пристала«.

Прије пар месеци завршио сам при штабу Корпуса курс за обавјештајне официре. На курсу нам је посебно скренута пажња на будност код пријема нових бораца у наше јединице, они долазе

углавном из нама непријатељских редова, па међу њима може бити и убачених непријатељевих агената. Да о будности учимо све наше борпе, нарочито чланове партије СКОЈ-евце, руководиоце чета и батаљона. О томе сам пре неколико дана разговарао и са руководиоцима овог батаљона. Радовало ме је што је то Нада озбиљно схватила и да је њена будућност као партијског руководиоца чете дошла до изражаја.

Чуо сам и раније о Надиној озбиљности као партијског руководиоца, да је врло строга према борцима који крше дисциплину, нарочито ако су чланови партије или СКОЈ-а, да је борци ради тога воле и поштују и да нико није ни покушавао да се према њој односи или нашали као са девојком. Гледам је, а она још дете, а тако мудра и паметна. Рекао бих да је мајка не би саму пустила ни на црквени збор да коло заигра, а она већ зна да открива убаченог непријатеља у наше редове. Показала ми је тога момка и рекао сам да ћу и ја с њим да разговарам, па ћемо после видети. Михајло ми је све испричао онако како ми је Нада говорила зашто је дошао у партизанае, и о Кости и деморализацији четника, и да ће партизани да победе.

Упознао сам штаб батаљона о разговору са Надом и Михајлом, као и о сумњи да можда он није добронамјерно пришао нама. Договорили смо се да заменик комесара батаљона, Нада и ја даље мотримо на Михајла, а други да ништа не говоре борцима и да се према њему праве »невешти«. Нада ће га и даље опомињати какви треба да су односи између другарица и другова код нас. Али, ако он и даље буде говорио о женидби и евентуалном бежању, онда ћемо се договорити.

Михајло је стално убјеђивао Наду како је воли и да жели да се с њом жени. Говорио јој је да ако хоће да се уда за њега, отишли би у Србију и тамо живели, а Србија ће скоро бити ослобођена јер партизанске јединице су већ прешле преко Дрине. И када прећу у Србију, и тамо ће бити симпатизери партизана. Сада је и Нада почела да се »колеба« и говорила му да се плаши проћи кроз четнике, да никога не познаје у Србији, од чега ће тамо да живе, да има страх од те неизвесности и тако. Осим тога, како ће да дезертирају, ако их наши ухвате сигурно ће да их стрељају, нарочито њу као заменика комесара чете.

Ово »преговарање« између Наде и Михајла потрајало је скоро две недеље, требало је све »предвидети« и наћи згодну прилику. Прилика се »указала« кад су савезнички авиони долазили на аеродром у Осмаке да носе наше рањенике за Италију. Михајло је предложио да се обоје јаве да иду са једним водом на обезбјеђење аеродрома из правца Цапарди. То је на путу за четнике одакле је он дошао, он тај пут добро познаје. Да би се осигурали код четника, да их увере да су стварно дезертирали из партизана, он ће понети пушкомитрафез, она нека понесе пикавац. Када је Нада показивала »решеност« да се уда за њега, али и велики страх и неповјерење од четника, он јој је открио свој задатак. Од четника нема шта да се плаши. Њега су један официр и Коста послали да буде једно време код партизана, а онда да се врати са подацима о партизанским сна-

гама, партизанским штабовима, болница и сл. Код њих ће у Зелени да остану неколико дана, добит ће за извршени задатак велике паре и онда слободно могу да иду у Србију. Тако је договорено, убјеђивао ју је Михајло.

Кад су авиони слетели на осмачки аеродром, било је право славље, долазило је доста народа из суседних села, било је доста наше војске, тако да је прилика за бежање била као створена. Нада је договорила са штабом батаљона да пође са Михајлом и једним водом на обезбјеђење према Цапардама, а командир чете мало даље нека њој и Михајлу направи заседу и нека их похватају када покушају да 'дезертирају«. Она ће да мотри на Михајла и да га спречи ако покуша да пуца. Све се одиграло по плану. Михајло је увхаћен као четнички шпијун. Предат је штабу Корпуса на ислећење.

Према извјештају од 6. јула 1944. године 2. одсека, 3. Корпуса (сигн. 408-5-18) Михајло је на саслушању дао неколико верзија свог доласка у партизане. Прва прича: био је заробљеник у Њемачкој, па је уз гаранцију Гојка Њежића и неког Љубе, и уз кауцију од 5000 њемачких марака пуштен на одсуство. Ова двојица који су гарантовали за њега, били су од Бање Луке. Кад је дошао у земљу, решио је да се не враћа у заробљеништво, него да се бори за ослобођење. Пошто је од Тузле, прво је дошао у четнике, и када је видео да они сарађују са Немцима, дошао је у партизане.

Друга прича: Радио је као радник у Креки. Жена му је била од Зворника и чуо је да је отишла у партизане. Пошао је да је тражи, па је дошао код четника на Кулини, код Косте Делића кога је познавао. Ту је упознао неку Сарајку која му је рекла да му је жена рањена у партизанима и да лежи у болници у Шековићима па је дошао да је тражи.

На крају је признао да је био у Гучевском четничком одреду чији је командант поручник Лаза Савић. У селу Брасини имали су састанак са босанским четницима Костом Делићем и Јанком Башићем. Договорено је да га пребаце у партизане да шпијунира о распореду њихових јединица, о наоружању, борбености бригада, болницама и сл. Обећали су му сто хиљада динара кад изврши задатак, да ће бити ослобођен од војне службе и да може да иде где хоће. Када је пошао на задатак, добио је пет хиљада динара. Војни суд при штабу Корпуса осудио га је на смрт.

Нешто касније у једном сусрету са Надом, осмехнула му се. Разумео сам да се тај њен осмех односи на извршени задатак и одговорио сам »добро је било«. То јој је била сва похвала за добро извршени задатак. Био је рат, а задатак тајног карактера.

Таква је била Нада Бошковић. Ово сам испричао да бих подсетио на њу и њен добро извршени задатак о коме многи њени саборци ни до данас нису знали. Обавила га је беспрекорно, савесно и озбиљно иако је била још дете боље и вештије, можда, и од неког искуснијег и старијег члана партије.

Радивоје Перишић

У борбама за ослобођење Завидовића, погинуо је и Радивоје Перишић, командант 1. батаљона 19. бирчанске НОУ бригаде.

Рођен је 1919. у Дубници, бившој општини Милићи, срез Власеница. Одрађали су га и васпитали поштени и цијењени родитељи у заједници са више браће и сестара. По природи је био тих и сталожен. Током цијелог живота ничим, сем дјелом, није показивао да зна више од осталих или да нешто више вриједи. Напротив, цијенио је и уважавао сваког са кима се дружио.

Кад је ушао у осамнаесту годину, остао је без оца и као најстарији син преузео бригу о породици. Била је то велика обавеза у условима тешке и примитивне обраде земље, малих зарада и општег сиромаштва. У овако затеченим условима, отишао је на одслужење редовног војног рока. За вријеме обуке, стекао је солидно војничко знање. Као војник бивше Југословенске војске, учествовао је у краткотрајном априлском рату 1941. године. У току капитулације војске Краљевине Југославије није се предао већ је дошао у своје село.

Од Милоша Зекића, члана КПЈ и организатора устанка у власеничком срезу, добио је прве податке о КПЈ и њеним задацима на припреми и организовању устанка против окупатора. Преко Зекића је сазнао и за основне поруке Обласног комитета КПЈ из Тузле, које су пренијете патриотима Дубнице, Вукшића, Рашковића и других села, од којих је формирана Дубничка десетина, као први војни формацијски облик устаника у Милићком крају. Заједно са осталим устаницима из овог краја, Радивоје је учествовао у припремама и извођењу првих оружаних акција устанка од 6. августа 1941. и даље, у ослобођењу Милића, Дервенте, Подгоре, Власенице, Нове Касабе и Дрињаче, гдје даје значајан допринос.

Како су борбе на такозваном Зворничком сектору, за вријеме друге и треће њемачке офанзиве и стални сукоби са злогласном Францетићевом црном легијом прераслаи у сложеније војне акције, Радивојево војно знање, практично искуство и политичка зрелост долазили су све више до изражаја. Тиме је на себе скретао пажњу осталих бораца. Стварањем партијске ћелије у Дубничкој чети и током припрема за укључивање Милићана у 6. источнобосанску бригаду, августа 1942. примљен је за кандидата КПЈ.

Одласком у 6. источнобосанску бригаду, која је у Бирчу и широј околини одолијевала притисцима непријатеља, помагала јединицама

Бирчанског НОП одреда и престављала изузетију борбену снагу, још више се истицао као борац, бомбаш, десетар и командир вода. Сваку од ових улога успјешно је остваривао при уништавању многобројних непријатељевих упоришта, разбијању четничких снага које су биле извршиле напад на Шековиће, и другим борбама током четврте и пете офанзиве. Код бораца 6. бригаде, из овог времена, у незаборавној успомени су остале многобројне борбене ситуације у којима је Радивоје имао запажену улогу. Ево неких од њих.

- Када је 3. батаљон у Јаворнику, у раним јутарњим часовима 4. марта 1943. непримјетно пришао четницима који су се постројавали на једној чистини да би саслушали заповијест за свој поход на Шековиће, Радивоје је као изврстан стријелац добио задатак да први пуца и кад скине »брадоњу« који је са пања говорио јединицама, да то буде знак за општи напад и јуриш. И управо, док је четник изговарао заповјест, Радивоје је из свог карабина испалио сигуран и смртоносан метак. Тиме је отпочео успјешан општи напад. Захваљујући постигнутом изненађењу, ова четничка јединица је претрпјела велике губитке од чега се, и поред више покушаја, није могла опоравити. Јединице 3. батаљона са дијеловима Мајевичког НОП одреда успјешно су их разбиле и протјерале.

- Крајем априла 1943. 3. батаљон је смијенио дијелове 1. пролетерске на положајима Градина - Паљике. Са својих положаја од правца Горажда непријатељ је вршио дрска извићања и нападо наше предстраже. Претходно, у неколико случајева ова извићања су имала и кобне последице. Због тога је 3. батаљон морао бити далеко опрезнији у обезбјеђењу својих положаја. Примјењивао је систем групних засједа и патролна извићања. Једног момента, кад се Радивоје нашао у улози да постави засједе непосредније испред положаја батаљона и да упути групне патроле за дубља извићања, самоиницијативно је објединио цио састав расположивог људства и као десетар их повео до једног пропланка, ближе непријатељевим положајима. Овдје је поставио засједу и сачекао јачу непријатељеву извићачку групу, коју је успјешно потукао, сем једног који је успио да побегне. Послије овог, непријатељ више није ни покушавао да примјењује дрска извићања према батаљону док се налазио на овим положајима.

- У раним јутарњим часовима 24. маја 1943. Трећи батаљон је извршио напад на село Кушлат. Послије седам часова непрекидне борбе, сви покушаји су остали узалудни. Уз то батаљон је претрпио осјетне губитке. Тешко је рањен и командант Марко Ећимовић. Непријатељ је упорно брани благовремено утврђене положаје. Међутим, пробој према Фочи се морао остварити. Зато је формирана мјешовита група добровољаца са задатком да уништи главно непријатељево упориште у систему одбране. Дио ове групе је убитачном ватром из расположивог наоружања омогућио прилаз бомбашкој групи, у чијем саставу је био и Радивоје. Она је ручним бомбама, а затим дејством из аутомата брзо и успјешно уништила главно непријатељево упориште на коси лијево од села. Ликвидацијом овог значајног и добро утврђеног дијела одбрамбеног положаја неприја-

тела, Кушлат је убрзо заузет. Протјеран је непријатељ, који је бранио правац: Челебићи - Кушлат - Троврх, при чему је заплијењена велика количина хране и наоружања.

- Крајем маја 1943., у веома критичној ситуацији - ко ће прије заузети Вучево, поред 15. мајевичке и једног батаљона 2. пролетерске, велика заслуга припада и 6. источnobосанској бригади, чији су батаљони из покрета увођени у борбу. То су биле наше снаге које су, поред многих тешкоћа и снажног отпора непријатеља, успјеле овладати Вучевом и натјерати Нијемце да скачу низ смртоносне стијене и литице у провалије дубоке преко сто метара. Трећи батаљон 6. бригаде је код Стожера (кота 1450) извршењем заобилазног маневра ефикасно пресјекао борбени поредак Нијемаца и уништио већи дио војника, заплијенио знанту количину наоружања и комору са храном и одјећом. У овом подухвату, значајну улогу одиграо је Радивоје са својим водом.

Прекаљен у најтежим биткама и обогаћен новим искуствима, поново се вратио међу своје Бирчаке. За вријеме формирања 19. бирчанске НОУ бригаде, доживио је запажен успон у складу са већ показаним способностима и квалитетима. У припремама за формирање бригаде, постављен је за командира 1. чете 1. батаљона, да би након шест мјесеци постао и командант овог батаљона. Указом Врховног штаба од 1. новембра 1943. произведен је у чин поручника НОВЈ. Овакав успон је био резултат његових војничких и командних способности, људског односа, чврстог моралног и политичког карактера, али и израз бриге и признања претпостављених старјешина према овој изузетној личности.

У бројним борбама и критичним ситуацијама се изванредно сналазио. Личном храброшћу, одлучношћу и смјелашћу надahњивао је борце и старјешине своје и осталих јединица.

Када је примао наређења уобичајеним војничким заповјестима, све што је схватио или записивао о борбеним задацима, брзо је и зналачки претварао у стварност. Појединце, групе и јединице у борбеном поретку постављао је тако, да је обезбјеђивао најбољи успјех у борби. То је постизао детаљним, прецизним и тачним упутствима како да се ангажују и усмјере људи, употрејеби наоружање и осигура извршење постављеног задатка на најбољи начин.

- У борби и извршавању ма ког задатка, необично је бринуо да сачува људе од страдања, избјегне непотребне губитке и рањавања. Увијек се носио мишљу и ишао ка томе да са што мање људских жртава постигне бројне резултате. У великом броју тих случајева је и успјевао, па чак и у значајним борбама и замашнијим операцијама, каквих је небројено било у нашем НОР, посебно у завршним операцијама за коначно ослобођење југословесног простора. Дао је свој велики допринос у припремама батаљона и бригаде за борбе и у борбама за ослобођење Сарајева, разбијању и уништењу здружених немачких и усташких јединица у њиховом повлачењу низ долину ријеке Босне.

Цијелим својим кратким животом и борбом показао се као изванредан човјек и хуманиста. Било је велико задовољство с њим

радити, сарађивати и ратовати. У обављању послова и задатака био је изваиредио тачан и прецизан, енергичан и правичан. Није могао ни замислити да неко не изврши постављене задатке. Сваку малодушност, неодлучност и колебљивост је презирао. У слободним часовима предаха и одмора, исказивао се веома толерантним и широкогрудим. Био је увијек спреман за шалу, испољавајући тако своју духовитост и неку врсту њему својственог и занимљивог хумора, потребног за сурове услове рата, какав је био наш НОР. Са борцима и старјешинама је био присан и одмјерен, уз пуно уважавање и поштовање претпостављених. Зато су га сви вољели, цијенили и поштовали.

У свим борбама, биткама и драматичним ситуацијама, не само да се значајки налазио, него је увијек стизало на чело јединице или оног дијела борбеног поредка стизао гдје је било најтеже. У таквим увјетима је и погинуо 12. априла 1945. године на прагу слободе, у јуришу за ослобођење Завидовића, чији су грађани дали велики допринос за коначно ослобођење свога града и у заштити и очувању значајних привредних објеката за мирнији живот у новој, слободној, збратимљеној и равноправној југословенској заједници.

Незаборављени јунаци

Командант Радивоје

Када је ријеч о Милићима и ширем рејону горњег Бирча и његовом удјелу у НОР-у, онда се међу првим мора истаћи дом Радована Перишића, који нашој борби дарова четири сина. Радивоја, Миливоја, Деспота и Милоша, све првоборце. Ово је утолико значајније ако се има у виду чињеница да су редови бораца овога краја били опасно поцијепани, захваљујући доласку четничких официра из Србије крајем 1941. године, па су партизани остали у мањини.

Радивоје је био настарији од браће (1919.) и одслужио је војску. Мада су сви они били старјешине у нашим јединицама, Радивоје је био најуспешнији и најистакнутији. Већ у првим борбама устанка показао се као храбар, сналажљив и дисциплинован борац. Као добром борцу, убрзо је повјерена старјешинска дужност, па је тако од десетара доспио до команданта батаљона наше бригаде. У том батаљону био сам комесар и могу рећи да је поред таквог команданта лако бити комесар.

Био је то диван човјек, успјешан старјешина. По нарави благ, вео и увијек насмијан. Никада га не могу замислити него, као и увијек што је био, ведро и расположеног. Све што се догађало примао је без великог узбуђења. Лично веома поштен и изванредан друг. Био је крајње одан нашем покрету и КПЈ.

Међутим, када је у борби, када командује и води свој батаљон, био је то сасвим други човјек: оштар, енергичан и строг, особито према онима који би да се извуку из борбе. Волео је брзе и изненадне акције, које је брижљиво припремао са својим потчињенима. Чувао је своје борце, није дозвољавао да гладују, иду боси и поцијепани, да оскудијевају у оружју и муницији, ако је икако могло.

»Шта мислиш комесаре, да узмемо нешто од хране са терена, да нахранимо ову војску?«

»Што питаш, када и сам знаш наређење - ништа преко следовања које добијамо од бригаде«, а он ће мени: »Аух, ко измисли вас комесаре, поморићете нас од глади«. Тако каже, потом загрли комесара, и тиме све каже. Растрзао се између љубави према својим борцима и линије партије. Наравно, ријеч партија била му је светиња.

Човјеку није дато да бира своју смрт, ни временски ни по начину настанка. Радивоје, да је то могао, сигурно би одабрао ону

херојску у јуришу иа чеду својег батаљона, а никада не би ону каква га је снашла, у предаху борбе изненадну и на превару.

Наш батаљон је од 11. до 14. априла водио тешке борбе за ослобођење Завидовића. Ми смо нападали низ ријеку Кривају и десну обалу ријеке Босне. Борбе су биле тешке јер је требало прво освојити висове који доминирају насељем, а потом кућу по кућу, све док батаљон није најзад заузео цио простор вароши на десној обали ријеке Босне и стао пред мостом. Ноћ је. Батаљон чврсто држи достигнути положај, ту и тамо по који пуцањ чује се, доле око моста, штаб батаљона и остали дијелови су се размјестили иза чета.

»Да ли си расположен комесару, да одемо до чете и видимо шта има ново«, наједанпут ће мени Радивоје. »Може«, велим и већ се спремамо и са нама двојица курира. Идемо неком, као улицом, а више личи на сеоски пут. Дуж улице су поредане мале и сиромашне кућице. Све су празне, не знамо куд је тај народ отишао, склонили се негдје због пуцњава. Идемо полако, курири напријед. Више ћутимо него што причамо, разгледамо насеље. Код једне куће он застаде. Била је то сасвим лијепа кућа, са великом ограђеном терасом и пространим двориштем.

»Е, ово је сигурно кућа неког усташког главешине. Мислиш ли ти да је он лако побјегао из ове куће!«, проговори најзад Радивоје.

»Откуда сада то? Наши су овуда прошли све је ово сада у нашим рукама, шта би он ту радио?«, велим ја њему.

Он је већ отварао капију и улазио унутра, курири, видим застадоше, а ја кренух за њим. У том моменту сину пламен са терасе а потом се проломи пуцањ. Он јаукну, ја пошто сам испалио цијели рафал из аутомата по тераси, прићем њему. Он се испружио, не види му се израз лица, мрак је. Прихватим га и дижем, зовем га али видим крв на грудима и он онесвијешћен. Притрчаше и курири и брзо га однесемо на батаљонско превијалиште, али, на жалост, све је касно, био је мртав. Сутрадан, наше јединице су заузеле Завидовиће, веселе се, а Први батаљон је тужан јер сахрањује свог омиљеног команданта Радивоја Перишића. Слобода је била близу, али не и за њега. Сахрањен је на гробљу у Завидовићима.

Мирослав Миљановић

Много је бораца наше револуције о којима историја неће стићи да каже ни ријечи, иако ће славити и говорити о дјелу за које су они дали своје животе. На жалост, међу такве спадају, понекад, и веома истакнути, примјерни борци и комунисти наше НОБ-е, какав је био Мирослав Миљановић, комесар чете у нашој бригади.

Мирослав је рођен 1918. године у селу Марковићи, општина Шевковића, гдје је и живио бавећи се земљорадњом. Био је ожењен и имао једно женско дијете, које је једино и преживјело рат. Служио је Југословенску војску и отуд, након капитулације, понео сву војничку опрему, па и пушку.

У устанку је први. И у првим борбама 1941. године он испољава све особине правог партизанског борца. Изузетно храбар, дисципли-

нован, добар друг, политички опредељен и еа посебним смислом за политичко-партијски рад, јер је био некако стрпљив, тактичан и благе нарави, а уз то и рјечит. Он је својим спољним изгледом, а можда још више присним људским тактом и гестом, привлачио сваког саговорника. Био је прави горштак, висок, лијепо развијен, црномањаст и веома наочит. Увијек уредан: одијело утегнуто, опасач са упртачем и бомбама прописно затегнут, и посљедње дугме на блузи закопчано - све као за параду. Имао је још једну, за оно вријеме, веома важну особину. Знао је да се одушевљава нашом борбом и да на друге преноси то одушевљење. Разговарати са њим значило је научити нешто ново. Када су били у питању наши домаћи непријатељи био је немилосрдан, што је донекле одударало од његове доброте и благе нарави. Није припадао оној групи људи који су проблеме рјешавали бучно и експлозивно, већ је сваком задатку прилазио мирно и промишљено.

Иако је имао све особине врсног партизанског старјешине, и то одмах почетком устанка, он је то избегавао и радије прихватао најтеже борбене задатке. А диверзије су му опет била права посласлица. Тако је од њега и Новака Мркајића, готово заборављеног јунака Бирчанског партизанског одреда потекао приједлог да се формира група од три борца, чији је циљ био ликвидација усташких и четничких команданата, прије свега, а потом и других функционера и коловођа. Узгред су извршавани и други задаци као што су: извиђање, тежи курирски послови, отимање стоке са непријатељске територије за исхрану одреда и сл.

Да би лакше ликвидирали четничке команданте, Мирослав је предложио да се инсценира, тобож, његова грешка у одреду, суђење и стрељање. Тако је он »као осуђен« спроведен у Команду подручја и уз пут »побјегао« од наше патроле. То пошто му код нас »пријети опасност« он је побјегао четницима, који су већ све »знали« о његовом случају. Наравно, прихватили су га, мада у почетку са извјесном резервом. Тако је, боравећи неко вријеме у четницима, био у прилици да нам систематски доставља податке о њиховим намјерама, кретању и базама. Наравно, његовим друговима из групе онда није било тешко да ликвидирају једног по једног четничког руководиоца. И онда када су четници посумњали у њега и сковали план да га демаскирају и ликвидирају, Мирослав више није био међу њима.

Јуна 1944. године, Мирослав је изразио жељу да иде у бригаду, па је тако и постављен за комесара чете. Али, ова промјена му ипак није била потпуно по вољи. »Када би могло да се споји и комесар и пушкомитраћезац, онда би било угодније, мој побратиме« - рекао ми је при првом нашем сусрету. Доласком у бригаду, брзо се снашао, четом руководио са лакоћом. Знао је у право вријеме да саветује, позива на одговорност и казни, ако треба. Чинио је све то не изазивајући код преступника љутњу или отпор, не повређујући ничију личност. Увијек је знао стање у својој чети: како стоји с муницијом, храном, одјећом и обућом и какво је морално-политичко стање. Налазио је време да поразговара са сваким борцем, на

маршу, састанку, одмору, а нарочито са новајлијама. Све је ово указивало да је он превазишао дужност комесара чете.

Крајем августа мјесеца 1944. године бригада је нападала усташку посаду у Сребреници. Тада су нападале и још неке јединице. Наша бригада вршила је напад правцем село Рајне - брдо Бојна - Црни Губер - Сребреница. Непријатељева одбрана је била веома чврста, у више линија, са много бункера, минских поља и жичаних препрека. Наш напад је био силовит и добро усклађен, али отпор је био јак и жилав, тако да смо се зауставили испред главне линије одбране, начичкане бункерима.

Послије неколико наших напада усташама је стигло појачање из Брагунца. Више се нијесмо имали чему надати, па смо, док је још ноћ, отпочели извлачење из борбе.

Те ноћи смо имали доста избачених из строја, а најболнија нам је била вијест о погибији потпоручника Мирослава Миљановића, комесара чете у 3. батаљону. Његови другови су причали да је у последњем јуришу стао на чело своје чете, одакле се није вратио. Смрт га је задржала у хладном загрљају сребреничких шума.

Љубо Вукић

Био је командир чете и спада у ред истакнутих старјешина наше бригаде. Рођен је 1922. године у селу Акмачићи, општина Шековићи. У НОБ је ступио августа 1941. године и остао вјеран свом партизанском опредељењу све до своје погибије на Гласинцу, децембра 1944. године.

У бригаду је ступио на дан њеног формирања. Али, и прије ступања у 19. бирчанску народноослободилачку ударну бригаду, Љубо је био запажен као изузетно храбар борац Бирчанског одреда и 6. источnobосанске бригаде. Посебно је био заљубљен у свој пушкомитраљез, и сва настојања старјешина у бригади да га уздигну по командној линији, наилазила су дуго на његов отпор и одбијање. »Пушкомитраљез и по која бомбица, доста муниције и ето ти највећег задовољства«, тим је ријечима правдао своје одбијање командних дужности.

У нашој бригади је био вољен и поштован. Лично веома храбар, у борби сналажљив и предузимљив, скроман, врло пажљив и доброћудан. Љубо је својим људским особинама брзо освојио симпатије и наклоност средине у којој се налазио. Кад је примио дужност командира вода, убрзо се увидјело да је његов вод јединствена, чврста и ефикасна јединица, да сви до једног у воду слиједе свог командира, који се није могао одвићи своје навике да на непријатељске ровове иде први, испред свог вода.

Није прошло дуго времена, Љуби је већ повјерена команда над четом и то оне у којој је он био борац и командир вода. Иако је некад за нешто био критикован као командир чете, то је било зато што се и на овој дужности залијетао напријед, заборављајући да му је дужност да прати дејство своје чете и да је у току борбе усмјерава.

И према својој породници је био веома пажљив и њежан. Настојао је да им дође на сат-два, када смо пролазили кроз наш крај или да им дотури писамце или поздрав преко курира, када су службено одлазили у Шековиће.

Тих и ненаметљив, Љубо ми је остао у сјећању као човјек чврсте природе, изузетно поуздан друг, склон размишљању и сањарењу, у жестини борбе никад није подигао глас на своје потчињене, а знали су сви, у цијелом батаљону, да он неће попустити у оном што је сматрао за исправно, и што се може или мора извршити.

Погинуо је у селу Шенковићима, гдје је сахрањен о Аранђеловдану, како рече његова жена Мара, која је остала са дјевојчицом и тек рођеним сином Јованом и која, гајећи дјецу и борећи се за голи живот, није могла пренијети у завичај кости свога погинулог супруга. Остао је Аубо на легендарној Романији, да уз још многе другове, знане и незнане јунаке, као крајпуташа, бдију вјечно на стражи слободне Југославије.

Милорад Лукић Тенк

У књизи »Борбени пут Шесте пролетерске бригаде«, на страни 411., уписан је Милорад Лукић Тенк, рођен 1924. године у селу Добрић, општина Шековићи. У НОБ од 1941., у Шестој од јануара 1943., погинуо као десетар и пушкомитраљезац у 19. бирчанској НОУ бригади у коју је ступио октобра 1943. године. Погинуо на Црвеним стијенама, општина Соколац, октобра 1944.

Уз ове податке нема фотографије као за већину бораца 6. пролетерске бригаде, а није је ни могло бити, јер се овај борац није никада до своје погибије фотографисао. То у његовом мјесту и за његове прилике није био обичај.

За нас, његове другове из 19. бирчанске бригаде, недостатак ове фотографије не представља никакву мањкавост на његову успомену, јер је он био толико препознатљив и упамтљив, да је довољно да се сјетимо његова имена и презимена или да нам то неко помене па да одмах имамо пред очима његов благи и увијек насмијани лик, младо као у дјевојке лице, младића необично добре нарави који се никада и ни на кога није знао наљутити, који је увијек био спреман на шалу, човјека кога смо упамтили са његовим пушкомитраљезом било да је у јуришу и борби, у покрету или на одмору.

Лукић Милорад Тенк и његов пушкомитраљез били су толико »везани« један за другог да ми просто не знамо да замислимо Милорада без пушкомитраљеза, односно пушкомитраљез без Милорада. Носио га је, чувао и његовао као мајка дијете. Он је као ријетко ко знао да носи пушкомитраљез, лијепо је пристајао, било да га је о рамену, преко рамена или како другачије носио. Све му је то лијепо пристајало, или како би код нас рекли »уише« pistaје му. Носио га је некако поносито, са апетитом, да не би никад човјек рекао или примјетио да се уморио од ношења, односно да му је то досадило. Никада није тражио замјену од другова иако су другови водили рачуна да га повремено замијене.

Онако лијепо, ненаметљиво и једноставно ношење пушкомитраљеза примјећивали су и људи и жене у селима кроз која смо пролазили, а нарочито дјевојке које су са посебним симпатијама загледале пушкомитраљесце, а и они су постојали тога свјесни па би се кочоперили или како се то на селу каже, јордамили.

За нас, његове другове из бригаде значајније је оно сјећање на Милорада које се односи на њега и његов пушкомитраљез када су у дејству, у борби, онда када Милорад залегне за свој пушкомит-

рађез, кад оспе паљбу по непријатељу, па сад дуги сад кратки рафали, не по личном избору него по потреби, цијенећи када ће имати бољи ефекат од другог, односно када ће постићи сврху и кратки рафал. Милорад је ово знао да цијеи, јер је био свјестан шта за нас партизане значи муниција којом смо се углавном снабђевали од непријатеља. Милорад је у томе предњачио. Кад се негдје заплијени непријатељева комора или зароби који непријатељев војник, он прво и основно тражи муницију, а знао је често пред борбу тражити од својих другова да му »позајме« по који метак, а другови су били свјесни шта значи Молорадов пушкомитраљез те су то радо чинили, тако да је Милорад ријетко када оскудијевао са муницијом.

Пуцао је Милорад и гађао онако често из покрета, стојећи, али није избјегавао ни заклон, он је био у свему рационалан, сналажљив, знао је како да се најбоље постави, јер у борби је веома важно ко ће први отворити ватру.

Пушкомитраљез у рукама Милорада Лукића као да је некако другачије дејствовао, као да је добијао другачију снагу и квалитет. Рафале из његовог пушкомитраљеза смо осјећали не као обичне пуцње него као неку само њему разумљиву пјесму. То као да нису били само рафали него и као некакве поруке с једне стране упућене непријатељу коме су и рафали намијењени, али као да су биле и поруке упућене и нама на истој страни, на истом положају да се осјећамо сигурније и безбједније. Овако смо осјећали било да смо се налазили у нападу на непријатељев положај или да бранимо свој положај.

И стварно, када Милорад Лукић иде са својом десетином и својим пушкомитраљезом у претходници када смо у покрету, или када је он на положају или на засједи док се јединица одмара, некако смо се сигурније осјећали, имали смо пуно повјерење да ће Тенк све учинити да задатк успјешно обави.

Примљен је у СКОЈ 1943. године, а у чланство Комунистичке партије почетком 1944. године. Међутим, он је и раније и као човјек и као борац и као друг био у свему »по мјери«, па се и сада код њега није имало много шта мијењати. Он је и раније био први у борби, у јуришу, а последњи при повлачењу.

Са тек навршених 16 година живота он ступа у партизане, оних дана 1941. године када је у Шековићима подигнут устанак, иако то ни по каквим нормама и мјерилима није био обавезан с обзиром на свој узраст. Он као и његови ближи и даљи рођаци Лукићи, Добрићани: Симо, Стјепан, Владимир и Мато нису чекали када ће остали из околних села поћи у борбу за ослобођење земље. Они су своје мјесто видјели у партизанима у којима су остали кроз цио рат без обзира на низ тешкоћа кроз које је народноослободилачки покрет пролазио, нарочито 1942. године, па и овдје на подручју Бирча.

Прошао је Милорад Лукић Тенк низ борби и окршаја и обичај је када се оваква сјећања о борцима пишу да се наведу борбе у којима се истакао, а ја бих овдје искрено рекао да нисам чуо за борбу у којој је Милорад подбацио, у којој није био међу првима. Па ипак, истичем напад на непријатеља у Власеници 1942. и 1943, те у Тузли, јануара и половином септембра 1944. године.

Посебно се борио када се радило о одбрани територије која је у Шековићима била слободна од окупатора скоро цио ток рата.

Када је територија Бирча била већ слободна, требало је кренути у ослобођење осталих крајева, а тиме вршити припреме за коначно ослобођење земље, односно, за завршне операције како се то у војничкој терминологији каже, ослобођена је и Тузла и њена околина.

И једног дана пред крај октобра 1944. године, 19. бирчанска НОУ бригада добила је задатак да крене такорекућ усиљеним маршем из Тузле преко Живиница, Кладња, Олова и Ракове Ноге равно на Црвене стијене и приступи чишћењу тог терена од непријатеља. Из покрета је извршен напад на непријатељев положај на Црвеним стијенама и у први мах овај положај је заузет, непријатељ је отјеран, али он се наредног дана ојачао и прикупио да поново овлада овим романијским просторима. Јер, колико год је за наше снаге било важно овладати просторима романијске висоравни, толико је и за непријатеља било важно да одржи контролу на овим просторијама.

Црвене стијене су та два дана и двије ноћи 28. и 29. октобра биле поприште жестоких борби. Положаји су прелазили из руку у руке. И кад су се 29. октобра 1944. године изјутра Први батаљон, дјелови штаба и болница са рањеницима повукли са Црвених стијена који километар источно и приступили одмарању, непријатељ их је са свих страна изненада напао затекавши их онако уморне на спавању. Био је то такав изненадан и муњевит напад да су се наши наједанпут измијешали са непријатељем, а начелник штаба 3. корпуса пуковник Перо Косорић који се ту затекао и учествовао у тој борби, рекао је да он од пете офанзиве није чуо тако жестоку паљбу. У тој једној, до тада најкрвавијој борби, погинуо је велики број сјајних и храбрих Бирчака.

Погинуо је тог 29. октобра 1944. године, код Црвених стијена и јунак ове пуче Милорад Лукић Тенк. Он је и раније пролазио кроз низ теешких окршаја. Једном приликом, када се вратио из борбе, другови су примјетили да су му панталоне и блуза мецима изрешетане, а њега је само један метак мало по бутини »офрљио«. Гледајући то, један од другова рече: »Види богати од њега се меци одбијају као од тенка«. И од тада га другови почеше звати Тенк и такав надимак му остаде до краја живота. Он је иначе био онизак и пуначак па му је и по томе овај надимак одговарао. И данас га се већина другова ове бригаде сјећа по томе надимку.

Рањени бомбаш

Ана 28. октобра 1944. године батаљон се спремао за поновни напад на усташе на Црвеним стијенама. Претходно су се јавили добровољци, група бомбаша. Сјећам се, подијељене су им бомбе и знало се колико их ко има. Ту смо се окупили у логору и пред полазак, омладинци, вођа групе Милорад Лукић звани Тенк, ми рече: »Разо, имам три бомбе вишка што сам их сакрио у блузу, ала ћемо да их побијемо, нека виде што је Бирчанска бригада«. Молила сам их да се пазе, да лудо не изгубе главу, јер је мудрост извршити задатак и остати жив. Зажељели смо им сретан пут, пуно успјеха и да нам причају о свему када се врате.

Ноћу се вратио са положаја 3. батаљон и уморни другови су поспали. Не сјећам се тачно да ли је то био цијели батаљон. Негдје сутрадан у зору, донијели су са положаја на носилима Милорада Лукића Тенка, вођу бомбаша. Била му је пребијена нога. Не сјећам се тачно, али ми се чини да је била у питању лијева нога. А>екар је одмах приступио раду, а ја сам му помагала при обради ране и стављању ноге у удлагу. Требао је намјестити ногу правилно на удлагу, јер је прелом у питању, а код тих случајева болови су велики. Код оваквих прелома несношљиви болови наступају у тренутку када се нога покрене да би се извукла кост и поставила у правилан положај. Прије него смо то започели рекли смо му да су другови уморно поспали, па је он тихо подносио бол, презнојавајући се, али без јаука да не би пробудио поспале другове. Доктор, новајлија, није био хирург и вичан да на оваквом терену обавља тај посао, па је са доста тешкоћа то чинио, па сам га замолила да ја покушам, а он да држи друга. Кад сам то рекла, наш бомбаш је одмах прихватио па рече: »Раза ће, Раза ће докторе«, и тако је и било. Доктор му је раније дао неки лијек за умирење болова, па када смо му то све средили и смјестили га у одговарајући положај, умирио се.

Није дуго потрајало, наједном се око логора зачу паљба из пушака и митраљеза. Зграбим своју торбицу са материјалом и брже на положај према Црвеним стијенама. Како сам ишла опази ме рањени бомбаш, био је прилично далеко од мене, па како је непријатељ наступао баш са његове стране, нисам му могла помоћи, чула сам његово дозивање »Разо!« Тај ехо његовог гласа дуго, дуго је одзвањао у мојим ушима. Када сам изашла на положај, убрзо је Рава била рањена па смо се забавили око ње.

Док сам, последије бјекства од четника који су мене и пет другова били заробили чекала у шуми да се смрачи, а још је било јутро, раз-

мишљала сам о свему што се десило тога јутра, те шта је са Равом. Прогонио ме и онај вапај за помоћ рањеном другу са носила »Разо!« Сигурно су га убили. Али, како су то учинили, да ли су га мучили, питала сам се? Сутрадан, 30. октобра када сам у зору успјела да пронађем бригаду, другови су ми рекли да су нашли бомбаша печеног, фашисти су на њему ложили ватру. Па зар су толике звијери? Нису се могли задовољити тиме да га убију метком, већ на овај начин да му живот одузму. Сјећам се како је из њега зрачила нека неодољива жеља да што боље изврши постављени задатак бомбаша, не мислећи на свој живот. Као да за њега није метак скован. Када се и данас сјетим овог момента осјећам некакву тугу која је необјашњива за оног ко све то није преживио.

Иако сам била нова у 19. бирчанској бригади, нисам се осјећала туђом, јер сам од раније још познавала више другова, а посебно руководећи кадар бригаде. Брзо сам успоставила контакт и са борцима, па смо у предаху борби разговарали о пређеном борбеном путу. Причала сам им како смо се после пете офанзиве вратили са 6. бригадом преко Милан Планине у Шековиће и Бирач. Како смо изнемогли и болесни по групама распоређени и крили се по папрати а изнад нас на двадесетак метара пролазила је непријатељева колона. Била сам са нашом Гином Бошковић, која је познавала тај крај и Муниром Карахасановић, првоборцем, са којом сам дошла из 10. херцеговачке бригаде. Народ Бирча нас је дивно примио, можда зато што је из тог краја Бирчанска бригада. Износила сам борцима још пуно дивних утисака, па је и то утицало на другове, посебно омладинце да буду повјерљиви према мени. Такав случај био је и са бомбашем, кога су усташе рањеног на звјерски начин умориле.

Погинуо је Тенк

Алеко је 1944. година. Суморни новембарски дани, кад од Романије студи, киши, снијежи и магли. Далеко су Црвене стијене кад се од Тузле без одмора пјешке стизало пред њене утврде, за освајање. Неимаде времена да порасте, као и многи други, а иије било времена ни за чекање. Голобрад, још ношен звоњавом школског звона, умилним звуком чобанске фруле и пјесмом првих посијела, упореди се са одраслим и понесе ту чудну справу »Ћонбул«, а до тада »бренгал« просипа ватру из његових руку. Без јуначења и паничења стоички показа да нико смрт не бира, већ ратује да рат преживи.

Кад 19. бирчанска бригада доби задатак да из Тузле крене на Романију, Тенк понесе мало кафе и шећера, да кад буде пролазио некад кроз Шековиће пошаље родитељима у близини Добрић Поља гдје су живјели. Тад би му уручио и фотографију и написао да се не брину, рат је - неко мора и да оде, јер кад оружје говори многи заћуте.

Далеко је 1944. година. Непостојеће хумке су гробља. Незнаних много, знаних такође. Овдје и тамо, горе и доле расуте кости и све постаде гроб до гроба. Косом се расуле косе, бијеле кости, лобање за препознавање. Стење планина у муци вјетра, стење густина блијесака расвјетале mine. Млазеви свјетла муче ноћ, парају небо и затварају очи. Црвене ракете у луку бјеже Црвеним стијенама попут ватрених цвјетова и грле врхове Романије. На њеним литицама чучи умртвљена магла, нутрина јој хладноћом пријети и смрћу пркоси, опхрвана недаћама рата избочила гладне трбухе па гута и замотава људске животе у своју утробу.

Далеко је 1944. година. Црвене стијене пролише крв по киши, по снијегу. Заспаше сањаним сном прерасла дјеца и недорасли дјечаци по годинама, а по чину дјела надмашише одрасле. Срушише звјерињу јазбину. Експлозија расточи сумаглицу ноћи и са земљом савни бетонске утврде Тенковим погодтком из Ћонбула. Проломи се планина од грмљавине и људских повика. Стопи се све у ужасну тутњаву гдје је најкраћи пут до смрти. Расцвета се рана на њему, а још већа у нама. Падају главе ко откоси траве. Осташе ту многи и посташе наша свјест и пређоше из смрти у причу, легенду, ћачке читанке и историју.

Далеко је 1944. година. Вријеме згуснуто бригом. Ноћ открива свјетлеће метке како буше мрачни зид искрама жара и повлаче гра-

ничну линију између нае и непријатеља. Црвене стијене се зацрвенеше ко небо на хоризонту при заласку сунца, иако је ноћ крпила очи. Оловна зрна косе оморове гране. V грч се ухватила тијела. Фијук вјетра у гранама дрвећа призива јунаке из прошлих времена, баш ту гдје се гнијезди вјековни бунт против тиранина. Ту гдје се остаје на вјечној стражи, гдје је споменик јела, гроб обичан заклон, управо ту гдје гину војници слободе.

Далеко је 1944. година. Далеко је негдје за људски корак и рањено срце. Далеко су Црвене стијене биле. Млађи свијет не сјећа се рата, а чули су за Лукић Милорада Тенка од родитеља и учитеља. Тад је то изгледалоо нешто далеко, као што је далеко давно прошло вријеме. Даљине су све далеке, али се памте и не заборављају по чину смрти кад је сјећање од заборавачаче, као што је добро од зла јаче.

Далеко је 1944. година. Сјећам је се и гледам како се дечко са фотографије смије. Држим је у руци. Његова је остала с њим, а ову су сестре пресликале, увеличале, урамиле и ставиле на зид. Сједим испод воденице на обали ријеке Дрињаче гдје се некад купао. Недалеко одатле припета у страни мала потлеуша гдје се изњедрио. Остала каква је била много раније. Све се промијенило, а она се одупрла времену. Лукић Милорад Тенк још се смије, као да га сад фотографише Исмет Бозо из Тузле и као да није остао на Романији.

Недјељко Гајић - Бојанушић

Недјељко Гајић-Бојанушић, иотиче из поштене и скромне сеоске породице. Родио се 1915. године у Дубници, бивша општина Милићи, срез Власеница, у најсуровијој години првог свјетског рата. Основно образовање завршио је у Милићима. Био је надареи природном бистрином и интелигенцијом, па је наставу у школи са лакоћом савлађивао. Жеља му је била да настави школовање. Али, пошто није имао услова остао је да се бави пословима у сеоском домаћинству и повременим надничењем. Чежња да нешто научи и сазна, нијесу га напуштали. Читао је све до чега је долази. У томе је предњачио у својој генерацији.

Када је отишао у војску на одслужење кадровског рока, показао је велико интересовање за војну вјештину. Као војник се дисциплиновано и примјерно понашао. Пред крај одслужења војног рока, посјетио га је старији брат и савјетовао да се пријави и упише у припремну жандармеријску школу, јер је знао да у вишечланој сеоској породици неће моћи да обезбједи нормалне и пристојне услове живота. Као дисциплинованом и одличном војнику, обезбјеђена му је и позитивна препорука од његовог командира чете. Тако је, по одслужењу војног рока, отишао у припремну жандармеријску школу. У тим условима, пружила му се могућност да нешто више сазна, научи и обезбједи егзистенцију. Међутим, током школовања суочио се са проблемима. Његовим оцјенама и погледима нијесу могле промаћи неправде и понижења, поготову када су наношена силом, тучом и казном без поштовања личности. Његова размишљања нијесу се слагала са позивом за који се припремао. Зато је при крају завршетка обуке, 1938. године, избачен из школе као непожељан. Вративши се поново у породицу, наставио је живљење као и раније, с тим што је сада чешће одлазио на сезонске радове код послодаваца, који су радили на уређењу пута Зворник - Власеница - Сарајево, када долази у чешће контакте са Чедом Јакшићем из Милића.

Пред априлски рат 1941. године, као и остали војни обвезници, позван је у јединицу гдје је имао распоред, са жељом да се без резерве бори за домовину. Капитулацију бивше Југославенске војске, издају народа и његових интереса и предају земље фашистичким агресорима, доживио је са разочарањем и немиром. Под личном ратном опремом, вратио се кући пун незадовољства. Кад су, иза капитулације, ступиле на сцену војна окупациона и усташка власт НДХ, и поред наредби и пријетњи опрему није предао. Вјеровао је, као и

многи други, да ће убрзо доћи вријеме када ће се окупирани и обесправљени народ подићи у борбу против фашистичких окупатора и њиховиг слуга - усташа и НДХ.

Након што су се усташке власти НДХ у мају 1941. године почеле интересовати, а у јуну и хапсити и одводити најугледније људе, заједно са Душаном Буричићем стао је на чело повеће групе људи из Дубнице, Вукшића, Рашковића и других села, који су се већ били одметнули и живјели једном врстром организованог војничког живота. У исто вријеме овакве групе су постојале у Вуковићима, Врточама, Рајићима, Милићима, Лукавици, Буљиму. Њихову бројност, организованост и међусобну повезаност још више је условила вијест о томе, да су усташе у Рашића Гају отпочеле убијања првих ухапшених и одведених људи, која је потекла од Борћа Вишковића и Лазе Радаковића, који су 7. јула успјели да побјегну са губилишта.

Вијест о првим жртвама усташког терора брзо се пронијела у Милићима и околини. Да би се у ту вијест увјерили, Недјељко Гајић, Славојко Максимовић, Душан Буричић, Мијат Бурић и Рајко Сарић организовали су извићање мјеста злочина у Рашића Гају. Убрзо је пронађено мјесто убијања и препознате су неке жртве (Борћо Вучковић, браћа Јакшићи, прото Милош Савић и још неки). Тиме су код људи престале све неизвјесности и недоумице.

У овако напетог ситуацији, Недјељко Гајић и Душан Буричић имали су срећу да се са повећом групом људи, у шуми на Савкића Брду 22. јула 1941. године, сусретну са Милошем Зекићом, непосредно послје његовог бјекства из руку усташа изнад Нове Касабе, који је већ тада стајао на челу Среског војног штаба, задуженог за припрему, организовање и подизање устанка у власеничком срезу.

У овом сусрету Зекић је пренио задатке које је примио у Обласном комитету КПЈ у Тузли, о припремама и почетку устанка и објаснио политичку и војну ситуацију у Србији и Црној Гори, гдје се народ масовно подигао на устанак и гдје се увелико воде оружане борбе. Истовремено, објаснио је и неке мјере за припреме на устанак, које се спроводе у Шековићима и околини. Истакао је да се и код њих сада одржавају састанци и формирају десетине по селима. У вези с тим, затражио је да чује мишљење о свему томе и од присутних.

Између неколико њих који су говорили, Недјељко је шире информисао о ситуацији на територији Милића и околине. Посебно је говорио о позитивном расположењу код народа за борбу, условима који убрзавају потребу припрема за подизање устанка, саставу и броју група по селима Милића и околине, њиховим међусобним везама, организацији обезбјеђења и обавјештавања, регулисања времена у обављању пољопривредних послова и како се дошло до сазнања да су усташе отпочеле масовна убијања људи у Рашића Гају и другом.

Задовољан са информисањем и широм размјеном мишљења, Зекић је предложио да се формира десетина и да се она по селу назове Дубничка, а за командира је предложио Душана Буричића и зајеника Недјељка Гајића, што су присутни прихватили са задо-

вољством, при чему су иеки истакли да су они и до сада били на челу групе.

Током даљих активности и спровођења примљених обавеза, поред осталих, Недјељко Гајић је имао значајну улогу у преношењу задатака о припремама за устанак и преформирању већ постојећих група у десетине, по узору на Дубничку, што је битно утицало на организацију и извођење првих оружаних акција устаника у Милићима и околини.

Већ у првим устаничким оружаним акцијама, 6. августа 1941. године, истиче се његова шира улога. Непосредно по ликвидацији усташких посада и Оружничке постаје на Дубничкој ћуприји, Барама и Милићима и одржаног састанка са командирима десетина, њиховим замјеницима и другим угледним људима, окупљеној маси народа и шареном строју устаника у Милићима, који је најбоље симболизовао масован и свеопшти народни устанак у овоме крају, поред осталих говорио је и Недјељко Гајић нагласивши, између осталог, и ово:

- Дигли смо се на устанак и повели борбу против окупатора и усташа. То је најважнији задатак који је поставио Обласни Војни штаб... Са тиме су многи већ упознати... Ноћашњи напад на усташку посаду на Дубничкој ћуприји, Оружничку касарну у Барама и посаде овдје у Милићима, добро смо организовали и успјешно извели захваљујући вашем залагању, пожртвовању и великом одзиву... Након ових оружаних акција пред нама стоје нови, још тежи борбени задаци, све до побједе над окупатором и усташама, који су ријешили да потпуно униште овај народ, што им нећемо дозволити...

- Ни до сада нијесмо смјели стајати скрштених руку и мирно посматрати како нам усташе одводе и убијају најбоље људе, плачкају и односе од народа све оно што је за живот најпотребније... Ми смо то са великом муком, знојем и трудом стварали. Зато не можемо ни дозволити да се то скромно благо отима... Започета борба од нас захтијева да обезбједимо, да оно што припада овом народу и остане њему...

- Ми, којима сте дали повјерење, позивамо вас да се још више ујединимо, боље иовежемо, добро организујемо и дисциплиновано извршавамо задатке у престојећим борбама и другим акцијама...

- Будимо увјерени да је побједа на нашој страни, јер је у рат ступила и Велика Совјетска Русија... У Србији и Црној Гори, људи су се масовно подигли на устанак и увелико воде борбе... Придружимо им се и водимо заједно борбу за слободу нашег народа до побједе...

Истог дана у преподаним часовима, у Петровачи је дошло до непосредног сукоба са колоном усташа који су камионима из Власеници спроводили таоце. У једночасовној и оштрој борби у Петровачи и на Дубничкој ћуприји, разбијена је и уништена ова колона и заплијењено је 29 пушака, 1 пушкомитраљез, већа количина муниције и ослобођено 46 талаца, док су 2 погинула.

У овим првим и наредним акцијама Недјељко је практично потврђивао своја патриотска и револуционарна одређења, а нарочито касније у одбрани јединства и борбене компактности Јадарског устаничког батаљона и његовог истрајавања на платформи опште борбе против окупатора и домаћих издајника од утицаја четничке пропаганде и његове сталне повезаности са Бирчанским НОП одредом. Од почетка устанка био је у сталној вези са Чедом и Радом Јакшићем, Николом Билићем, Милошом Зекићем и другим организаторима устанка у Бирчу, дајући значајан допринос организовању, популаризацији и развоју устанка.

Док се веома бројан Јадарски устанички батаљон налазио на такзваном зворничком сектору, са веома великим бројем руководиоца и бораца овог батаљона, успјешно се супростављао доласку на чело батаљона официра бивше Југословенске војске, које је Дангић својим наредбама упорно настојао да наметне. А по пристизању овог батаљона 8/9. марта 1942. године на положаје код Хан Пијеска ради заустављања даљег продора Францетићеве црне легије у Бирач, Недјељко је организовао успостављање везе овог батаљона са пролетерима. Наиме, сазнавши како Рачићеви четници бјеже преко Хан Полгеди, Карауле, Заграћа и даље према Дрини, да позивају и друге да слиједе њихов пут и да је Тривко Жугић са мањом групом напустио положај и отишао за Рачићем, а имајући обавјештење из Милића да се пролетери налазе у Милићима, Власеници, Сребреници и Братунцу, Недјељко је предложио штабу батаљона да се са пролетерима одмах успостави веза. С тим у вези одвојен је дио људства из двије чете и упућен на Сикиру. Пошто се пристизање пролетера одужило, Недјељко Гајић се са једном патролом упутио у Подгору и тек у Заклопачи успоставио везу са штабом 2. црногорског батаљона, упознао га са ситуацијом и снагама које се налазе на положајима код Хан Пијеска, као и њиховим стањем и борбеним расположењем. По извршеној консултацији са штабом бригаде, овај батаљон је преко Горњег Задуковика изашао на Сикиру и оvdје се сусрео са борцима из Јадарског батаљона. Послије краћег одмора и међусобног упознавања, образована је заједничка маршевска колона, која је кренула уз Краљеву Гору. Ова колона предвече је стигла сјеверно од Хан Пијеска. Други батаљон 1. пролетерске заузео је положај у рејону Црне Ријеке, а људство из Јадарског батаљона се укључило на положаје својих чета. *Оvdје је вођена заједничка борба све до 31. марта 1942. године.*

У ово вријеме формиран је и Власенички одред добровољачке војске, када Јадарски устанички батаљон званично добија назив Милићки батаљон.

Вријеме од почетка априла до почетка маја 1942. године, представља најтежи период за Власенички одред добровољачке војске и народ који се нашао у то вријеме на простору од Хан Пијеска и Власенице, у Милићима, Дервенти, Кравици, око Братунца и Сребренице и на планинским масивима Радаве и Батуре. Овај период је карактеристичан по непрекидним, огорченим и неправедним борбама са злогласним Францетићевом црном легијом и њемачким

снагама, масовним уништавањем и покољима недужног становништва, паљењу домова и потпуном уништавању и пљачци материјалних и других добара, пружања помоћи многобројним збјеговима становништва и обезбјеђењу његовог преласка преко Дрине, ради спашавања од сигурних страдања и уништења. У овом времену, чете Милићког батаљона и Бакићка чета Доњозалуковачког батаљона Бирчанског НОП одреда, до крајњих граница су водиле борбе за спашавање свега онога што се могло спасити. Али, развучене на широком простору, и поред надчовјечанских напора, често нијесу могле учинити све оно што су жељеле. Посљедње напоре борци су показали у борбама код Аџесковица. И овдје су ове чете, у неравноправној борби заштићујући пријелаз преко Дрине у Клотијевцу огромне масе становништва, претрпјеле велике губитке и потпуно су разбијене. У овој ситуацији поново су дошли до изражаја они храбри, одважни, одлучни, сталожени и предузимљиви борци и руководиоци, који су окупили преостале и разбијене групе бораца, извели их из тешке кризе и повели у даље борбе. Један од многих, био је и Недјељко Гајић, који је успио окупити онајвећу групу бораца разбијених јединица и преко Радаве, Батуре, Заграћа, Подгоре, Вуковића и Гајева, превести их на Рогосију. Одавде је он, не губећи вријеме, са Рајком Сарићем, Мијатом Бурићем и Љубомиром Перишићем, већ половином маја 1942. године, отишао у штаб бирчанског НОП одреда у Шековиће и овдје се сусрео са Цвијетином Мијатовићем Мајом. Поднио му је информацију о стању у Дубничкој, Врточкој и Вуковићкој чети, страдањима великих маса становништва од Соколца, Хан Пијеска, Власенице, Милића, Дервенте, Кравице и других мјеста, нарочито лјеце, жена и старих, болесних и изнемоглих, као и успјешном преласку многих збјегова народа преко Дрине у Србију, од Зелене до Клотијевца и даље узводно уз Дрину.

Овај сусрет имао је битног утицаја на брзо консолидовање поменутих чета, збрињавање становништва које је избјегло у Шадиће и према Шековићима, као и прихват, спашавање и пребацивање једног броја становништва које се налазило у планинским масивима јужно од Сребренице, а које није успјело да се пребаци преко Дрине у Србију.

Убрзо после овог сусрета, убрзано је формирање и Милићке омладинске чете, која је ушла у састав Омладинског батаљона Бирчанског НОП одреда. Чета је већ 15. јуна, под командом Срете Кнежића, учествовала у нападу на непријатељева упоришта у Власеници, када су наше јединице нападале и непријатељева упоришта на Хан Погледи, Копњачи и Милићима.

Током љета 1942. године, Недјељко се још са једним бројем бораца и старјешина значајно ангажовао у ширем политичком раду са омладином и борцима ових чета. Резултати тога рада су стварање СКОЈ-евских организација и ћелија КПЈ у четама. Овако широка политичка активност, па и активност на војно-стручном усавршавању нарочито бораца омладинске чете, позитивно је утицало да се из ових чета крајем 1942. и почетком 1943. године укључи у састав 6. источnobосанске и 15. мајевичке бригаде, око 150 бораца из Милића

и околине. Међу њима је био и Недјељко Гајић, који је одмах постављен за командира 2. чете 3. батаљона 6. источnobосанске, с којом је прошао борбени пут до августа 1943. године.

Иако је примљен у чланство КПЈ у мају 1942. године, Недјељко је још прије рата, а нарочито од припреме и почетка устанка, понашањем и дјелом исказивао своје симпатије према КПЈ.

Колико је волио људе и како је успјевао да на свој особен начин подстакне борце на прегалаштво у борби, нека за то послужи и његова жива ријеч. Наиме, под крај марта 1944. године нашавши се у Устиколини на краћем предаху, он је једној групи бораца 2. батаљона 19. бирчанске бригаде испричао занимљиву и сјетну причу, која је, колико се сјећам, односила на слиједеће:

- Ево, не прође ни пуна година дана, а ето, изгледа, ратна срећа је одредила да прођемо истим путевима и под сличним условима борбе, као кад смо ишли у сусрет пролетерима пред почетак пете непријатељске офанзиве... С њима смо се баш овдје у Устиколини спојили... Посматрам сада ове предјеле и сјетеих се врхова Троврха, Волујка, Вучева, Зеленгоре... Тамо су кањони Чехотине, Таре, Пиве и Сутјеске, гдје су наши Бирчаци раме уз раме јуришали са искусним пролетерима на десетоструко бројнијег и далеко опремљенијег непријатеља међу којима и велики број Милићана, оставили су своје кости у овим беспућима... Али, и окупатори и њихови сарадници су оставили кости својих војника ту у тим беспућима, кањонима и непроходним шумама...

- Заиста, то су биле тешке борбе... Али, наша коначна пobjеда је обезбјеђена ту, недалеко, у Миљевини, када је извршен незадржив пробој кроз више непријатељевих обруча.

- У једном од тих посљедњих јуриша у пробоју из обруча, погинуо је и наш земљак, мој нераздвојни друг, Рајко Сарић, замјеник команданта 3. батаљона 6. источnobосанске бригаде, кога ћу се увијек радо сјећати, а посебно кад се нађем на овом терену.

- Наш садашњи поход у ове крајеве, путем борби из пете непријатељске офанзиве, далеко је лакши и подношљивији... Али, сусрећемо се са истим непријатељима... Међутим, они су сада далеко слабији...

Ово спонтано казивање одважног јунака, кога су његови земљаци поштовали, цјенили и уважавали, имало је велики морални подстицај, да се смјело и одлучно извршавају тадашњи борбени задаци и лакше преброде тешкоће непрекидних борби, маршева, умора, болести, рањавања и глади, које су биле природне пратиље и саставни дио нашег свенародног ратовања против окупатора и њихових домаћих издајника.

На жалост, само након неколико дана, овај јунак је завршио свој борбени пут и живот. Погинуо је у борбама код Мазлине. Оставио је своје кости у крају гдје су пали његови многи другови, о којима је говорио у својој причи.

Његов пут слиједили су још и четворица рођене браће, од којих је најмањи преживио рат, и носилац је »Партизанске споменице 1941.«.

Видак Симеуиовић

Иде у колони цијели наш батаљон. Хоћемо у село Подпеиље. Наједном застајемо да бн пропустили штаб бригаде и приштапске јединице. Са нестрпљењем очекујем Видака. Кад - он позади, у оквиру болнице. Рањен. Јаше на коњу. На оном малом босанском коњу, он дуг, па му ноге запињу за жбуње и камење. Рањен у колено, а рана тешка.

Чим ме спази, обрадова се. Радост од нашег сусрета била је јача од болова. Само што ми укратко одговори о рани, остави то питање. Запита ме јесам ли шта чуо за наше Дворове. Настави он да се присјећа свога сокака, другова и своје фамилије. Насмијано лице говори о његовим великим надањима. Зна и он, као и ја, за терор непријатеља у Семберији. Кад поче о злочинима четника над иојединим нашим активистима за моменат застаде и осјети се бол у његовој души, а одмах потом немир и гњев против тих изрода. Вели - никад наш народ нисмо оставили тако дуго саме и незаштићене, као сада. Радује се успјесима на фронту и са нестрпљењем очекује одлазак тамо. Тек послвије свега тога дође и он на ред, те рече како има страшне болове, нарочито при преклапању ноге, а и подробљене кости га боле. Вели да га то много исцрпљује.

Тек што смо се размјестили у седу Поцепље ја се разболех од тифуса, те не могадох више поразговарти са Видаком. Трећи дан нападе нас нека јединица 13. СС »Ханцар« дивизије. Послије један сат борбе услиједи покрет болнице и приштапских дјелова у супротном смјеру, са правцем кретања између села Кусаче и Плане. Послије један километар пута изненада на нас се отвори паљба из аутоматског оружја. Туку из непосредне близине и масовно. Убрзо почеше дејствовати и минобацачи. Јаче снаге непријатеља ангажоване у засједи. Напријед је само једна наша чета. Скачем са коња и под куршумима повлачим се. Наше јединице под борбом у другом правцу се већ удаљиле. Ухватих се шуме, али болест и температура ме савлађују, па не могу даље, док се не одморим. Чујем, како есесовци дотукују наше рањенике. Вичу један другоме: »Држи тога... « По том покоји пуцањ. То се понавља више пута.

Као тешки рањеник и непокретан ту је и мој Видак. Не може се бранити од тих Хитлерових издресираних и до гуше наоружаних плаћеника. Иживљаваће се та дивљачка руља на њему немоћноме. И у тој неравној борби он угледа своју смрт. Али знао је он да се за нашу слободу мора жртвовати и живот. Без слободе живот није могао ни замислити. Вјерујем да пркоси есесовцима, јер зна да је њихов крај близу. Пркоси он и смрти, јер наслућује слободу као

сунце кад излази, већу и љепшу од свега. Знам да ће издржати Видак докле год буде у њему срце куцало. Али зар баш ништа не могу му помоћи? Осјећам се као у његовом положају. Стежу ми се зуби. Пролази ми кроз главу како би им запријетио осветом, која их усоро чека. Занесо' се тако и никако да се смирим док мој Видак гине од тих зликоваца на дохват мојих очију.

Присјети се још и дјетињства у нашим Дворовима. Од малих ногу осјећали смо сву грубост тадашњег живота. Босоноги чобановали. Без дјечије игре. Али Видак је увијек био насмијан, спреман да прихвати све тешкоће. Љутио се само на кавгације. Још увијек се сјећам како даје мени боље крушке него себи.

Диви се отпору Пољака. Продирање фашиста кроз нашу земљу, нашу Семберију, доживљава као крајње увредљиво и понижавајуће. Почине мрзити те охолое фашистичке војнике. Згражава се над издајом бивше југословенске владе. Размишља о причању Дике Лопандића старога комунисте из Дворова. Почетком устанка стално у вези са Прокром Перићем, првоборцем из Дворова. Окупља омладину из села. На тавану његове штале, уз петролејку, читамо о октобарској револуцији, о империјализму од Лењина, Како се калио челик и друго. Посебну бригу обраћа слугама дворовљанских богаташа.

Убрзо по задатку одлази на терен Мајевичког округа да ради по УСАОЈ-у. Сваку прилику користи да наврати у Дворове. Брине о свему и радује се нашим успјесима. Без предаха жури да чује како смо прошаи при превртању усташког воза у Дворовима. Указује да се боримо за сваког омладинца да му се укаже да не остане у заблуди. Са одушевљењем прича о успјесима партизана на терену. Диви се херојству Вељка Лукића Курјака и његове јединице. О свом жртвовању на терену не говори. Само би наглашавао да поштен човјек не може ни бити другачији него да се бори против туђина, достојанствено брани свој дом.

У нашој бригади својски се залаже на раду у омладинској организацији. Посебно је својим примјером подстицао борбено расположење, другарство, братство и јединство. Поред тога, код омладине је изграђивао перспективу послјератног живота. Говорио је баш онако како се он радовао љепшем животу равноправних и без експлоатације. И као тешки рањеник говори о омладинској организацији у бригади. Истиче борбеност омладине. Жали што као рањеник не може да ради. Жури му се да припрема омладину бригаде за коначно ослобођење осјећајући како су наши људи у чељустима фашистичких звјери. Жури ка слободи, јер је увијек осјећао, а сада већ и назире њен сјај. Био је у првим редовима бораца, гладан и усоран, го и бос.

Али његов племенити пут пресјекоше фашистички плаћеници - зликовци 13. СС »Ханцер« дивизије. Уложи Видак свој млади живот несеквично за слободу. А волио је живот, али, само живот достојан човјека. Сво своје живљење подредио је борби за ослобођење, а љепота живота му је била прије свега у људским односима. И кад се присјећамо своје питоме Семберије, мамине топлине, пјесме дјевојачке - слобода је била прва пред очима као светиња. И љубав према драгој, о којој је сањао, коју је волио као пјесму, више од себе - чекала је дан слободе, дан без туђина и неправде.

О погинулим друговима

Видак Симеуновић

А вадесетшестог августа 1944. године, надамак села Кусача код Хан Пијеска, погинуо је секретар комитета СКОЈ-а 19. бирчанске бригаде, Видак Симеуновић. Прерано се угасио живот једног младог комунисте, за кога се с правом може рећи да је за свог кратког живота, посебно активног рада у омладинском покрету на Мајевици и Семберији, оставио неизбрисиве трагове рада и борбе.

Видак је рођен 1921. године у сиромашној породици у селу Дворови код Бијељине. Због тешког имовног стања родитеља, иако је као основац био одличан ћак, није могао наставити даље школовање. Радио је све сеоске послове на сиромашном родитељском имању, а поврх тога надничио код газда у селу. Временом је стасао у младића који је због својих људских врлина постао омиљен и цијењен у својој генерацији, међу младићима и дјевојкама Дворова. Бистар, оштроуман, ведра духа, са израженом способношћу за брзо постављање контакта са људима, врло истанчаног осјећаја за правду, уз то сеоски враголан и весељак у пјесми и колу, стекао је не-подијељене симпатије средине у којој је живио.

Све те лијепе особине његовог карактера још више су расле и оплемениле се у крилу Партије и СКОЈ-а, у тешким временима рата и револуције. У СКОЈ је примљен почетком, а у КПЈ крајем 1942. године. Исте године постаје члан Општинског, а 1943. и члан Среског комитета за Бијељину и Окружног комитета СКОЈ-а за Мајевицу. Септембра 1943. завршава успјешно партијски курс при ПК КПЈ за БиХ у Трнови, а у новембру на Окружној конференцији у Ченгићу изабран за првог предсједника УСАОЈ-а Мајевичког округа.

Прокрстарио је Видак Мајевицу радећи на организовању омладине, држећи састанке организације СКОЈ-а, УСАОЈ-а, радећи на формирању радних чета и батаљона и мобилизацији омладине у НОВ, успјешно се провлачећи поред четничких, усташких и зелено-кадровских положаја.

Са Мајевице се Видак повлачи марта 1944. године, пред најездом 13. СС дивизије, у правцу Бирча. Одлуком руководства НОП-а Мајевичког округа, одлази у 5. војвођанску бригаду и ради у бригадном комитету СКОЈ-а. У многим борбама, које је у то вријеме водила 5. војвођанска, Видак је као борац непосредно учествовао. И ту су се исказале његове врлине, смисао за брзо адаптирање новим ус-

ловима, смјелост, довитљивост, храброст и способност да у најтежим ситуацијама уноси ведрину у редове бораца. У једној борби коју је водила 5. војвођанска бригада тешко је рањен и пребачен у болницу 3. корпуса у Шековиће. Како су му ране споро зацијеливале, руководство болнице саопштава му да је предвиђен за авионски транспорт на лијечење у Италију. Видак то одбија, тврдећи да има тежих рањеника од њега које треба пребацити у Италију, а да ће он оздравити и у нашим болницама.

Другом половином јула, одлуком Обласног комитета СКОЈ-а, Видак долази на упражњено мјесто секретара бригадног комитета СКОЈ-а у 19. бирчанску бригаду. Дошао је блијед, мршав, упалих очију, још недовољно опорављен од рањавања. Одмах се баца на посао, максимално напрежући своју ослабљену физичку снагу. За непун мјесец дана обишао је скоро све организације СКОЈ-а по четама и батаљонима, одржао бројне разговоре са омладином бригаде. Својим крупним и промуклим гласом знао је течно и језгровито говорити омладини о циљевима заједничке борбе, о тренутној војно-политичкој ситуацији, о задацима омладине у бригади. На крајим или дужим одморима бригаде, знао би омладину окупити у коло, заорила би се партизанска пјесма. За непун мјесец дана, колико је био на дужности секретара бригадног комитета СКОЈ-а, учествовао је у низу битака које је водила бригада: у нападу на Сребреницу, Бачковац, у борби са дијеловима 7. СС Принц Еуген дивизије на Краљевом Пољу и Медојевићима, у разбијању четника и зеленог кадра код Олова и Нишића.

Поново је тешко рањен 9. августа, у борби 1. батаљона са есесовцима код Селишта. Митраљески рафал пребио му је десну ногу изнад кољена, па је одмах пребачен у село Победарје. Послије шест дана кренуо је са својом бригадом према Сребреници. У Милићима је укључен у болницу 27. дивизије. Јахао је на коњу, са гипсом на нози, у колони дивизијске болнице, кад су есесовци 26. августа код села Кусача изненада напали двије чете 2. батаљона, које су биле претходница дивизијске болнице. Послије кратке, неравноправне борбе, чете су се морале повући на нови положај. Видак је пао са коња изрешетан непријатељевим рафалом.

На годишњицу његове смрти, августа 1945. године, његова мајка Ружа, уз помоћ сабораца и сељана села Кусача, пронашла је Видаков гроб и у сељачкој торби пренијела његове посмртне остатке у Дворове. На западној страни сеоског гробља, недалеко од ограде, данас стоји надгробни споменик од вјештачког мермера. Скроман и сасвим изблиједио споменик, на које, по захтјеву његове мајке пише: »Овдје почива Видак Симеуновић, херој, борац 19. бирчанске бригаде... «

Командир Славко

Тринаестог јула 1944. године дијелови 2. батаљона, којег су сачињавали 1. чета и по 10-12 бораца из 2. и 3. чете, разбили су четнике у селу Брезик, удаљеном неколико километара северно од

Мемића. Добро смо их »испрашили« према Годушу и Баљковици. На договореном зборишту у Брезнику, командант батаљона Зарко Вуковић Пуцар саопштава одлуку да у селу заноћимо, па да сутра дан у повратку на Ракино Брдо »прочешљамо« Мемиће и околину и очистимо од четника и зеленокадроваца. Добили смо обилну вечеру. Дио те хране био је иначе припремљен од мјештана за четнике. Десетина наше чете смјестила се на тавану једне штале, на тек осушено сијено, које је ширило угодан, мирис. Штала се налазила у малој удолини, поред неког поточића. На брежуљак испред штале поставили смо стражара. Уморни од напора које смо имали тога дана сви смо брзо поспали.

У току ноћи један батаљон 13. СС Ханцар дивизије, заједно са четницима опколио је Брезик. Иза поноћи почели су пажљиво да се привлаче селу да би нас изненадили на спавању. Међутим, десетина 1. чете која је била на мртвој стражи, на вријеме је опазила непријатељев строј. Отворила је ватру и одмах послала курира у команду чете и борци остале двије чете истрчали су на положаје. Тишину топле и звјездане љетне ноћи нарушила је наједном ураганска ватра пушака, митраљеца, бацача и топова. Ракете скоро сваки минут парају небо и освјетљавају село. Неколико минута ври као у гротлу вулкана. Од силне наше паљбе заустављени су есесовци и четници. Ускоро стиже наређење из штаба батаљона да се пробацимо према Мемићима. Десетина наше чете рашчишћава пролаз лијево од поточића који нам служи као оријентир. Изненађени снагом нашег јуриша бјеже есесовци и четници. Извукли смо се из обруча. Нико није рањен у батаљону.

Још је ноћ иако се на истоку већ оцртавају први зраци зоре. Паљба је јењавала, испале на нас још понеко топовско зрно и то је све. Формирамо колону. Зарко позива командире чета на кратак договор. Одлучио је да им вратимо »мило за драго«. За њихов изненадни напад на нас у Брезнику, ми ћемо их дочекати из засједе у Мемићима. Прва, или како смо је звали »Којина чета« запосједа цесту Зворник - Тузла, лијево и десно од сеоског пута који на њу излази из Мемића. Десетина наше 2. чете запосједа један брежуљак, десно према Зворнику, сјеверно од цесте, а десетина 3. чете, лијево, сјеверно од цесте. Засједа у виду потковице. Прије раздањавања запосјели смо положаје. Било је вријеме да се сви борци детаљно упознају са задатком и начином борбе. Већ свањива. Лијепо се разазнају контуре кућа, воћа и дрвећа у Мемићима. Наједном почињу до нас допирати све јасније гласови есесовца и четника. Зачује се покадак шкрипа неподмазаних вратница на кућним оградама или врата на кућама. Већ се добро види непријатељева колна која иде сеоским путем кроз Мемиће. Немају побочницу, иду сасвим комотно. Иду управо онако као што смо предвидјели. Са брежуљака, иза једног грма Славко Стојановић и ја пажљиво осматрамо колону и чекамо договорени знак за отварање ватре. Есесовци су већ дошли на 50-100 метара до цесте. Не примјећују борце 1. чете. Кад су били на 20-50 метара од засједе »запјеваше« митраљеци 1. чете, Отпоче паљба десетине наше 1. и 3. чете. Наста метеж међу есесовцима. Неколико их

паде, остали почеше бјежати. Чује се узвик на њемачком »Халт!« и »Форверц«. Послије неколико минута успјели су да се приберу. Отпочеше борбу у широком фронту. Једна, доста снажна, група, напада према десетини наше чете. Више од четврт сата држимо их на приличном одстојању. Потпуно је свануло. Шарцима косе живицу изнад наших заклона. Узвраћамо им са наша 4 »брџгала«. Све снажнији притисак врше на 1. чету. У кратким предасима паљбе са обје стране зачу се брујање неких мотора из правца Тузле. Видимо да се 1. и дијелови 3. чете повлаче. Тог тренутка дотрча нам помоћник митраљесца, иначе десетар Димитрије Филипковић и саопшти да је Димитрије тешко рањен, да га није могао извући јер су се есесовци приближили и »шарцима« бришу простор око њега. Славко одреди неколико бораца да покушају извући Димитрија. Нису успјели. Изгубисмо оданог и храброг борца. Таман разговарамо како да извучемо десетину према Осмацима, опазисмо тенкове на цести из правца Тузле. Из митраљеза и топова туку 1. чету која се повлачи Спречким пољем према Осмацима. Засуше нас темпираним гранатама (шрапнелима). Изнад наших глава велике лопте барутног дима, експлозије и свирање дијелова челика од распрнутих граната. Убрзасмо повлачење, јер нам могу пресећи одступницу. Трчимо у једну удолину, па кроз пропуст на цести излазимо у Спречко поље. Хватамо живице као заклон. Из тенкова нас поново засипа митраљеска и топовска ватра. Сва срећа, никога не погађају. Улазимо у неку шумицу. Сада је лакше, иако још пуцају за нама. Немамо везе са штабом батаљона. Али знамо правац: Ракино Брдо.

Одмакли смо прилично, више не пуцају за нама. Пењемо се уз брдо, источним дијелом села Осмака. Идемо ивицом косе са које се као на длану види Спречко поље. Црне се силуете есесоваца и четника који фронтално иду према Спречи и Осмацима. Сељани Осмака напуштају своје куће. Запртили на лећа или натоварли на воловска кола ситну дјецу, вреће хране и завежљаје одјеће и постељине. Бјеже према Шехеру и Сајтовићима. Трећи батаљон наше бригаде добио је наређење да се повуче из Осмака и заузме нове положаје. Пожурујемо борце да би што прије стигли у Ракино Брдо, у састав батаљона. Славко Ступаревић, поручник, командир 2. чете, на челу је наше групе. Наједном застаде и сачека мене, јер сам на зачељу. Пита, да ли сам сагласан да, ово митраљеске муниције што имамо саспемо на есесовце и четнике, јер је ионако на Ракином Брду имамо довољно. Вели ми: »Да знаш како се тешко осјећам. Погибе нам Димитрије, одличан борац. Ето, есесовци и четници долазе у моје рођено село, да жаре, пале и пљачкају. Зар могу одољети жељи да их макар мало не потпрашимо. Срамота ме да душмани дођу у село а да ни један метак на њих не буде испаљен«. Док ми то говори осјећа се немир и нервоза на његовом црном лицу. Усне му подрхтавају, десна рука му стално тигра шмајсер. Види се да му је тешко на срцу. Није било разлога да се не сложим са његовим приједлогом. Отрчао је на чело групе. Одабрао је положаје са којих ћемо отворити ватру на непријатеља. Била је то једна земљана мећа, мало уздигнута, која је дијелила једну повећу њиву на два дијела. Иако

нису били далеко, есесовци нису примјетили кад смо заузели положаје. Видимо њихов стрељачки строј и колоне из правца Мемића. На Славкову команду заштекнула су наша четири »бренгала«. Договорили смо се да пуцамо само из њих. Наши митраљесци добро гађају. Први редови есесовца приковаше се на земљу. Помоћници брзо дотурају нове шаржере. И непријатељ отвара паљбу. Пуцају из »шарца«. Ројеви метака добују по њиви одакле ми тучемо. Значи, открили су нас. Са лијеве стране јављају да је рањен Јован Максимовић помоћник митраљесца, родом из села Рашева, на Бишини. Славко одреди четири бораца да га изнесу са положаја и однесу на Ракино Брдо. На положају остаде само 7 бораца, 4 пушкомитраљесца, 2 помоћника и курир батаљона - дјечак Слободан Вуковић, Славко и ја. Са обје стране митраљези и даље истресају рафале. Меци једног митраљеског рафала запараше испред нас на мање од пола метра. Парчићи земље ударише ме по лицу, а прашина натјера сузе на очима. У исто вријеме чујем неко крклање од Славка. Обузе ме помисао на најгоре. Избезумљен притрчим њему. Глава му клонула на земљу. Преврнем га на леђа. Енглеска блуза у предјелу прса сва је у крви. Крвава пјена му удари на уста. Ухватих га за руку, опипавам пулс. Убрзо га нестане. Неколико бораца окупило се око њега иако као ројеви пчела шиште непријатељски меци. Мртво тијело командира Славка износимо са положаја у сусједну њиву посијану кукурузом, заклоњену од непријатељских метака.

Читав дан трајале су жестоке борбе наше и једне војвођанске бригаде са пуком 13. СС Ханцар дивизије, мајевичких четника и зеленокадроваца. Циљ им је био да нас потисну из Спрече, те да онеспособе аеродром. Четрнаестог јула, пред смирај дана, општим јуришом наших јединица на читавој линији фронта од Цапарди до Виса, непријатељ је натјеран у бјекство према Тузли, Зворнику и Мајевници. Петнаестог јула, прије поласка бригаде према Сребреници, Славко је уз присуство његових сабораца и мјештана родног села сахрањен на гробљу у Осмацима. Испаљени почасни плотун његове 2. чете изразио је неизмјерну тугу бораца за његовом прераном јуначком погибијом.

Аушан Поповић Баћо

У саму зору на дан 29. јуна 1944. године 2. и 3. батаљон наше бригаде нападали су бојну зеленокадроваца, стационарану у селу Међаши у долини Спрече. Добро припремљеном борбеном тактиком, бојна је врло брзо разбијена. Њени дијелови распршили су се на разне стране, бјежећи испред јуриша наших бораца. И кад је борба такорећи престала Баћо је пратећи наступање чета 2. батаљона пролазио поред једног барског трстика западно од села. Све се одиграло у једном тренутку. Из трстике је испаљено неколико рафала на Баћу, а затим су из трстике истрчала и почела да бјеже два зеленокадроваца. Баћо је пао. Био је смртно погођен са неколико метака. Прије него што му је пружена помоћ издахнуо је. Сахрањен је сутрадан уз све војне почасте у Црквинама, испод Ракина брда.

Једноставно речено, судбна му није дала да се дуже задржи у нашој бригади. Неколико мјесеци прије трагичног случаја дошао је у 19. бирчанску бригаду, на дужност замјеника команданта 3. а касније 2. батаљона. А прије тога Баћо се доста наратовао, неколико рана преболио, заслужено је добио чин потпоручника. Кренуо је у партизанску борбу новембра 1941. године из свог питомог семберског села Бродца. Ту је и рођен 1920. године у доста сиромашној сеоској породици. Од малена радио је у сеоском млину, положио млинарски занат и постао млинарски помоћник - калфа. Ту га је и рат затекао. Одмах по дизању устанка у Семберији определијелио се за НОП. Новембра 1941. године самоиницијативно ступа у редове Семберско-посавског батаљона у селу Коренитој на обронцима Мајевнице. Послије напада четника на штаб Мајевичког одреда у Вуковсавцима 20. фебруара 1942. године, Баћо је са једним бројем бораца остао у Семберији. У мају ступа у чувену Семберску чету, која је током 1942. године, до доласка 6. источnobосанске бригаде на Мајевницу, крстарила Семберијом, пркосећи надмоћнијим снагама четника и других непријатељских формација. У септембру 1942. године Семберска чета, а са њом и Баћо, ступа у састав 6. пролетерске бригаде. Убрзо иза тога, у децембру исте године, по задатку Партије одлази из бригаде на терен Семберије да ради на ликвидацији остатака издајничких снага - четника. У другој половини 1943. године ступа у 3. мајевички одред а касније у 17. мајевичку НОУ бригаду, у којој обавља дужност замјеника команданта батаљона и добија чин потпоручника. Децембра те године тешко је рањен. Послије дужег лијечења као рековалесцент долази у 19. бирчанску бригаду на дужност замјеника команданта 3. батаљона, а пред саму смрт, за замјеника команданта 2. батаљона.

Комесар Мирко

Мирка Николетића упознао еам крајем октобра 1944. године. Дошао је у 19. бирчанску бригаду за комесара 1. батаљона из 2. крајишке бригаде, после ослобођења Тузле. Срели смо се првог дана марша наше бригаде из ослобођене Тузле ка усташком упоришту Црвене стијене, на Романији. Марш је био доста напоран, нарочито за нове борце. Тог дана Мирко се стално кретао дуж колоне батаљона, подучавао и помагао новим борцима у ношењу оружја, муниције и подешавању обуће, која је често спадала са ногу уморних бораца. На првом коначишту Мирко је последњи легао да се мало одмори. Аегао је тек кад се уверио да је за сваког борца обезбеђен што бољи смештај или заклон од хладне кише, што није било лако постићи у попаљеним селима овог подручја.

Другог дана марша Мирко ме упознавао са стањем и задацима батаљона, у који сам ја недавно дошао за заменика комесара батаљона. О сваком командиру и комесару чете и командиру вода Мирко је имао пуно добрих речи и похвала, али је и врло добро запажао у чему сваком још треба помоћи и како би то било најбоље учинити. Разговарајући о тим задацима, ми смо се доста брзо кретали дуж маршевске колоне батаљона и тако смо неосетно прошли - обишли челно обезбеђење нашег батаљона, који је тај дан био у претходници бригаде. Одједанпут, на једној оштрој окуци шумског пута нашли смо се нас двојица очи у очи са једном усташком патролом, на растојању од 20 до 30 метара. Имали смо само мале пиштоље. Мирко је истог секунда схватио озбиљност ситуације у којој смо се нашли, те је не губећи ни тренутак присебност, брзо извукао свој пиштољ и усташкој патроли подвикнуо »Руке у вис!« Оваква брзина Мирковог реаговања приморала је усташку patrolу да то одмах и учини, јер се наша затечена са оружјем на рамену, те није било шансе да ма шта друго предузму. Разоружали смо их и сачekali наше челно одељење и предали им заробљенике и њихову опрему - наоружање. Одмах после тога Мирко је наставио започети разговор о стању у батаљону, као да није ни било сусрета са усташком патролом и да смо могли далеко лошије проћи да није било његове брзе акције - реаговања. Продужили смо марш и изненадно напали непријатеља на Црвеним стијенама и у силовитом јуришу овладали тим положајима и тиме озбиљно нарушили спољну одбрану Сарајева.

После вишедневних борби око Црвених стијена, наша бригада је у првој половини новембра свакодневно водила борбе са доста променљивом срећом. Било је успеха али и неуспеха. Лоши временски услови, као и повремени неуспеси захтевали су напоран рад старешина. У таквој ситуацији Мирко је увек био тамо гдје је било најтеже. Најчешће се налазио на ноложајима са борцима и подучавао их како треба гађати и како сачувати руке и ноге од смрзавања, бринуо се за њихову исхрану и причао им о циљевима наше борбе и скором, потпуном ослобођењу земље. Средином децембра били смо на реци Дрињачи, близу њеног ушћа у Дрину. Реку је требало брзо прећи и извршити изненадан напад на немачке јединице у селу Костијерево. Мирко је и овде међу првим у организацији прелаза Дрињаче. Са групом одабраних бораца прелази реку, превлаче конопац и тиме олакшавају прелаз батаљона.

У нападу нашег батаљона на немачке јединице у Костијереву Мирко је добио незахвалну улогу - морао је остати са четом коју смо задржали у резерви. И у овој улози Мирко није могао остати неактиван. Слао је патроле у све правце и тако открио једну мању немачку јединицу, која се налазила на истуреним бочним положајима, за коју ми синоћ, кад смо организовали напад иисмо ни знали, те је нисмо ни нападали. Оценивши да се напад нашег батаљона повољно одвија, Мирко са четом из резерве организује напад на ову немачку јединицу и приморава је на повлачење ка путу Зворник - Дрињача. У последњем јуришу за уништење ове немачке јединице, у рејону села Бевање, на челу јуришног строја, погинуо је комесар нашег батаљона Мирко Николетић, храбар борац, диван друг, веома способан старешина бригаде. Мирко је рођен 1922. године у селу Мразовци, Босанска Дубица. Он, као и многи други његови земљаци, дични и храбри Крајишници, храбро су се борили у овом нашем крају и у тој борби дали су све што су имали.

Радојка Тодоровић

(Мајка, борац и болничарка)

Почетком марта 1944. године, у борбама са усташама код Рогатице, погинула је и Радојка Тодоровић из Рајића, мајка, борац и болничарка 19. бирчанске НОУ бригаде, која је тада улазила у 38. годину живота.

Рођена је 1906. године у сеоској породици Јовића у Рајићима. Већ у 17-тој години се удала за Богољуба Тодоровића из истог села, са којим је стекла два сина (Будимира и Бранка). Као добра мајка и супруга свој даљи живот је предано посветила породици. Поред послова домаћице, обављала је и оне најтеже у обради пољопривредног имања, на коме се обезбеђивала егзистенција и живот сеоске породице. И док се у породици осјећала радост у пристизању синова, да замјене родитеље у многим пословима, дошао је краткотрајни априлски рат 1941. године. Услијед брзе капотулације, и предаје земље фашистичким окупаторима, Богољуба као и многе друге војнике бивше Југословенске војске, Њемци су одвели у заробљеништво. Судбина је учинила, да се он више никада не састане са породицом, нити ће његова супруга Радојка са дјецом сазнати - која је и каква судбина њега даје пратила.

Одвођењем у ратно заробљеништво главе породице, за Радојку и њене синове су настали услови, из којих су тешко налазили излаз. Али, због бруталног терора и звјерстава фашистичких окупатора и усташа расле су наде, да ће поробљени и обесправљени народ потражити праве и једино могуће излазе. Томе се надала и Радојка, као и многе друге сеоске, обичне, поштене и часне жене и мајке овога краја. Зато се још више као мајка, али сад и као глава породице, привила уз синове настојећи да их, у оквиру својих могућности, припреми за још важније и пресудније догађаје. И кад су на позив КПЈ у Бирчу почеле припреме за дизање оружаног устанка, Радојкини синови, иако још млади и без животног искуства, нашли су се 6. августа 1941. године међу устаницима, од којих се више нијесу одвајали.

Почетком устанка, и Радојка се, као и многе друге жене и мајке, посветила раду у устаничкој позадини, ради обезбјеђења одјеће, обуће, исхране и других потреба за наше борце и њихове јединице, па и своје синове, у којима је гледала и смисао свога живота и борбе. Тако ће радити и ангажовати се од првих дана борбе па до почетка треће непријатељске офанзиве.

Продором Францетићеве црне легије, која је у априлу и почетком маја 1942. године опљачкала, попала и уништила бројну покретну и непокретну имовину и побила велики број становника нарочито дјеце, жена, старих, болесних и изнемоглих у овим крајевима, Радојка се поново нашла пред тешком и судбоносном одлуком. Као обична сеоска жена, која се ни по чему није издвајала од других зрело је резоновала, да је и њено мјесто гдје су јој и синови. Ову одлуку је и остварила. Од априла 1942. године, напустила је рад у позадини и укључила се у наше борбене јединице, прво у јединице Бирчанског НОП одреда, па 6. источnobосанске бригаде. Кад се наша у борбеном строју 19. бирчанске НОУ бригаде, приликом њеног формирања, савјетовано јој је да поново иде на рад у позадину, да би је као мајку два борбена и храбра сина сачували од ризика. Међутим, пошто она то није прихватила, распоређена је уз штаб бригаде и даље се с њим кретала све до погибије. Али, њен дух и осјећај одговорности према синовима и осталим борцима, није је одвајао од свакодневних борби. И у овој бригади, као и у јединицама у којима је раније била, прилазила је уморним и изнемоглим борцима у напорним покретима и маршевима и пружала им драгоцјену помоћ. То је често чинила и у борбама. Храбро је покушавала да спашава и спашавала многе борце, али често се дохватала и њихових митраљеза или аутомата и тако храбро, јуначки и неустрашиво засипала непријатеља убитачном ватром. У таквим околностима и условима положила је и свој живот у борбама са усташама код Рогатице, почетком марта 1944. године, не дожививши слободу и сећу, за које се надала да ће их дочекати заједно са синовима кроз борбу и са борбом и сачекати повратак мужа из њемачког ратног заробљеништва.

Њена погибија погодила је све борце и командни кадар бригаде, а посебно чланове штаба бригаде, јер су је поштовали, уважавали и цијенили.

Исте године, 24. априла, код Братунца је погинуо и њен син Бранко, као припадник 6. источnobосанске бригаде, приликом уништења непријатељевих авиона и једрилица, а син Будимир је погинуо 29. октобра 1944. године као командир 1. чете 1. батаљона 19. бирчанске НОУ бригаде, у борбама на Црвеним стијенама.

И Јовићи, из којих је Радојка Тодоровић потекла, дали су нашој НОБ више бораца, од којих је њен брат Миливоје носилац »Партизанске споменице 1941«.

Ово је само једна од многобројних породица Милића, односно Бирча, која је за нашу НОБ дала све што је имала. И кад се, послјег завршетка рата, муж ове племените жене вратио из њемачког ратног заробљеништва, затекао је само згариште на имању, које је било обрасло у коров.

Заједно у борби

*Никодин Станилић, Комнен Мркајић,
Грозда Јурошевић*

Упознали су се приликом формирања 19. бирчанске бригаде у Власеници, 24. октобра 1943. године. Од дизања устаника 1941. па до октобра 1943. ратовали су Никодин Станилић и Комнен Мркајић у партизанским јединицама Бирчанског партизанског одреда које су најчешће биле раздвојене, свака на свом подручју, борећи се против заједничког непријатеља. Тек сада се сусрећу и увићају да имају доста заједничког, блиског. Оба ру рођени и одрасли у сиромашним сељачким породицама, живјели у малим сељачким кућама пуним чељади, са скромним имањима која су тешко могла прехранивати бројну породицу. И један и други ишли су у надничење код богатјих сељака.

Ради тога и једном и другом револуција, која је започела 1941. и њене слободарске, нарочито социјалне идеје, дошле су у право вријеме и са одушевљењем су их прихватили. Остали су у партизанима и у оним, по наш покрет, тешким данима када су четници вршили, не само пропагандну него и отворене нападе на партизанске јединице с циљем разбијања НОП-а. Они су остали вјерни том покрету, борећи се несебично за његове циљеве.

У 19. бирчанску бригаду и један и други долазе као формиран партизански борци, искусни руководиоци. Комнен је постављен за командира чете, чији састав су углавном сачињавали младићи до 20 година, међу којима су били најбројнији младићи из Доњег Залуковика које је у партизане довео Никодин. Сада ће они заједно ратовати са борцима из Шековића. Никодин је постављен за замјеника команданта батаљона у коме је била и Комненова чета, па је и то допринијело њиховом зближавању.

Догађаји који су услједили послје формирања бригаде још више су учврстили њихово другарство. Већ у новембру 1943. године оба су примљени у чланство КПЈ. Представљало је то за њих знање о новом, богатијем и садржајнијем партизанском животу. Често су о томе разговарали. У једној борби са усташама у близини села Гучево код Рогатице, када је Комненову чету изненада напала једна јача група усташа, погинули су замјеник чете Јован Маринковић, родом из Доњег Залуковика, и замјеник политичког комесара чете Владимир Дивовић, омладинац, родом из Шековића. И Никодин и Комнен са болом су ово примили и тешко преживљавали губитак

другова. Тако је и било каеије, увијек када су у борби са непријатељем гинули борци јединица којима су командовали. Крајем фебруара 1944. године обавјештени су да их је Врховни командант НОВЈ произвео у чин поручника. Њиховом изненађењу и истовремено радовању као да није било граница. Оба су били резервни каплари или поднаредници у старој Југословенској војсци, па им је чин поручника изгледао тешко достижан. Међутим, ево у партизанској војсци постали су официри и тиме се поносили.

Концем марта 1944. године бригада је прешла на терен Трнова гдје су настављене борбе против четника. И овдје су четници били увијек обавјештени о сваком нашем покрету. Првог априла 1944. године Комнен и Никодин са четом крећу у акцију у село Обло Брдо, гдје је према обавјештењу, заноћила једна мања четничка јединица. Чета је ишла фронтално на село, претресала све куће и друге зграде, али четника није било. Тек при крају, сазнали смо да су они били ту све до пред наш долазак, примјетили су нас и повукли се.

Штаб 1. батаљона одредио је да се поново у ноћи између 2/3. априла нападну четничке снаге у селу Обла Глава, гдје су према обавјештењу ту ноћ законачили. Истовремено је постојало обавјештење да су у село предвече ушле и њемачке јединице, јачине једног ојачаног вода. То је примјетила једна наша патрола и о томе је обавјештен штаб батаљона, али су они у штабу, као и Никодин и Комнен прихватили обавјештење о четницима а не и о њемачким јединицама. Никодин и Комнен опет заједно крећу и у ову акцију, при поласку ја сам их као политички комесар чете упозорио да поведу рачуна о обавјештењу да би у селу могли бити и Нијемци заједно са четницима. Нису то прихватили, него су ми добацили да сам се уплашио. И тако је чета кренула из села Остојића према селу Обло Брдо које је било удаљено око 2 км. Ноћ је. Снијег је око једног метра, смрзао и покорио. Цијела чета у колони иде по површини снијега. Све се утишало, нигдје се не чује ни лавез сеоских паса. Само горе високо изнад нас трепери огроман број звијезда, као да и оне дрхте од зиме као и ми, или као да нас хоће да упозоре на опасност на коју ћемо наићи. Никодин и Комнен иду пред четом. План напада унеколико је измијењен, сада колона иде источно од села да би га заобишла са јужне стране, како четници не би побјегли према Кијеву. Чело колоне наилази крај прве, друге, па треће куће на растојању од око 150 до 200 метара, али отпора нема. Ја сам на зачељу колоне, али видим и чело колоне. Почео сам се и сам колебати да можда у селу нема никога, иако сам предвече и ја гледао улазак непријатељеве колоне у село. Размишљам, можда су се повукли, а можда сам и ја као и други све то и превидио. И у том моменту, док су Никодин и Комнен почели заобилазити прву кућу са јужне стране, одјекну дуг и снажан рафал из њемачког шарца, а одмах затим паљба из свих кућа дуж наше колоне. Онда сам схватио да су то ипак њемачке снаге. На челу колоне примјећује се гужва, чује се гаама. Настала је пометња и види се неорганизовано повлачење. Кренуо сам одмах да видим шта се дешава. Када сам стигао до првих наших редова затекао сам стање од кога човјеку застаје дах.

Другови ми рекоше да је први рафал погодио истовремено и Николина и Комнена. Погођени су рафалом по стомаку, тако да им кријева наваљују напоље. Никодин не даје знаке живота, док Комнен из свег гласа тражи помоћ, моли да га не оставимо, дозива дјецу. Све је то језиво изгледало.

Схватио сам да сада ја, као најодговорнији, морам да преузем команду над четом. На пружање отпора Нијемцима нисам се одлучио, јер смо потпуно на брисаном простору. Нијемци су у зиданим кућама, према томе, ваља се спашавати и избјећи на сваки начин веће губитке. Задатак је био да се Комнен извлачи и уједно организује одступница да нас Нијемци не би на овој чистини живе похватили. Повлачили смо се једном удолином, под снажном њемачком ватром. Једним митраљезом сам штитио одступницу, кад чујем да они што извлаче Комнена траже још једног човјека да им помогне како би брже изашли. Светозар Лазић, замјеник политичког комесара чете, први је потрчао да им помогне и тек што се прихватио рањеника Комнена, њемачки митраљезац пушта рафал по њима, погађа Светозара по кољену једне ноге. Он је пао, па се онда придигао и тражи да му неко помогне да би се могао кретати. Близина је и ми све то слушамо и гледамо. Пришла му је четна болничарка Грозда Јурошевић. Тек што су се узели преко рамена и кренули око два корака, рафал њемачког шарца пресекао их је обоје. Примјетили смо да их њемачки митраљезац гађа помоћу свјетлеће ракете која се полако спушта помоћу малог падобрана. Тешко је рећи да ли је тај рафал поново погодио и дотукао Комнена, али је чињеница да је последице тога престао да се јавља, одмах затим они што су га носили обавјестили су да Комнен не даје знаке живота. Истовремено су обавјестили да су погинули Грозда и Светозар. Нисмо имали могућности да извлачимо погинуле другове. Под сталним притиском Нијемаца и убитачном ватром њиховог аутоматског оружја, повлачили смо се да не би довели у питање животе и других бораца чете. Повукли смо се у село Остојиће гдје смо затекли штаб 1. батаљона.

Тако су крај села Обло Брдо у неравноправној борби изгубили животе и остали на вјечној стражи на обронцима Бјелашнице, у близини Сарајева Никодин Станишић, поручник НОВЈ, замјеник команданта 1. батаљона 19. бирчанске бригаде, Комнен Мркајић, поручник НОВЈ, командир чете у 1. батаљону, Светозар Лазић, замјеник политичког комесара 2. чете 1. батаљона, омладинац родом из села Кравица, општина Братунац, у партизане ступио 1942., постао скојевац, комуниста и партијски руководилац у чети, Грозда Јурошевић, скојевка и болничарка чете, родом из села Матковац, општина Калесија. Још почетком 1943. године оставила је своју питому спречку долину, родитеље и пријатеље и кренула да помогне ослобођењу земље. За читаво вријеме колико је била у партизанима, несебично је радила на извлачењу, превијању и лијечењу рањених другова. И Грозда и Светозар дали су своје животе ради спашавања рањеног друга.

Мајка Радојка и два сина Тодоровића

Када је у Милићима августа 1941. године подигнут устанак против окупатора, у борбу су ступила и два младића - скоро дјечака из села Рајићи. То су два брата Тодоровића. Будимир коме је тада било 17 година и његов млађи брат Бранко од 14 година. У прољеће 1942. када је Францетићева усташка црна легија попала млићанска села, многи преживјели и фамилије и борци бјежали су у Србију или у Шековиће. У Шековиће је дошла и Радојка Тодоровић са своја два сина борца Будимиром и Бранком, и ступили су у Бирчански партизански одред. У одреду остају до децембра 1942. године када добар број Милићана ступа у Шесту источнобосанску бригаду. То чине и двојица браће Тодоровића, а са њима и њихова мајка Радојка. Није Радојка само ради синова пошла у бригаду, иако је то био један од главних мотива. Она није имала гдје остати ни у Милићима, ни сада у Шековићима, па јој је изгледало најбоље да пође темо гдје су јој и синови. Радила је Радојка и раније за народнослободилачки покрет. Бринула је о синовима као што би то радила и свака мајка. Једном приликом сретне сина Будимира и пита га је ли гладан, а он јој одговори да није. Није имала храбрости да га пита шта је јео, јер било би јој још горе ако би сазнала да није јео ништа.

Мајка се бринула још више за млађег сина Бранка. Понекад се знала по ноћи привући да га покрије и помилује. Тек када је касније добио шињел, мајка је мање бринула, јер знала је да ће му сада бити мање хладно. Одлазила је повремено да им пере рубље, да им нешто окрпи.

Радила је Радојка све послове у партизанским јединицама, као права домаћица у својој кући, прала, кувала, понекад у покрету и пушкомитраљесца замијенила у ношењу. Једном ријечју, ова средовјечна жена, партизанка имала је пуне руке посла. Ишла је у колони у корак са упола млађим од себе. Није јој то било тешко, била је задовољна само да буде бар у близини својих синова. Све је мање одлазила у њихове чете да их обилази, али се и даље распитивала како су и шта раде. Примјетила је да и њима постаје неугодно кад их чешће обилази.

Октобра 1943. године она и њен син Будо нашли су се у редовима 19. бирчанске бригаде. Радојка је и даље кувала и прала, сада у штабу бригаде. И тако негдје пред крај године сазнаде да је њен син Будо постављен за командира чете у 1. батаљону. Сада се у њеним осјећањима почела мијешати радост и забринутост. Радовала се што јој је син добио одговарајуће признање, што га другови цијене и сматрају одраслим. Он је сада за све њих друг командир, једино за мајку и даље је био и остао син Будо. Међутим, знала је и шта се све од командира чете у партизанској бригади очекује, знала је да он сада мора више радити, више бринути. Јер, до сада је бринуо о себи, мајци и брату, он је био у породици најстарија мушка глава, па је обављао и улогу домаћина. Али, сада ваља бринути и о чети од 50 људи, ваљало је организовати живот у јединици као што то добар домаћин организује чељади у кући, а он је навршио тек 19 го-

дина, резоновала је мајка Радојка. Знала је да је за његова још недорасла илећа превелики терет.

Али у животу настају ствари и догађаји којима се човјек најмање нада, а да не говоримо да их не жели. Дана 5. марта 1944. године, када је 19. бирчанска бригада требало да пређе ријеку Прачу са романијског у гораждански крај, застала је у једном селу ради одмора и прикупљања података. Након сат времена, бригаду су напале усташе из Рогатице и околних села. И у тој борби, поред осталих, погинула је и Радојка Тодоровић. Исти дан и на истом мјесту је и сахрањена. Док је сахрањивана, усташка артиљерија није престајала са паљбом по том селу. Отишла је ова храбра и хумана жена - партизанка и борац из наших редова, али је остала у срцима стотине наших другова који су бар једном осјетили њену мајчинску пажњу и љубав, којима је бар једном учинила неку родитељску пажњу или услугу, а то се не заборавља. Она је била мајка Буди и Бранку, али смо је и ми многи борци вољели и цијенили као мајку.

Буди је тешко пала погибија мајке. Ријетко се када шалио, па и са друговима у чети, када говори просто као да бира ријечи или да их штеди, односно био је шкрт на ријечима као да их је куповао.

И прије, а посебно сада док ово сјећање пишем, намеће ми се питање, откуда код једног младића, у ствари деветнаестогодишњака оваква озбиљност, повученост, могло би се рећи замишљеност. Одговор би требало потражити и наћи у његовом животу, чини ми се да је код њега боље него код многих других живот одређивао и карактерне особине и начин понашања.

У својој седамнаестој години, као најстарија мушка глава у породици, Будо Тодоровић је морао да се као домаћин брине о породици. Та брига не престаје ни касније током рата, јер су највећи дио рата били заједно. У својој 18. години постаје скојевац, у деветнаестој члан КПЈ и командир вода, а почетком своје двадесете године командир чете. Био је веома скроман човјек. Приликом фотографисања, највјероватније у Тузлу, октобра 1944, иако је тада већ имао чин поручника, тај чин му се не види, просто као да је хтио да и у том погледу остане скроман. У чин поручника НОВЈ произведен је у љето 1944. али и то у његовом животу као да није ништа промјенило, он је и даље скроман, ненаметљив. Слично је било и када је у јесен 1943. године постао члан КПЈ. Једино се код њега осјећала повећана одговорност и храброст.

И кад су јединице 3. корпуса НОВЈ поред Тузле ослободиле и цео Бирач и околину, и кад је требало кретати даље и припремати се за коначно ослобођење земље, 19. бирчанска бригада добија задатак да из Тузле крене преко Живиница, Кладња, Олова, Ракове Ноге, право на Црвене стијене са задатком да заузме овај важан положај, да га задржи да би послужио као одскочна даска за даље борбе, за даље ослобађање још неослобођених територија. Увече 27. октобра 1944. године, бригада је такоређи послје усијеног марша из покрета напала положај на Црвеним стијанама и заузела га. У тој борби тешко је рањен Будо Тодоровић, командир чете у 1. батаљону 19. бирчанске бригаде. Борбе су трајале око Црвених стије-

на, са малом прекидима, два дана и двије ноћи, а другови су носили свога командира, чекајући прилику да га са другим рањеницима пребаце у Власеницу. И кад су застали ради одмора на око километар-два источно од Црвених стијена изненада су их нападе усташе. И у тој једној од најтежих и најкрвавијих борби које је до тада водела 19. бирчанска бригада, непријатељ је убио и рањеног Буду Тодоровића. Свима нама, његовим друговима, тешко је пала Будина погибија, схватили смо је и као трагедију ове сјајне и надасве слободарске милићанске породице Тодоровић.

Мислили смо да од ове породице нико није остао, јер смо одмах послје Будине погибије сазнали да је у октобру 1944. код Братунца, погинуо и Будин млађи брат Бранко. Нисмо могли сазнати да ли је Будо чуо за братову погибију. Међутим, 1945. године у љето из њемачког заробљеништва долази Будин и Бранков отац Богољуб. Он је био дигнут у резерву старе Југословенске војске у прољеће 1941. године. Ту је пао у ропство и отјеран у Њемачку на рад, и за њега није ништа знала породица нити он за породицу.

И тако, када је капитулирала Њемачка, међу осталим заробљеницима ослобођен је и Богољуб, и кренуо је кући у село Рајиће. Уз пут, уз клапарање точкова од воза, дремуцкајући размишљао је Богољуб како ће стићи кући, ко ће први да га угледа и изађе пред њега, да ли ће га препознати и слично. Можда је размишљао и о снахи или унучету, али живот не иде најчешће паралелно са размишљањима, а поготову у овом рату. Идући кући изашао је на Дубничкој ћуприји и кренуо пјешке уз ријеку. Већ су му ту пала у очи попаљена села, и необрађене њиве. Када је дошао у своје село Рајиће, стао је као укупан, па нема његове куће на оном мјесту гдје је прије била, нема је нигдје, спаљена је. Пут који је раније водио према кући нарастао у траву, а гдје је раније сијано поврће расте трње. Види он да су и остале куће у Рајићима попаљене. Стоји тако код зидина своје бивше куће, просто не зна шта да ради, куда да крене и како да пита комшије. Прошло је тако извјесно вријеме, нити он коме прилази да пита, нити се ко од комшија усуђује да му испрчна тужну причу о његовој породици. Ипак су му рекли, најзад је све сазнао.

Сазнали су за његов долазак и другови из општине, па су му на одређен начин покушали да пруже помоћ. Понудили су му посао путара на цести, да би прекрађивао вријеме, и мање мислио на своју трагичну судбину. Након пар година, Богољуб Тодоровић се разболио и умро. Нико му није могао пружити праву утјеху за изгубљеном породицом.

Комесар Стево

Када је 19. бирчанска НОУ бригада послје вишедневних борби са непријатељем око Соколца кренула 3. априла 1945. године из рејона Соколца према Равној Романији, наишла је на непријатеља. Деветнаеста бирчанска наступала је правцем село Дикаљи и даље на Равну Романију. На том простору између Дикаља и превоја гдје цес-

та улази иа Равну Романију, тога дана, 3. априла 1944. године, прелазећи једну чистину с намјером да заобиђе непријатељев положај, погинуо је политички комесар 2. батаљона 19. бирчанске бригаде Стево Миловановић. Погинуо је, такорекућ, пред вратима Сарајева у које је толико желио да уђе као побједник. Погинуо је у рано прољеће када све живо жели да расте и да се развија, али, ето, његов живот и развијање прекиде овдје на Романији непријатељев рафал.

И овога пута потврдило се оно што је народ у пјесми рекао: »Романија никад није сама, ил' без вука ил' без хајдука«. И Стевина смрт говори на одређен начин колико је тежак и скуп пут до слободе, а неизмјерно је Стево волио слободу, једноставно није желио да живи без слободе. Када је осјетио да је нема, кренуо је да је тражи, да се бори за њу.

Када је 1941. године послје капитулације старе власти и успостављања тзв. државе НДХ и када су Србима у Босни и Херцеговини ускраћена сва права, па и право на живот, Стево тражи слободније небо, мјесто гдје ће слободније живјети. У априлу 1941. године затекао се у Шековићима, у посјети сестри Нади, која је била удата за Брану Савића, касније једног од руководилаца устанка у Бирчу. Убрзо га обавјештавају родитељи из Грачанице да га траже тамошње власти новоформиране НДХ. Брано га савјетује да оде у своје мјесто Грачаницу, да усташе не би нанијеле неко зло родитељима, али му је говорио да на сваки начин избјегава одлазак у војску новоформиране државе, јер је претпосатвљао да га траже ради регрутације.

Убрзо се Стево увјерио каква је то власт, окупио је четири - пет својих другова и договорили су се да иду у Србију, у Београд, гдје су имали неки од њих родбине и пријатеља. Тамо су бар у прво вријеме били нешто слободнији, али када су партизани подигли устанак, те када су и у Београду отпочеле акције против окупације и окупатора, осјетили су да и ту није оно што су они тражили. Нешто касније сазнали су да у западној Србији постоји слободна партизанска територија, па су одлучили да се пребаце партизанима. То ће бити и теже и трајаће дуже времена. Ипак су кренули. Пролазили су поједине четничке територије, команде и јединице, сналазили су се, а са неким четничким јединицама остајали и по мјесец дана. Мало их је у томе омела прва непријатељска офанзива, и када су стигли у околину Ужица партизани су се повукли за источну Босну. Сада и они крећу у том правцу. Долазе на Романију, па и тамо умјесто партизана наизале на четнике. Примиче се већ и прољеће 1942. године, и они крећу према Бирчу говорећи романијским четницима како им је циљ да стигну у своје мјесто, тј. на Озрен гдје је такође постојала слободна територија. То се све дешавало у периоду када настаје диференцијација устаничких снага, када се четници одвајају и пропагирају да се не треба борити против окупатора него чекаати.

Априла 1942. године дошла је мања колона бораца у Шековиће, боље речено умарширали су. Нису знали на кога ће наићи у Шековићима па су се пред самим мјестом постројили, једни су имали официрске чинове старе војске, други кокарде, а било је и таквих који нису имали никаквих ознака.

У Шековићима су иаишли на организовану партизанску власт и Команду мјеста, те на добро организоване јединице Бирчанског партизанског одреда. Другови из штаба, команде и одреда лијепо су их примили, објаснили им политичку ситуацију. Савјетовали су им и да остану у Бирчу. Стево је то радо прихватио, нашао се са сестром и зетом Браном Савићем, док су остали тражили да иду за Озрен. Заноћили су у школској згради и једне ноћи побјегли у правцу Мајевице. Стево је остао сам од ове групе. Он је то и желио и од тада почиње његов нови живот у слободним Шековићима, без окупације и окупатора. Увјерио се Стево да Шековићи стварно имају слободну територију и да ту живот тече нормално.

Стево је у својој родној Грачаници завршио занат машинбравара па су га штаб одреда и команда мјеста одмах ангажовали да ради у ковачкој радњи са Миливојем Мелезовићем који је и раније обављао ковачки посао. Прихватио се Стево својски овог посла. Поправља оружје, а нарочито пушке, пушкомитраљезе, па и друга борбена средства. Он је за наш одред дошао као поручен. На десетине пушака и пушкомитраљеза поправио је и оспособио Стево, а када нема моментално посла на поправци оружја, Стево се прихвата ковачког посла, оправке пољопривредних алатки на чему су му остали захваљани многи Шековљани.

У децембру 1942. године, када су Бирчански одред напали Дерикоњини и Челоњини четници, Стево се повлачи са одредом, али смо тада примјетили да тешко подноси партизанске прилике поготово када смо одбачени од села као залећа за снабдјевање. Ваљало је спавати и под буквом у снијегу, гладан и слабо обучен, а често мијењати мјесто, па се Стево након тих тешкоћа разболио. Неколико дана смо га носили на носилима, па онда је одлучено да се остави у кући једне сигурне породице, али да само њих двоје из куће знају о коме се ради. Прошла је и ова четничка акција, Стево је оздравио, живот се на слободној територији нормализовао, а Стево наставио рад на поправци оружја, кога је у 1943. години било више за поправак.

Поред рада у ковачкој радњи, Стево је ово вријеме на слободној територији веома рационално искористио. За то вријеме примљен је у СКОЈ и у чланство Комунистичке партије Југославије. Корисно му је ово вријеме било и за политичко уздизање. Он је одлазио на поједина предавања, слушао говоре наших високих руководиоца Роћка, Маје, Хасана Бркића и других. Био је често у друштву са Браном, пратио разговоре о појединим збивањима. Једноставно, често је био и у друштву са попом Савом који је веома био образован и посједовао велику културу.

Стево је уочио да један број његових вршњака већ постају руководиоци чета и батаљона, чуо је да се организују школе за образовање официрског кадра, те да се у нашој војсци уводе официрски чинови. И код њега, као и код сваког младог човјека, појавила се жеља да напредује, он би такође желио да буде руководилац, па евентуално и официр. И једног дана он ће ти своме зету Брани поставити питање како да он постане руководилац, а поготово офи-

цир. У ковачкој радњи, за сада, иикако, одговорио му је Брано, него ти ако хоћеш то, припремај се да ступиш у 19. бирчанску бригаду која ће се убрзо формирати. И тако је Стево и урадио. Стао је са нама у строј приликом формирања ове јединице. Убрзо је постављен за политичког комесара чете и одмах се снашао на овим пословима. Њему је било лакше него нама сеоским младићима, јер је имао и већу школску наобразбу, а поготово је од нас одмицао у погледу културе и општих погледа на свијет. Опет му је прва зима у бригади била тешка. Опет се разболио и када смо у априлу 1944. године боравили у Фочи, смјештен је у болницу, па одвојен од наше бригаде и од дивизије. Дошао је у састав бригаде тек у јулу 1944. и одмах постављен за командира извиђачке чете.

Добро је обављао и овај посао. Бригада се развијала, попуњавала новим борцима, формиране су нове чете и батаљони, те другови одлучише да је Стево већ дорастао за дужност политичког комесара батаљона и почетком јесени 1944. године постављен је на ту дужност.

Стево је био спреман за сваки посао, одговарала му је свака дужност, у сваки задатак уносио је цијелога себе. Само тако могао је бити вођен и од бораца и од руководиоца. Као комуниста био је примјеран, настојао је, а и успијевао да стварно служи примјером у свему. Посебно је импоновала његова весела нарав, ширина погледа, уза све то био је скроман.

Једном приликом када је бригада боравила у ослобођеној Тузли, навратио је Стево код своје сестре Наде и, поред осталог, испричао јој како би волио да дочека ослобођење, те да у своју слободну Грачаницу дође онако у официрској униформи са оружјем, једном рјечју, као побједник. Међутим, није му се дало. Пао је у освит слободе коју је толико очекивао. Послије његове погибије више није био отпора непријатеља нашим јединицама при улазу у Сарајево. Није било отпора ни гдје је посебно очекиван, ни на Црвеним стијенама, ни на Хрешу и Змајевцу као природним препрекама, ни на Вратнику гдје постоје већ вјековне утврде.

Интендант Влајкуша Сандић

Рат је донио много зла, завађао комшије, дијелио браћу и рођаке и упућивао их често на различите стране. Међутим, било је безброј примјера да су се комплетне породице опередјељивале за народноослободилачку борбу. Једна од таквих је породица Влајка - Влајкуше Сандића из Јегиновог Луга у општини Калесија.

Митар и Софија Сандић имали су шесторо дјеце: Милорада, Влајка, Брану, Станоја, Невенку и Драгињу. Остала је жива само Драгиња. Први је живот изгубио најстарији син Милорад. Он је, као и многи други угледни Спречаци 1941. године одведен од стране усташа и више се није вратио кући. Вјероватно је отјеран у Јасеновац и тамо убијен. У покољу српског становништва у Јегиновом Лугу, с прољећа 1942. године, махом нејачи - жена, дјеце, стараца, убијене су и Влајкушина мајка Софија и сестра Невенка, те стричеви Јован и Мирко. Злочин је починила легија на челу са браћом Феризбеговићима из Тупковића.

Међу бирчанским партизанима, од првих устаничких дана, налазили су се и браћа Сандићи - Влајкуша, Брано и Станоје. Пошли су да се боре против окупатора и његових помагача, четника, усташа, и осталих издајника свог народа. Били су борци Спречанског батаљона Бирчанског одреда, а када је у љето 1942. формирана 6. источнобосанска бригада браћа су се раздвојила. Влајкуша је остао у одреду, а Брано и Станоје су прешли у бригаду. Учествовали су у многим борбама вођеним у Бирчу, на Романији, Мајевици, Семберији, на Сутјесци, и били познати међу борцима бригаде, један као нишанџија, а други помоћник на истом митраљезу. Били су цијењени као добри људи и храбри борци спремни да помогну у тешкој ситуацији, а у часовима предаха и да се нашале, па и на свој рачун. Обојица су погинули 1943. године. Брано у току пете непријатељске офанзиве негдје на Сутјесци, а Станоје који мјесец касније у својој родној Спречи, у Ракином Брду.

Влајкуша је рођен 1916. године. Завршио је основну школу, али је остао на селу. Оженио се рано Душанком Миљановић из села Сајтовића и до почетка рата имали су двоје дјеце, Вујадина и Драгињу. Иако породичан човјек, Влајкуша је отишао у борбу, а жена се бринула о дјечи и са осталом родбином склањала од четника и осталих изрода.

Познавао сам га добро, био је снажан човјек, одважан, храбар и сналажљив. Кад је формирана 19. бирчанска бригада, ми Спречаци

смо били у 2. батаљону а Влајкуша је постављен за његовог интенданта. Обезбједити храну за војску у тим тешким временима није било лако, неки су избежавали да дају намирнице за партизанае, јер су били непријатељски расположени, а други нису имали, а интенданти су се на разне начине сналазили. Влајкуша је то скоро увијек успијевао. Желим истаћи неколико примјера сналажљивости нашег интенданта.

Једном приликом Влајкуша је са десетином бораца дошао кући Јована Митровића из Осмака да реквизира храну за батаљон. Домаћину је било одређено да преда једну јуницу и свињу, затим 100 кг кукуруза, 50 кг пшенице, 100 кг зоби, нешто кромпира, масти, вуне, али се он опирао. Међу борцима је био и домаћинин син Дамјан и он је убијеђивао оца да попусти, али без много успјеха. Тада је наступио Влајкуша и запријетио да ће ако не поступи како се тражи, покупити све што нађу јер је партизанима познато да он издашно потпомаже четнике Душана Ковачевића. Јован је и даље гуњхао, али је предао све што се тражило. Прочетнички расположен, утицао је на сина, тако да је Дамјан касније прешао четницима и у њиховим редовима погинуо.

Сјећам се и нашег одласка у Семберију по храну за јединице које су се налазиле у Шековићима. Пролазећи кроз села Мајевине и Семберије, Влајкуша је на вријеме обезбјеђивао конак и храну. На том путу смо провели око три дана. У свим селима су нас срдечно примали, нарочито у партизанској Трнови. Враћали смо се са доста хране натоварене на око 150 коња. То су све скупили НОО и организације НОП-а у тим крајевима. И у повратку је организовао исхрану по кућама, да не трошимо то што носимо јер треба болници, војсци, па и народу Бирча то подијелити. На жалост, ова храна није стигла у Шековиће, остала је већим дијелом у шуми поред цесте Тузла - Зворник испод села Зоље гдје су нас сачекали и са свих страна опколили Нијемци, четници и легија. Спасила нас је ноћ, главне смо сачували али смо комору изгубили. Били смо нерасположени а Влајкуша највише.

Кад је Тузла ослобођења октобра 1943., извучене су велике количине разног ратног материјала, затим соли и других намирница. Све је то смјештено у импровизоване магацине у селу Прњавор. Магацине је чувала стража под командом Матије Бојића и Јакова Ребића, наших бораца из села Осмака и уз помоћ легије која је пристала да сарађује са нама. Међутим, они су убрзо раскинули сарадњу, ухватили нашег курира Зарију Андрића из села Шантара и на звјерски га начин убили, а затим разоружали цијели вод који је обезбјеђивао магацине, поскидали им одјећу и само у доњем вешу пустили да иду на партизанску територију. Кад се у батаљону сазнало за тај догађај, одмах је извршен напад на Прњавор, Калесију и Мењаш и растјеране усташе и легија, али у магацинима није било ништа. Влајкуша је размишљао гдје ли су све то на брзину могли сакрити, и досјетио се. Узео је неколико бораца, отишао у Калесију и право у џамију. Скоро сва наша роба била је тамо. Све смо покупили, натоварили на воловска кола и превезли на Ракино Брдо. Је-

дан дио соли и других намирница подијелили смо народу, а остало је распоређено јединицама НОВ.

Да забиљежим још један помало непријатан Влајкушин сусрет са домаћинима, овог пута из села Цикота. Било је то у току шесте непријатељске офанзиве, негдје пред православни божић, дакле почетком јануара 1944. Наш батаљон се налазио на краћем одмору послје тек минулих окршаја са Нијемцима и четницима Рајка Челоње који су вођени на потезу Шековићи - Цикоте. Били смо смјештени у кући и авлији домаћина Симанића, која се налазила уз саму рјецицу Тишћу. Нисмо се честито ни одморили, кад замјеник команданта батаљона Живко Гајић позва десетара Душана Драгутиновића и нареди да поведе десетину и крене са Влајкушом да набаве храну за јединицу. Био сам у тој десетини. Пошли смо са Влајкушом у село Цикоте, ишао је са нама и одборник. Он је знао ко има хране, која је кућа четничка, ко може више дати, итд. Дошли смо пред једну кућу, домаћица је требало да да једно свињче, по свој прилици храњено је за божићну печеницу. Она се опасно одупирала изговарајући се да ни њена чељад немају шта да једу јер су Нијемци све однијели. Влајкуша је слушао, а онда јој се обратио ријечима: »Ако је сигурно да немаш више него само ово крме, онда ћемо ти оставити да имаш печеницу, а ако сазнамо да си остале склонила у шуму, вратит ћемо се не по једно, него по све што имаш«. Она немаде куда, само љутито добаци: »Дабогда вам све то на нос изашло и немали времена да га поједете«. Нашем другу Милану Крајишнику било је жао Влајкуше и одборника, којима су тешко пале ријечи ове жене, па да би их мало утишао рече да тако говоре по свим селима која су непријатељски расположена према партизанима. Доста смо хране накупили и на коње натоварили. Успут нам Влајкуша објашњава да овај посао није за сваког, да га може обављати само онај ко није сентименталан и ко може да стегне срце и да не покаже да му је жао што некад и посљедње живинче мора да узме. Није ни мени лако, наставља он, и ја се сјетим свог оца, жене или сестре и помислим како би њима било, али шта се ту може, ваљда ће и овоме доћи крај јер у противном не би имало смисла народу се бадава замјерити. Давао је Влајкуша и потврде за узету храну, неки су узимали, неки нису хтјели.

Влајкуша је био не само сналажљив интендант, он је прије свега био храбар борац и добар друг. Његова храброст долазила је до изражаја и приликом минирања моста на ријеци Дрини код Зворника, а и приликом других акција.

Посљедње наше виђење било је пред кућом Милована Миљановића, његовог таста. Био сам рањен и отпремали су ме у Шековиће у болницу, он ме је тјешо и храбрио да издржим. Влајкушу су стријељали четници Јанка Башића у марту 1944. године у селу Рићошићима. Мучки су га ухватили издајници под руководством четничког команданта Аџубе Пелемиша када је дошао да обиђе породицу. Наиме, Влајкуша је чуо да му је син болестан, па је ријешио

да оде на кратко вријеме. Другови су га упозоравали да се пази јер је четника било много у том крају. Неко је четницима јавио о његовом доласку, они су се пришуњали, опколили кућу и ухватили га на спавању. Одведен је у штаб Јанка Башића и Косте Делића и сутрадан, послје дужег мучења, стрељан јер му издајници нису могли опростити што је цијела његова породица била партизанска, и што са њима није могло бити никаквог компромиса.

Исте године, од исте издајничке четничке руке изгубио је живот и Влајкушин отац Митар. Стријељали су га четници Драже Михаиловића као борца НОР-а и као оца тројице синова партизана. Успомену на храбре Сандиће чува и данас народ Спрече и њиховог родног села Јегиновог Луга.

Сећање на ратне другове

Био сам борац 1. чете 2. батаљона 19. бирчанске бригаде. Остале су ми у сећању многе борбе, храброст и сналажљивост старешина и другова. Овом приликом би споменуо неке од њих.

У децембру 1943. године наша бригада примила је борбу са непријатељем на Осмацима. У тој тешкој борби пред ударцом јачих непријатељевих снага морали смо се повући преко Рашева Брда, Шековића до Цикота. Ту смо заузели нове положаје, али смо и ту били одбачени а непријатељ је продужио даље.

Командант нашег батаљона, Зарко Пуцар узима 1. чету, враћа се на Ракино Брдо, изненада напада четнике, који су дошли кућама. Том приликом заробили смо око 20 четника. После те акције с обзиром да на тој територији није било моментално непријатељевих снага, командант Зарко распоредио је чету да се одмори и нахрани у рејону Ракиног Брда, а ту је била и команда места.

У једном од засеока командант Зарко имао је брата. Пожелевши да га види и обиђе, а и да прослави тај сусрет, он узима са собом мене, Живка и Миладина Гајића и креће. Остали смо тамо целу ноћ и ујутро смо кренули назад. У повратку смо приметили непријатељеву колону у селу Шехер. Иако нас је само четворица, командант се одлучује да на погодном месту направимо заседу и приупцамо. Добро заклоњени и са доста блиског одстојања отворили смо брзу паљбу. Непријатељ збуњен, не знајући колико нас је, подиже руке и баца оружје. Користећи ову ситуацију, брзо смо их прикупили и разоружали. С обзиром да је ово била нека немачка комора, водили су око 20 мазги натоварених, а у првим пуцњима убили смо им командира и још три војника - зато смо вероватно лако дошли до успеха заробивши овом приликом 27 немачких војника, а међу њима била су и два Черкеза.

После низа борби и успешно изведених акција наш командант Зарко нас напушта. Растајемо се од команданта Зарка, јер он одлази за замјеника команданта бригаде. Посебно ми је тешко пао овај његов одлазак пошто сам код њега био курир. А наш поновни сусрет јако ме обрадовао. Било је то у ослобођеној Тузли, 1944. године. Тог јутра приметио сам да улицом иде према мени нека наша јединица у пратњи војне музике. То је за мене био први пут да видим и чујем како свира војна музика. На челу те колоне ишао је командант Зарко. Сав радостан сусретом, а помало и збуњен, прилазим командан-

ту Зарку и питам га: »Друже комаданте, каква је то музика«, а он мени одговара: »Челик, како су ме звали, то је војна музика коју смо ноћас заробили«.

После ослобођења Тузле, напали смо и ослободили Зворник. Поред осталог, запленили смо и неколико камиона. Кад смо кренули из Зворника, на челу колоне ишли су камиони натоварени пленом и оруђем пратеће чете. У првом камиону поред шофера био је командант Зарко. Камиони су мало поодмакли напред што су искористили четници и припуцали са неког брда код Цапарди. Том приликом је теже рањен у главу командант Зарко. Брзо је пребачен на привремени аеродром Осмаци, да би га послали за Италију на лечење, али се није успело. Затим је пребачен у Тузли где је брзо и умро. Тако је наша 19. бригада изгубила свог заменика команданта, истакнутог борца и руководиоца Зарка Пуцара, који је касније проглашен за народног хероја.

Такође би споменуо неколико мојих другова који су погинули.

Командир 2. чете 2. батаљона Борко Ракић, родом са Ракиног Брда, који је са својом четом извео низ успешних акција, али је у пролеће 1944. године на Калиновику чета била изненада опкољена, у пробоју креће на јуриш на челу чете и том приликом гине.

Командир вода 2. чете Ратко Милић, родом из села Тупковића. Истицао се у многим борбама, али је у окршају са четницима на Романији погинуо 1944. године.

Споменуо бих два истакнута пушкомитраљесца из 2. чете Данила Ерделића и Српка Филиповића, оба из села Тупковића. Ерделић гине на Калиновику 1944. године, а Филиповић код села Цапарде исте године.

Такође у мом дубоком сећању остала су два истакнута борца, Душан Живковић, родом из села Гојчин и Славко Бодирोगић, родом из Ракиног Брда. Душан гине на Романији, а Славко на Осмацима.

Петнаестогодишња партизанка Драгица

У септембру 1944. године ослобођена је по други пут Тузла, највећи град у сјевероисточној Босни. У борби за ослобођење овог града учествовала је и 19. бирчанска НОУ бригада.

По ослобођењу Тузле извршен је размјештај бригаде у граду и околини. Трећа чета 1. батаљона бригаде смјештена је у Горњу Тузлу. Послије вишемјесечних узастопних борби, на стотине пређених километара по врлетима Романије, Бирча, Коњуха и водећи борбу са непријатељевим снагама по цестама, селима и градовима, сада се пружила прилика, смјештајем у удобнијим стамбеним просторијама, да се одморе и припреме за нове борбе, што је код бораца стварало посебно расположење.

На овом положају активност чете била је доста разноврсна и сложена. Вршена је попуна новим борцима, редовно је обављана војна и политичка обука, скоро свако вече извођене су акције на упоришта четника и легије на обронцима Мајевице, пружана је потребна помоћ органима народне власти, итд.

Међу новим борцима који су упућени у ову чету, налазила се и Драгица (Станка) Димитријевић, рођена 1929. године у Лукавцу, дјевојчица од непуних 15 година. По свом изгледу и држању чинило се да је старија. За своје године била је прилично висока, чврста и румена са црним очима пуним жара и топлине, а густа црвенкаста коса још више је уљепшавала лице ове стасите дјевојчице. Била је озбиљна, храбра и вриједна, а истовремено и дружељубива. Због тих врлина Драгица је била запажена и вољена од свих бораца у чети. Прешла је релативно кратак, али тежак борбени пут, од положаја у Горњој Тузли, када је добровољно дошла у партизане, до Романије и повратка у Шековиће и село Сучане.

Трећа чета, у којој се налазила Драгица, кренула је октобра 1944. године са положаја у Горњој Тузли у правцу Живиница и то жељезницом, што је за велики број бораца био посебан догађај, јер су се том приликом први пут у свом животу возили жељезницом.

Одморни и прилично добро обучени и наоружани борци 19. бирчанске НОУ бригаде из Живиница су одмах кренули у правцу Кладња и Олова, и у једном брзом и енергичном налету узели оба ова градића.

Нисмо се дуго задржали у овим мјестима, него смо кренули даље ка Романији и негдје предвече истог дана стигли близу непријатељевих положаја на Црвеним стијенама, важном непријатељевом упоришту на цести Сарајево - Соколац. Прије напада на то упориште, тражили смо од бораца у чети да се одређен број јави добровољно за бомбаше. Били смо изненађени, јер се за бомбаше јавио много већи број од предвиђеног. Када су биле извршене све припреме за напад, а то је рађено тихо да непријатељ не примјети, извршен је истовремено са свих положаја силовит напад на непријатељеве положаје. Бомбаша су истресли бомбе на непријатељеве бункере и ровове, а остали борци осули су јаку пушчану и митраљеску ватру, па је таквом енергичном борбом непријатељево упориште било брзо заузето. У овој борби су се сви борци јуначки држали, јуришајући храбро на непријатеља, нанијевши му осјетне губитке и заплијенивши доста ратног материјала и хране. И млада партизанка Драгпца показала је велику храброст и заједно са својим друговима из чете налазила се у првим борбеним редовима, а када се указала потреба пружала је прву санитарску помоћ рањеним борцима, бринући се да та помоћ буде што боља и да се рањеници пренесу до бригадне болнице.

Са њемачким, четничким и другим квислиншким снагама које су се повлачиле из југоисточних дијелова наше земље у правцу Сарајева, настојећи да се пробију ка сјеверу и западу, бригада је свакодневно водила тешке борбе на простору Романије.

У свим тим борбама Драгица је била храбар борац и веома добра болничарка, а у часовима предаха несебично се залагала на побољшању хигијенских услова и припремању бољег смјештаја за борце, како би били што одморнији и спремнији за нове напоре и борбе.

Прије напада на четнике који су стигли у рејон Шековића, Трећа чета је водила тешку борбу са њемачким снагама у Дрињачи, на путу Власеница - Зворник. Прегазивши замрзлу и хладну ријеку Дрињачу, борци ове чете су једним брзим и енергичним нападом заузели положаје које су дотле држале њемачке снаге, нанијевши им знатне губитке и заробивши двадесетак непријатељевих војника.

Послије ове борбе, чета је усиљеним маршем кренула у правцу Шековића, које су већ били заузели четници. Када смо се приближавали Шековићима, била је ноћ и пред нама се указала необична слика овог устаничког мјеста. Сва котлина Шековића изгледала је као небо осуто звијездама, јер се на сваком кораку свијала ватра, које су четници наложили да би некако провели ноћ.

Концентричним нападом јединица 27. дивизије у краткој али оштрој борби, поново су Шековићи осванули у слободи. У овој борби погинуо је велики број непријатељевих војника, а још већи број их је заробљен.

Послије ове борбе Трећа чета је размјештена на положаје у селу Сучани. Борци се нису успјели честито ни распоредити, а већ је

стигло наређење да се што хитније пребаце на више коте овог села и да задрже четничке снаге које су се из правца Власенице пробијале ка Шековићима. Чета је успјела прије непријатељских снага заузети доминантне положаје више села Сучани, и у жестокој борби зауставити продор четничких снага. Успјех је био потпун, али је и чета имала осјетне губитке. Међу погинулим борцима била је и петнаестогодишња партизанска Драгица Димитријевић, болничарка, кухарица, домаћица, друг и пријатељ сваком борцу.

У свом кратком борбеном путу, од положаја у Горњој Тузли септембра, па до Шековића 22. децембра 1944. године, Драгица се показала као храбар борац, која се увијек налазила у првим борбеним редовима и која се неустрашиво борила и пружала несебичну помоћ рањеним друговима.

Два дивна лика

(Љубо Пантић и Енвер Скопљаковић)

Љубо Пантић

У Зворнику, на старом путу према Тузли, стотину метара од мјеста на којем се поток Лисичњак улива у ријечицу Златицу, налази се кућа у којој су становали Никола и Ана Пантић. Никола је био трговац коме посао није увијек најбоље ишао, а Ана домаћица, висока, витка Херцеговка, интелигентна и врло цијењена међу женама у Зворнику. Њена браћа, високо образовани интелектуалци, радили су један у Сарајеву, а други у Загребу, одакле је касније прешао да живи у Београду.

Никола и Ана су имали троје дјеце: Милана, Миру и Љубу. Старији син Милан завршио је Геодетску школу. Још прије рата припадао је напредном омладинском покрету. У току рата дуго времена је радио под врло тешким условима у сребреничком срезу и бирчанском подручју као политички радник. Потом је прешао на подручје Семберије, гдје је био секретар Среског комитета КПЈ за Бијељину. Познат је био под партизанским именом Тенк. Послије рата обављао је низ партијско-политичких дужности. Миланова и Љубина сестра Мира била је симпатизер и сарадник НОП-а од 1941. године и радила на подручју Лазаревца и Лознице.

Љубо се родио 3. октобра 1922. године у Зворнику, гдје је завршио Грађанску школу трговачког смјера. Још као дјечак од 17 година, уз помоћ ујака запољшава се 1938. године у Средњем код Сарајева у предузећу »Озрен АД«, као практикант. Иако млад, скоро дијете, на послу се добро снашао и стекао повјерење власника фирме и љубав других радника. Доброг и способног младог радника Љубу власници предузећа шаљу концем 1940. године у Нову Варош - Санцак, на откупљивање дијела акција у тамошњем предузећу. У Зворник је повремено долазио да обиће породицу, гдје се сретао са својим друговима и не кријући испољавао са пуно темперамента напредне идеје и припадност револуционарном радничком покрету. Последњи пут је долазио у Зворник 1941. године. Послије окупације земље и успостављања НДХ, бјежи у Санцак. Међутим, тамо га због активности и отворености његова става, крајем новембра 1941. године хапсе талијанске војне власти, и из Нове Вароши одводе у затвор у Пријепоље. Послије извјесног времена успијева да се избави из затвора и одмах одлази у Санџачки НОП одред, одакле се јавља сестри Мири. Са санџачким јединицама концем фебруара или почетком

марга 1942. године долази у Чајнице и ступа у 2. пролетерску бригаду. Са јединицама 2. пролетерске бригаде, послје борби вођених на подручју Ромаије и горњег Подриња, долази у сребренички крај. Болестан и изморен са ранама на ногама, остављен је да се одмори и прездрави. За то вријеме успоставља контакт са омладинцима Сребренице, припадницима Сребреничке партизанске чете.* Посебно је активан у вријеме боравка у Сребреници Милутина Бурашковића Бурина, секретара ОК КПЈ и Јосе Радића, секретара ОК СКОЈ-а за Бирач.

Када је донијета одлука да се партијско-политички радници и припадници партизанске чете, пред опасношћу од офанзиве Францетићевих усташа повуку из Сребренице у правцу Бирча, Л>убо Пантић одлази с другом групом, али се нису могли пробити преко Вијогора, Дервенте и Милића, јер су им код Дервенте пут препречили Рачићеви четници. Група се враћа на Вијагор, гдје се окупа скоро цијела Сребреничка чета. На скојевском састанку донијета је одлука да се остане једно вријеме на том терену, те и Л>убо остаје у тој групи. Учествују у борбама против Францетичевих усташа, а налазили су се на подручју села Залазја и Вијогора.

Средином маја 1942. године, послје борби са далеко надмоћнијим непријатељем, чета је била разбијена. Један број бораца је изгинуо, а неколицина је била и рањена. У таквој ситуацији почело је повлачење по групама према Дрини. Омладинци који нису знали или су слабије пливали скривали су се по шумама или пећинама, а Л>убо је скочио у Дрину и препливао је. Ријека је тих прољетних дана, услјед топљења снијега, била надошла. Требало је уложити надљудске напоре да се савлада брза и плаховита ријека. Л>уби је то пошло за руком. Било је то негдје око Перућца. Ту је одлучио да иде у Бајину Башту, коју су држали четници, и да се прикрије код Драгице Поповић - Малинић, коју је познавао још од прије рата, јер је родом из Зворника. Она га је прикрила и успјела му обезбједити пропусницу за одлазак у Београд, гдје му се налазио други ујак.

Након извјесног времена, Л>убо се из Београда пребацио негдје у околину Ниша, односно Прокупља, одакле је ступио у Јастребачки одред, који је приликом формирања 1. јужноморавске бригаде, ушао у њен састав. Командант бригаде био је Предраг Алимпије Марковић. Са том јединицом пролази тежак борбени пут кроз Србију и источну Босну. Доласком бригаде у источну Босну, Љубо Пантић се са пуно задовољстава и среће поново нашао у свом родном Бирчу.

Послје јануарског напада на непријатељев гарнизон у Тузли 1944. године, у договору са штабом Јужноморавске бригаде Л>убо Пантић ступа у 19. бирчанску бригаду, гдје је било доста бораца

Сребреничку омладинску партизанску чету формирали су Родолуб Чолаковић и Радо Јакшић новембра 1941. године послје одржаног збора грађана и оснивања НОО.

Предраг Алимгије Марковић се до л>етњих мјесеци 1942. године налазио у саставу Шесте источnobосанске бригаде. Те године упућен је у Србију да тамо ухвати везу са партизанским снагама.

које је познавао, а посебно његових другова из Зворника. Ступио је у 3. батаљон и постављен је за политичког комесара чете. Почетком марта 1944. године, на путу за Херцеговину, расформиран је 3. батаљон, а његово људство распоређено у остала два батаљона. Λ>убо је тада упућен у 1. батаљон и постављен за политичког делегата вода.

Зима 1944. године била је врло тешка, а 19. бригада имала је задатак да се баш у том времену од Олова до Рогатице, око Соколца, Соколовића, бори са дубоким снијегом, међавом и вјетром који је стварао »ваздушне трбухе« - вртлоге од снијега. Оваква временска ситуација спречавала је ма какво маршовање, те су се борци пробијали »побочке« - бочно, а били су гладни и врло слабо обучени. То је био разлог и великом осипању, болестима и расформирању 3. батаљона. Кроз ту међаву, када се често на планинама ништа живи није кретало, осим вука и партизана, и оних који га гоне, пробијао се са својим друговима Λ>убо Пантић и дјеловао као искусан члан Партије, формиран и као партизан и као комуниста - политички радник који је знао да и у тешким ситуацијама тјеши и бодри другове преносећи им зналачки своја искуства која је стицао као борац пролетерских јединица.

Био је то најтежи период у животу и дјеловању 19. бирчанске бригаде. Био је посебно тежак прелазак преко Бјелашнице. Када је 11. априла ујутро, прије сванућа, бригада кренула из села Ледића уз Бјелашницу, није се могло ни петпостављати на какве све тешкоће ће наићи. Пењање уз планину је тешко и када нема снијега, а по дубоком снијегу, товарни коњи остају крај пртине - само се људи уз огромне напоре крећу даље. И када је бригада стигла иза падине у села Ракитницу и Умољане, и борци се ради одмора распоредили по кућама, које се једва примјећују иза снијега, зачу се јака и оштра митраљеска паљба код села Ракитница. То су Нијемци дошли за нама. Па они нас прогоне више од недељу дана!

Одатле крећемо рано изјутра, преко планине Височица, села Бјелимића, десном обалом Неретве до Главатичева, гдје прелазимо на лијеву обалу Неретве. Већ смо се одлијепили од Нијемаца, који нас већ два дана не нападају, али сада у покрету према селу Заборани наилазимо на једну не тако јаку, али веома упорну и дрску и лукаву јединицу четника. Долази до борбе. Као заштитница према четницима упућена је чета у којој је водни делегат био Λ>убо Пантић. Успјело им је да их задрже све док бригада није прошла према селу Заборанима, затим се и сама почела повлачити у том правцу. Било је то 20. априла 1944. Први је у повлачење кренуо вод у коме је био Λ>убо. Требало је проћи брисани простор, спустити се у долину, а затим пењати уз једно окомито и жбуњем обрасло брдо. Други вод је штитио повлачење, док су борци Λ>убиног вода ишли преко брисаног простора и када су се они спустили у долину, кренула је у повлачење и заштитница. Повлачење заштитнице четници су искористили, привукли се на погодно мјесто одакле су могли тући борце вода у коме се налазио Λ>убо. Том приликом тешко је рањен Λ>убо Пантић и командир вода Благоје Ковачевић, родом из Шековића,

обојица првоборци и изврсии другови. Другови су покушали да их извуку, али нису могли. Сачекали су да падне ноћ. Користећи мрак прво су нашли командира вода који им је издахнуо на рукама још док су га носили. Када су дошли до мјеста гдје је лежао Љубо Пантић, могли су само да се увјере да је мртав. Тако остадоше ова два храбра борца 19. бирчанске бригаде на врлетима Херцеговине, да својим хумкама свједоче о тежини борбе која се водила за ослобођење наших народа.

Тежак и мукотрпан, али заиста частан и поштен био је партизански пут Љубе Пантића, младића, скоро дјечака. Остао је на борбеном путу 19. бирчанске бригаде, пун идеала и жеља за бољи и слободан живот човјека.

Енвер Скопљаковић

Енвер је рођен 1918. године у Зворнику. Потиче из чиновничке породице. Отац Смаил је још за вријеме Аустроугарске уираве био градоначелник Зворника. Многа добра је чинио људима, посебно Србима, зато је био цијењен и уживао неподијељен углед међу људима. Умро је у Зворнику када је Енверу било пет година, и Енвер је остао са мајком, братом Фадилом и сестром Самијом. Растао је у дијелу града званом Замласка, поред Дрине, гдје су становале старије и богатије муслиманске породице. Израстао је у високог и витког младића, куждраве косе, веома њежног тена, тако да је његова одлучност на послу и у акцији одударала од његова изгледа. Послије основне школе завршио је Гимназију у Бијељини, а потом се уписао на Правни факултет у Београду. Још у Гимназији, а посебно на студијама, припадао је напредном омладинском покрету. Према неким подацима, још у бијељинској Гимназији био је члан СКОЈ-а.

У Зворнику су пред рат постојала два фудбалска клуба »Змај од Ноћаја« и »Слога«. И поред тога што су и у једном и у другом клубу играли младићи различите националности, ипак се, на неки начин, сматрало да је »Змај од Ноћаја« више српски, а »Слога« муслимански клуб. Због тога су напредни омладинци, међу којима и Енвер, одлучили да формирају и трећи клуб »Омладинца«. Приступило се прикупљању новчаних прилога за његово формирање и почегак рада. Избијањем рата онемогућена је та намјера, али је Енвер са групом напредних омладинаца наставио да прикупља добровољне прилоге.

Иако је 1941. године Енвер Скопљаковић био познат као присталица НОП-а, с обзиром да је из познате муслиманске породице и да је студент права, тадашњи срески начелник Смаиловић, заиослио га је као котарског чиновника. Међутим, Енвер и даље контактира са напредним омладинцима и све више развија ту сарадњу. Захваљујући положају котарског чиновника, утицао је често да се један број људи, прије свега српске националности, којима се припремало хапшење од стране усташа, на вријеме склони. Од новца који је прикупљен за формирање фудбалског клуба, Енвер је са својим друговима куповао кукуруз и пшеницу, мљели су то у воденици »Дринки«

и дијелили као помоћ српским породицама чији су домаћини хапшени и одвођени у логор Јасеновац. Одржавао је сталну везу са илегалцима Зворника. Прије напада партизанских пролетерских јединица на град, Војо Перић, један од активиста НОП-а, упознао је Енвера с тим и ангажовао га као водича партизанима за вријеме борби за ослобођење Зворника.

У августу 1943. године, будући да је непријатељ поново окупирао град, Енверов рад је откривен, бјежи из Зворника и ступа у Бирчански НОП одред, у 1. батаљон, чији је командант био Борћо Симић. На дан формирања 19. бирчанске бригаде, 23. октобра 1943. у Власеници, у свечаном строју бораца бригаде налазио се и Енвер Скопљакловић. Као већ провјерени политички активиста одмах је постављен за политичког делегата вода. Са бригадом пролази кроз врло тешке борбе у шестој непријатељској офанзиви и све борбе на Романији и путу према Фочи и Бјелашници.

Почетком априла 1944, док се бригада налазила под Бјелашницом, услијед сталних борби и свакодневних покрета, под врло тешким условима и за бригаду најтежем периоду на њеном борбеном путу, велики број бораца оболио је од тифуса, међу њима је био и Енвер Скопљакловић. Као тежак болесник остављен је да о њему скривеном у бази брине партијска организација у једном селу на овом подручју. Ту остаје до доласка на тај терен 10. херцеговачке бригаде, када ступа у јединице ове бригаде.

Погинуо је 22. маја 1945. као помоћник политичког комесара бригаде.

Под његовим утицајем развијао се и његов брат Фадил, који се, такође, врло млад определио за НОП. Откривен је и ухапшен од стране усташа као илегалац у Сарајеву. Пред непосредно ослобођење града, три до четири дана, под страшним мукама уморио га је злогласни Макс Лубурић.

На дан формирања бригаде

Рана јесен 1943. године, сунчан дан топао, какав зна бити у ово доба у октобру, на овој висини и у овом граду. Година је доста добро родила, посебно како се земља није имала ни са ким, ни са чим обрађивати, а сјемена каквог се нађе. Власеница је као умивена. Однекуд улице чисте, доста кућа окречено, највише бијелих, а има и других боја. Људи обучени чисто, отворене су занатске радње и кафане. Чудан је ово народ. Сјећам се оних априлских дана 1941. године када се кроз град у неред и метежу провлачила војска бивше Југославије. Срамотом и издајом скршени војници, надали су се отпору на Романији. Остао је у њима пркос и жеља да се брани слобода. Надајући се томе, а у жељи да останемо вјерни паролу »бранићемо земљу«, са неким старим француским пушкама као добровољци, иако нас нико није хтио да прими на разговоре, пролазимо кроз Власеницу Никола Андрић и ја.

На Романији нас је стигла једна њемачка моторизована колона. У борним колима, у танкети, издигнут издан куполе, био је неки генерал бивше Југословенске војске. Он преко гласноговорника обавјештава да је склопљено примирје и да се треба враћати кућама. Враћали смо се, а уз пут је војска коментарисала и испредала разне приче, између којих и ту да су то од Нијемаца тражили Руси. Код Хан Пијеска, на излазу из шуме према тадашњем »Краљевом пољу«, један је Нијемац узео од мене ту стару француску пушку и ударајући о цесту сломио је. Остали нису имали оружја. Тешко је то било и тим теже враћати се кроз Власеницу.

Од тада, до ових јесењих дана, Власеница је већ преко тридесет пута прелазила из руке у руку, мијењала господаре. Неко у шали, неко са тугом је причао да народ увече није био сигуран која ће војска сутра осванути у граду. Од ирвог клања у љето 1941. године, када су усташе у Рашића гају побиле око 80 Срба, до данас харали су је, палили и Нијемци, и усташе, и четници... Једино ведре и веселе часове дочекивао је овај народ када су је ослобађали партизани. Памте људи овог града и оно право ослобођење које је дошло из Шековића, од Бирчанског партизанског одреда. Памте се, причају и сви други догађаји, који више личе на легенде, вицеве и шале него на доживљену стварност. Свјежа су још сјећања када су прије четири мјесеца послје пробоја обруча на Сутјесци у једном одлучном налету јединице НОВ ослободиле овај градић, и тада се у непосредној близини налазио Врховни штаб и друг Тито. Одатле је

Прва пролетерска кренула у незадржином јуришу према Дрини, да би 5. јула био ослобођен и Зворник.

Данас су лица и народа и бораца весела и сретна. Прсла је осовина Берлин - Рим. Пролетери су у Сплиту. Тузла је ослобођена и постала центар источне Босне. Црвена армија ломи отпоре и постепено меље Хитлерову ратну машину. Од »Блиц криега« нема више ни говора. Западни савезници такође надиру. Овдје пјесма, пјесма о слободи, у слободном граду, иако се зна да је пред нама још тежак пут и тешке борбе. Хитлер пријети новим оружјем, а Европа још стење под чизмама њемачке фашистичке војске. Весео је овај крај јер један одред у коме су пукле прве устаничке пушке, и кога нису могли сломити ни четнички пучеви, ни њемачке офанзиве, ни усташе, ни домбранске дивизије, прерастао је у бригаду са три батаљона: Милићки, Спречански и Бирчански. У њима су се борили, а у бригади наставили свој пут ка ослободилачкој борби многа дјеца Власенице, младићи и дјевојке - већином комунисти, чланови Партије и СКОЈ-а. Ту је Раде Јакшић, Слободан Бобар, Мирко Остојић, Бранко Савић, Рајко Мићић, Божо Бајагић, Рецо Хурић, Мехо Ахметовић, Сакиб Хаџиомеровић, Јела Бајагић, Мара Мићић, и други.

Сједим са Божом Бајагићем у Милошевој башчи, зовемо се тећићима - јер смо фамилија. Он је лијеп момчић, танак и висок, црних као гар очију. Пустио је мале брчиће. А>етина добра, шљива родила, воће пропада, нико га не бере. У том наилази Рајко Мићић, досадашњи комесар батаљона, а прича се да је предвиђен за интенданта бригаде, лијеп, дотјеран, смије се, весео је. Он се и у тежим часовима трудио да му је одијело чисто, а посебно овдје у Власеници, хтио је да буде, како се то говори »гигел«. Ту му је све познато, а има доста и дјевојака и жена које би жељеле и вољеле стати са њим да поразговарају, нашале се, па му је било лако имати опеглану кошуљу, чакшире и угланцане чизме. Рајко прича да је поново ухватио везу са мајком и сестром у Србији, у Бањи Ковиљачи, те се нада да ће скоро доћи.

Велика територија сјевероисточне Босне била је слободна, од Сребренице до Бијелине и по дубини од Тузле, Шековића и Грачанице па преко Олова до пред само Сарајево. Читава је територија слободна, осим Зворника и Брчког. Послије ослабббђења Зворника, без обзира што је био врло кратко у нашим рукама, политичка ситуација у граду и расположење људи према Народноослободилачкој војсци је све боље и боље. Јављају се и нови борци, илегални радници, обавјештајци и у граду. И раније је задатак одреда био да дјелује и војнички и политички и обавјештајно, као и да организује народноослободилачке одборе на прилично широкој територији. Први Батаљон, Борћин - како су га звали, контролисао је подручје од Сребренице, Факовића и Братунца низ Дрину до Дрињаче и Зворника, а највише се задржао на подручју Милића, Хан Пијеска и Власенице, контролишући цесту Зворник - Сребреница и Зворник - Власеница - Сарајево. У Зворнику је обавјештајно продирао преко наших сарадника - симпатизера НОП-а, сељака из Касабе и Дрињаче, а такође стизала су све боља обавјештења о стању у западној Србији.

Други батаљои, Заркин, дјеловао је у горњем току Спрече, а нарочито на путу Тузла - Зворник, комуникацији која је била важна и увијек жива као саобраћајница. У Зворпику је продирао и политички и у обавјештајном погледу преко Цапарди и Сапне и држао на вези групу омладинаца и других присталица Народноослободилачке војске у Зворнику. Трећи батаљон Драгин дјеловао је око Шековића, Власенице, око Бишине и Милан планине до Кладња. Све се то сливало преко обавјештајног центра у самим Шековићима, у Бирчанском одреду, преко Слободана Бобара Боће, кога и данас видимо и који ће постати обавјештајни официр наше бригаде. Боћо, предатни ћак, мислим и десна полутка бившег фудбалског клуба у Власеници, жив, темпераментан, ситне главе, сјајних малих очију, увијек осмјехнут, тако да је кроз смијех изражавао своју тугу и веселје, врло бистар, окретан. Осим ових података које је добијао, имао је и своје »Ројнике«, »Рудолфе« и друге обавјештајце у градовима гдје је владао непријатељ.

На овај свечани дан проглашења бригаде, причало се о борбама и ситуацијама. Међу борцима је било и оних који су тек дошли са удаљених подручја, па су врло заинтересовано пратили те разговоре. До тада скоро да ни командантима није била потребна ни бузола ни војничка карта (секција), терен је био познат, а очи и уши су биле у позадини непријатеља, пратиле покрете тих снага, јиш ако су на вријеме обавјештавале у ком правцу иде, каква им је намјера, лако је било направити засједу и извршити напад. Неколико пута сам и сам био у ситуацији да чујем и видим кад Борћо зове и нареди кратко: »Радивоје, Миливоје, Рајко (мислим на два брата Перишића и Рајка Јурошевића), узмите нешто војске, Вуле Рељић јавља из Касабе да иде око 100 усташа, сачекајте их код Нећине цркве или Обрадове куће«. Тако је радио и Зарко по Цапардима, Спречанском лугу, на Калдрми, преко »Секторова« моста, итд. То су били начини и наређења, а војска је знала куд треба да иде, које су стазе и богазе, гдје су мјеста пролазна, гдје су брвна на Спречи и Јадру. Много је непријатељевих команданата чуло за »Дубничку ћуприју«, за Бегову башчу, за Заклопачу, доста је ту остало непријатељевих војника, хране и цабане, али скоро никада нису успјели да потпуно фиксирају - идентификују та мјеста и оцјене одакле ће доћи партизани, гдје ће их сачекати засједа.

У читав тај миље, и људи и одјеће, и прича и пјесме, уклапали су се и борци рођени и одрасли у Београду, Сарајеву и у већим мјестима. А међу њима 5-6 ликова који су ми посебно остали у сјећању. То су Ратко-Рафаел Алгарац, партијски руководиоца Првог батаљона, родом из Београда, остао је болестан иза Прве пролетерске бригаде; Жаки - Јакоб Финци, тада студент из Сарајева; Маки - Максим Штерн, сада Максим Штернић; Мики - Миланка Благојевић, Ужичанка, рођена 1926. или 1927. године, скоро дијете.

Осим наших пјесама или оних »Романијо високога виса гдје но Чича војнике пописа«, разних спречанских, бирчанских арија, чују се и оне »Партизан сам тим се дичим«, »Право наше изгубљено« итд. Посебно је импресионирао нова пјесма на ријечи Владимира Назо-

ра: »Све што је било иод пепелом, иа дну иаших срца скрито, у ватри је разбуктао, друг нам Тито, Тито, Тито! И други њен пасус гласи: »Све што је текло којекуда, сврну једном у корито, па велику ријеку створи, друг нам Тито, Тито, Тито!«. Та пјесма у овим крајевима први пут се чула прије непунa три мјесеца када је у селу Видаковићи изнад Шековића отпјевала културна екипа б. бригаде. Те пјесме су и онда, а и данас, не само на мене, него и на све остале, оставиле један силан утисак и свједочиле и о саставу и одређењима и порукама те војске и те борбе. Гледам два друга из Власенице које одраније знам, Меху Ахметовића и Рецу Хирића. Рецо крупан, кошчат, висок, широких рамена, сав чворноват, осјећаш једну страшну снагу, може носити и рањеника и митраљез, до њега Мехо, ситан и мршав, ћак. Оба имају један лијеп скоро болећив изглед. Касније сам их често сусретао било једног или другог насамо, и дружио се са њима. Послије Борће Симића, већ познатог, да не кажем прослављеног команданта и Николе Андрића, Заркиног комесара, а и нас нешто старијих: мене, Енвера Скопљаковића, Меше Мустафића из Зворника, остало су били омладинци, данас бих рекао »клинци из моје улице«. То су била градска дјеца скоро заиста сви из једне улице. У првом батаљону, поред Меше и Енвера Скопљаковића, нешто касније Љубе Пантића, (млађег брата Милана Пантића Тенка), били су још неки у Првом батаљону. А у Аругом Здравко Перић, Лука Хајдуковић, Миле Јањић, Миле Илић, Л>убиша Поповић, Ненад Ристић, Коста Манојловић, све ћаци и шегрти, скоро дјеца. Неки су дошли и у кратким панталонама. Сви су бистри, потпуно одређени. Још су недорасли, као млада стабла или млада шума, недовољно очврсли. Лијепи су, весели, лијепо пјевају. Нешто касније изашли су и други. Није им лако било изаћи из окупираног Зворника који је био прилично утврђен, али су везе већ потпуно радиле. У Првом батаљону осим Милићана има Кравичана, Братунчана и Сребреничана. Знао сам те људе и често мислио откуда таква презимена: Јакшић, Перишић, Станишић, Јурошевић, Аромњићи, Јерковићи, Шалипури. Ето то је »Лудмер«, то је тај крај који се још помиње од раније - од хајдуковања. Веселе и пјесма у граду трају и прије и послеје проглашења бригаде.

Одмах након ослобођења Тузле и тузланског индустријског базена штаб 3. корпуса, уз сагласност Врховног штаба издао је наређење да се од Бирчанског народноослободилачког партизанског одреда формира Бирчанска бригада. Раније је формирана 16. муслиманска, 17. мајевичка и 18. хрватска, а након 19. бирчанске 5. војвођанска у селу Растошници код Зворника. На тај начин је било покривено читаво подручје бригадама. Јасно је да је то било од изузетног значаја за даљи развој оружане борбе, а и признање Бирчу, и не само Бирчу, него и широј околини да смо бригада која носи његови име. Због тога је потпуно разумљиво овакво славље, оваква свечаност, и што се тога дана, уз постројене борце, нашао велики број мјештана околних села, од којих су неки пјешачили по неколико сати да би присуствовали овој, за народ Бирча и околине, незаборавној свечаности. И заиста је незаборавна! Биле су ту и једи-

нице Пионирске дивизије чији су припадници посматрали своје старије другове. Њихова озбиљна лица проматрала су руководиоце, старе ратнике и осјећало се да с нестпљењем очекују дане када ће још мало узрасти, када ће добити право да носе праве пушке. Приликом ироглашења бригаде, у строју се нашло око 700 бораца и руководилаца сврстаних у три батаљона, углавном млађих људи, пошто су старија годишта остављена на терену да се од њих формира нови Бирчански партизански одред, што је касније и учињено.

Батаљони су постројени у једном ријетком вођњаку, више на ледини, испод цесте, на сјеверној страни, на мјесту гдје је касније подигнута основна школа која носи име 19. бирчанске бригаде. Наилазе другови Хасан Бркић, политички комесар 27. дивизије, Војо Илић, командант одреда а касније командант бригаде, Раде Јакшић, политички комесар одреда и дубући политички комесар бригаде. Хасан лијеп, господствен, наочит, иде високо подигнуте главе, оштрих црта лица, улијева повјерење у ваком погледу. Раде је у њемачком официрском одијелу, са »рајтованим«, како би се рекло, чакширама, мало накривљене титовке испод које вири бујна, густа, жућкаста коврчава коса. Договарају се нешто. Поред њих овој свечаности присуствује велики број људи и наших руководилаца. Чујемо да је ту и друг Роћко - Родољуб Чолаковић, који је један од организатора устанка, да је ту и Коста Наћ, командант 3. корпуса, те Владо Поповић, комесар 3. корпуса, Јово Вукотић, начелник штаба, Војислав Кецмановић - Бедо и други руководиоци.

Пред строј излази Борћо Симић, командант Првог батаљона, и замјеник команданта бригаде. Широких рамена, стасит, снажан, коса му густа, а велике густе обрве падају по очима. Одлучним кораком долази пред строј и командује: »Бригада, мирно!« Команданти батаљона су се нашли пред батаљонима, а штабови са десне стране. Они пренесоше команду, касније поздрав надесно. Прочитао је наредбу штаба 3. корпуса о формирању бригаде, а затим говори Хасан Бркић. Мирно, разложно, увјерљиво износи војно-политичку ситуацију у свијету и код нас. Истиче да Црвена армија меље и ломи Хитлерову ратну машину, да савезници у Италији надиру према сјеверу, да је пукла осовина Рим - Берлин, да је ситуација у источној Босни изузетно повољна, да је Тузла највећи ослобођени град у поробљеној Европи, да пламен борбе за слободу у Југославији, (посебно у нашим крајевима), говори о томе да та борба освјетљава пут свим слободољубивим, поробљеним народима Европе; упозорава квислинге и слуге окупатора да је крајње вријеме за отрежњење, обавјештава да се налазимо пред крупним политичким и војним одговорним задацима - он је тада већ знао за АВНОЈ и ЗАВНОБИХ - говори такође да су пред нама још велике и тешке борбе за националну слободу и социјалистичку револуцију, за равноправност свих народа и народности Југославије.

Осим Воје и Раде, у штабу бригаде су били Слободан Бобар Боћо и Рајко Мићић, те капетан Крилов, начелник штаба бригаде.

Иако је било доста кадра, мислим да штабови батаљона и чета нису били одмах комплетирани, него након кратког времена, при

поласку бригаде на пут према Романији, ка Фочи, Црној Гори и Херцеговини. Тада су дошли и другови Стојанда Милновић за замјеника а потом в.д. команданта бригаде, и Милан Вуковић за партијског руководиоца бригаде, тј. за помоћника комесара бригаде. За команданта Првог батаљона умјесто Борђе Симића, који је добио задатак да иде формирати Сребренички одред, дошао је Драгољуб Шкондрић Л>убан, који је до тада био командант пратећег батаљона Штаба Корпуса.

Са смотре и полагања заклетве борци 19. бригаде упутили су телеграм Врховном команданту НОВ и ПОЈ другу Титу у коме су се обавезали да ће се још упорније борити за коначно уништење фашистичких окупатора и домаћих издајника, за слободу и братство свих народа Југославије.

Поново весеље, пјесма и игра. Некако тих дана је срочена и химна, химна бригаде. Ријечи су биле врло симболичне за овај крај, а почињала је:

Бирчаци ми смо поносни,
Славу борбе смо понијели,
Слободе часак радости
Народу смо донијели.

Касније је компонована и музика на ове ријечи. Та пјесма је заиста била симбол Бирча, народа и бораца. Пјесма је пратила бригаду од основања кроз све вријеме, на путевима, партизанским стазама и борбама када је пролазила на том свом тешком борбеном путу: по источној Босни, дијелу Црне Горе, преко Романије, Бјелашнице, Трескавице, у борбама за ослобођење Сарајева и Тузле, Завидовића, Добоја, до последњих борби у Оџаку - 25. маја 1945. године.

У Бирчу 1943. године

Корачао сам тромо прашњавим сеоским путем, оивиченим плотовима од исплетеног прућа са леве и десне стране. Опијен неком непојмљивом, давно заборављеном тишином овог раног љетног дана тек освјетљеног сунцем што се помањало иза брда. Нисам ни о чему размишљао, ништа нисам осјећао, ништа ме није болило.

Наједном сам се тргао. Стресао сам се од неке језе. Ту, одмах поред мене, с десне стране, кратким узлетом долетио је пјевац на плот. Закукурикао је звонким отегнутим пјевом, застао, осврнуо се лијево и десно, затегнуо врат, велику црвену кријесту и поново закукурикао. Стајао сам као укупан, изненађен, запањен овим чудом као Алиса у чаробној земљи чуда. Да ли се то стварно дешава или опем имам привиђења?

Преда мном су се одвијале слике непрекидних борби, надчовјечанских напора, заглушних експлозија, мириса барута и изроване земље. Потпуна глад од исцрпљења, умор до смрти, брујање авиона уз свирепу завијање сирена, тресак бомби, фијук минобацачких мина, методичан рафал њемачких шараца који нас пажљиво тражи, јуриш, јаук и смрт.

Није било ни једне косе уз коју би се успињали без борбе, ни једног пропланка гдје би могли мирно одспавати са кундаком испод главе, ниједне шуме у којој би мирно могли брати цремуше (сремуш) да заварамо већ одавно празан стомак. Све је било у грчу борбе, у заглушним експлозијама и - равнодушности исцрпљеног организма који је спавао тврдим сном борца ослоњеног на оборено стабло, изгубљеног у беспућима црногорских планина у јеку пете непријатељске офанзиве.

А онда - јављају се халуцинације. То није сан. То су привиђења која су стварна. Ја их могу дохватити само немам снаге да се покренем. Тијело се полако ослобађа окова непокретности, халуцинација има моћ јаве и...

Корачам тромо прашњавим путем оивиченом плотовима од плетеног прућа. Опијен сам неком непојмљивом, давно заборављеном тишином. Зора је и сунце се тек помања иза брда. Негдје у јутарњој измаглици осјећа се близина села. Пјевац је закукурикао ослоњен канцама о ивицу плота. Пас је залајао љутитим, још буновним лавезом. Значи, ту негдје близу је село, људи који раде свој свакодневни посао, све је мирно, још мало и треба намирити стоку.

А онда - неко ме дрмне, тресе ме грубо и зове да се пробудим. Не, ја нисам спавао. То су биле халуцинације, привиђења са својим јасним звуковима, плотовима на дохват руке које исрпљени организам није имао снаге да дохвати.

Зао се сада мијеша опрезна свијест усамљеног борца са недавним привиђењима и грчевито настоји да разлучи фатаморгану од јаве.

Заиста, ово је неки други крај у ком се не воде борбе, гдје нема авиона, ни сирена, ни шараца. Ово је чаробна земља мира и спокоја. Ово је Бинач.

Више сам осјетио него чуо кораке иза себе. Осврнем се. У сусрет ми је ишао стасит, плавокос човјек, благих црта и поноситог држања. Био је добро обучен, загрнут шињелом југословенског официра, раздрљеног копорана. Поглед ми је пао на његову плаву кошуљу.

Била је то предратна »зефир« кошуља, пажљиво испеглана са раскопчаним првим дугметом. Такве кошуље носили су само »буржуји«, како смо их и звали.

Ја сам имао на себи зелене рајтхозне - чакшире опшивене кожом какве су носили њемачки подофицири и кратке њемачке чизме. Испод бедног домобранског копорана једва да је остао нешто од кошуље коју сам узео још у Чајнићу из талијанског војног магацина.

Готово истовремено смо стали, сучелице окренути један другом. Гледали смо се подозриво.

- Ко си ти?

- А, ко си ти?, одговорио сам му истим, помало презривим тоном.

То је био мој први сусрет с Николом Билићем, командантом 3. батаљона Бирчанског партизанског одреда гдје ћу ускоро бити распоређен.

Ишли смо истим правцем у Шековиће, али ја сам остао ослоњен на плот. Нисам хтио да идем с њим. Био је сувише добро обучен, украњен и његован да би га сматрао партизаном. Смео сам с ума да нас двојица долазимо из два свијета: ја из црногорских беспућа кроз непријатељеве обруче, он из Власенице, коју су ослободиле пролетерске јединице.

Био сам немало изненађен када сам неколико недеља касније стао »мирно« са песницом прислоњеном уз титовку. Преда мном је био онај помало сумњив друг у плавој испеглаој кошуљи коју је сада замјенила бијела сељачка рубина.

- Друзе команданте, јављам се на дужност у Трећи батаљон Бирчанског партизанског одреда.

Усне су му се развукле у лаган смијешак. Отпоздравио је и срдечно ми пружио руку.

- Јеси ли гладан?

- Ручао сам у Шековићима.

Сјели смо на дрвену клупу забијену у земљу поред исто тако грубо тесаног стола. Били смо у хладу разгранате крушке испред једне не баш велике зграде. Неколико разбацаних кућа са околним трошним шупама и мљекарима, неколико греда ослоњених уз поза-

машну цанарнку, борци који се врзмају околу у сељачким рубинама и оианцима, понеко са пушком немарно пребаченом преко рамена онако како се носе ловачке пушке.

То је Горњи Залуковик, у крају који се зове Нећељишта, завучен у брдима подалеко од цесте Власеница - Милићи - Дервента - Касаба - Зворник. Нисам ни слутио како ћу добро упознати овај крај, сваку стазу и шумарак и како ћу се осјећати слободан, лак и срстао са овим сељачима, њиховим начином живота и поделама што их је донио овај рат којима су они одољевали на један свој, лукав, комшијски, сељачки начин.

Све ми је било необично. Владала је нека опуштеност, односи су били готово фамилијарни. Не само да је сваког познавао, него се тачно знали ко је из које куће, да ли личи по карактеру на оца или одметнуо у прзницу. Борци су ишли једном недељно »на пресвлаку«, долазиле су мајке, доносиле синовима рубље, а нама - који смо бог зна одакле доспјели овдје у Нећељиште - давале јабуку »из милости«.

Николу су сви поштовали, цијенили и волили. Био је благ човјек, разговорљив, праведан и на себи својствен начин окупљао је људе око себе својим опхоћењем, начином како хода, како носи пушку на неки полудивилни начин.

Ускоро су нас познавали сви по околним селима и радо су нас позивали на сијела и комушање кукуруза. Дјевојке су нам давале жар да припаљимо цигару. Очи су срамежљиво спуштале и кикотале у пола гласа. На наша добацавања одговарале су грубо да би сакриле колико им је мило.

У акције смо ишли два, три пута недељно: према Власеници, према Касаби, према Кладњу. Преко Дрине смо прелазили у Србију код Бајне Баште, нападали усташке бункере код Братунца и Сребренице. Акција би трајала дан, два, три. Затим би се поново враћали у Горњи Залуковик, пењали се на цанарике, пјевали, играли коло по сијелима.

Никодин и ја смо готово увијек ишли заједно. Тако и овај пут у нека села према Кладњу. Никодин је ишао први, а ја сам био некако на зачељу наше невелике колоне.

Дочекали су нас у засједи. Кладањска муслиманска милиција или како су они волили себе називати »зелени кадар«. Ударац је био изненадан, силовит. Бјежали смо главном без обзира, трчали из петних жила. Халачући и довикујући пратили су нас у стопу.

- Хватај их живе!

Поново сам чуо тај језиви узвик од кога се леди крв у жилама, а ноге саплићу у паници. Тек прије који мјесец безуспјешни напад Шесте источнобосанске бригаде на Соколац завршио се истим јаросним узвиком. Дерао се на десетак корака од мене поголем усташа у жутој униформи. Сада се исти помамни грлени поклич орио тик иза мене. Осврнуо сам се обузет паником. Омален човјечуљак у дугачким бијелим гаћама и кошуљи држећи високо пушку био ми је за петама. На несразмјерно великој глави бијелио се ћулах затурен на потиљак. Полетио сам готово без даха. Указао ми се проплакан са узвишицом.

- Ово нећу моћи иретрчати, помислио сам са ужасом. Већ сам поустао и нисам могао ухватити дах.

А онда - рески рафал збројевке запарао је ваздухом. Инстинктивно сам осјетио да је то Никодинов пушкомитрал.ез. Шок је попустио. Нисам више могао трчати. Иза мојих лећа одговарали су ријетком пуцњавом. Готово равнодушно, без снаге забацио сам се иза једне велике крстаче. За сусједном је лежао Никодин са својим помоћником. Било је то гробље.

- Скино сам оног главоњу што је надро на тебе. Одмори се, па ћемо даље - мирно је добацио Никодин мијењајући шаржер пушкомитраљеца.

Те вечери смо се побратимили.

Бирчом је протутњала шеста непријатељска офанзива. Већ давно нисам видио толику концентрацију тенкова, камиона, артиљерије, санитарских кола, коморе. Не, то нису биле колоне које су слиједиле једна за другом. То је била једна непрекинута колона која је мирила цестом, запосједала обронке лијево и десно од ње и пружала се на оба краја докле је год око сезало. Посматрали смо са брда ту огромну њемачу колону од које се потмула тутњава ширила цијелим крајем. Личила је на кошницу узнемираних пчела. Сељаци су славили неку славу и доносили на наш положај печену прасад заправо већ назимад пругасте домаће пасмине. Биле су лоше офурене са нагорјелом чекињом на многим мјестима. Са тугаљивим смјешком сам помислио како се ми заправо налазимо у позоришној ложи, а представа се одвија доле испод нас. Била је то не представа него крвава збиља која је за собом остављала згаришта. Народ, већ навикао на сву ову силу и моћ солдатеске, вјешто се склањао у брда и шуме и свуда су никле бајте и ватре око којих се окупљао збијег.

Бирчански партизански одред прерастао је у Деветнаесту бирчанску бригаду. V батаљонима, четама, водовима, у свим селима Бирча струјао је неки нови ток, неки набујали талас радости и зебње.

Збогом Бирач, збогом сиромашна али убава села у којима смо имали тако сигурно склониште, збогом ливаде и шумарци, збогом цанарике и медоносне трнке! Више нема опуштености, нема сеоских сијела, нема оборених дјевојачких очију када ти поклања вунене чарапе што их је оплела.

Ја *сум* прекомандован у Романсијски партизански одред.

Посматрао сам Бирчанску бригаду како одлази. Заједно са Другом крајишком, ова нова борбена групација кретала је према Сарајеву у окршај са њемачким и усташким јединицама. Из тих упорних, крвавих борби изашли су као прекаљени борци попут пролетерских бригада.

Десетак година послје мог првог сусрета са Николом Билићем, био сам у прилици да га браним и одбраним од уважених професора који су се окомили на њега. Готово потпуно сам против цијелог професорског збора успио да докажем неоправданост вишемјесечних напада на њега. То је била посљедња борба коју смо заједно водили.

Никодина никада више нисам видио. Погинуо је на обронцима Јахорине извлачећи рањеног друга са брисаног простора.

Транспорт ратног плнјена из Тузле у Бирач

У Тузли сам био када су партизани 1943. године три дана водили борбе да је ослободе и једва чекао да се борбе заврше да видим партизана. Нешто смо и ми помагали. Тако је једна група омладинаца са Јусуфом Арнаутовићем са којим сам и ја био, прије него што су борбе завршене, упала у касарну финанси, заузела је без већег отпора, јер су финанси били старији људи и нису се много опирали. Нас је интересовало њихово оружје. У тој групи су још били Касим Бајрамовић и Омер Исовић. Кад смо оружје покупили, дође и Машо Алтумбабић* са сестром и тражи да и њему дамо пушку. Јусуф је то одобрио, али ми је рекао да Машо то не чује, да пушку онеспособимо, да извадимо неки дио, како сам и поступио.

Пошто смо били наоружани, прикључили су нас Команди мјеста. Још прије него што су борбе сасвим завршене, народ је навалио на источни и западни логор и њихове магацине у потрази за храном. Ми смо то прекинули и ставили сав тај плијен под нашу контролу. По наређењу штаба 3. корпуса дио плијена је извлачен на слободну територију на Мајевицу, а остало је смјештено у магацине Команде мјеста. Међутим, кад је Тузли запрјетила нова опасност од Нијемца, који су се пробијали из Добоја, преостале количине хране подијелили смо народу, а кад се смирило, ми смо од оних домаћинстава која су учествовала у подјели, један дио одузели и то тако што смо од оних који су на примјер, однијели пет врећа брашна, узимали три а оставили им двије. Ко је узео три одузимао смо једну а остављали двије, и тако даље. Тако смо створили резерве брашна, шећера, соли и припремили да то транспортујемо у Бирач. Наравно, зашли смо и у радње тузланских трговаца, Пашића, Хаџиефендића и других, и реквирирали текстил, обућу, тако да се доста тог прикупило. Велике количине тог материјала смо камионима транспортовали до Цапарди а одатле је требало запрежним возилима све то превести до Шековића и Власенице, а на том путу нигдје није било ни једног моста, сви су у протеклим борбама били порушени.

Имали смо много проблема и потешкоћа, између осталог, није било ни запрежне стоке за превоз, јер су их домаћини из околних села посакривали па се није имало чиме даље транспортовати. Тај проблем сам ријешо тако што сам наредио да се сакупе домаћини, а кад су на моје тражење одговорили да нема стоке, издвојио сам

По ослобођењу Тузле Машо Алтумбабић је стријелан, јер се цијенило да је сарађивао са непријатељем, а учио рата квалификован је као троцкист.

њих двадесетак и иаредио да их воде у оближњу шуму и постријељају, али сам се прије тога договорио са војницима да пуцају преко главе. Кад су се мало послје тога чуле пушке, остали су се одмах разишли кућама и довели стоку, тако да је након тога транспорт кренуо. Било је и других проблема, пуцале су осовине, нападали су нас четници, било је симулација. Неки Геџ возио је камион и намјерно, бар ја тако мислим, изазвао квар и то на самом мосту који је прије тога импровизиран, и на тај начин заклопио читаву колону. Наредио сам да се товар распореди на друга возила, односно кола, а камион смо запалили и бацили с моста у ријеку и тако покренули колону.

У Шековићима нас је сачекао Брано Савић, ту смо оставили дио намирница и одјеће а остали смо транспортовали даље у Власеницу. Из Власенице један дио коморе упућен је на Романију, 2. крајишкој бригади. Кад сам задатак извршио, командант 2. крајишке бригаде, Драган Станић, обавијестио ме је да треба да се вратим у Власеницу и јавим у штаб 27. дивизије. У штабу дивизије од Васе Радојчића сазнао сам да треба да идем у 19. бирчанску бригаду, за замјеника интенданта бригаде. Интендант је био Рајко Мићић.

Био сам у строју међу борцима 19. бирчанске бригаде 24. октобра 1943. када је у Власеници свечано проглашено њено формирање. Говорио нам је политички комесар 27. дивизије Хасан Бркић. У бригади од познатих сам нашао др Борћу Драгића, био је ту и мој брат Мухамед. Док смо били у строју, видио сам да су многи борци лоше обучени, али су убрзо од штофа који смо донијели из Тузле, у кројачкој радионици, сашивене униформе, неки су добили и ципеле или опанке.

У 19. бирчанској бригади осјећао сам се као у својој кући, тако ми је прирасла к срцу. Тек што смо се мало одморили, послје борби са Нијемцима у шестој офанзиви, рекоше да идемо на Тузлу. Обрадовао сам се што ћу поново у мој родни град. Међутим, убрзо су ми из штаба саопштили да ја нећу ићи одмах већ да са једном четом чекам у Дубравама да послје извучемо плијен. Док сам чекао, настојао сам да ојачам комору. У једном магацину чији је власник шверцао сољу, нашао сам доста канапа. Убрзо је и курир стигао и јавио да идемо у штаб бригаде. Дошао сам на Илинчицу и у једној кући нашао Алијаза Чапељу, рударског радника, који је иначе био наш симпатизер, и наредио му да ме води у штаб. Он ме повео и ја сам се убрзо нашао у штаб 17. дивизије. Питали су ме колико имам коња, 25. одговорио сам. Послје краћег разговора добио сам наређење да извезем робу из рударског магацина у Креки (гдје је данас Робна кућа у Креки). Наши још нису сасвим овладали овим тереном, у Шприт фабрици преко пута магацина били су Нијемци. Ипак смо успјели да дођемо до магацина. Зграда разваљена, нема степеница, роба остала. Иако је било тешко, наређење се морало извршити. Брашна је било доста, све у тешким великим врећама, па смо морали претесати јер коњи нису могли много тежак товар понијети. Спасило нас је што сам понио ону канапу па смо имали чиме да вежемо вреће. Извукли смо доста тога. Задатак смо извршили (чак смо из Дубрава потјерали и 50 грла стоке).

Када се од даљих борби за Тузлу одустало, 19. бирчанска бригада је обезбеђујући дивизијску болницу, преко Спречног поља кренула за Шековиће.

У акцију преко Дрине

Мјесец дана по формирању 19. бирчанске бригаде у Власеници, наш 3. батаљон је по задатку кренуо преко Кравице, Братунца и смјестио се у селима на лијевој обали Дрине, 2-3 км, низводно од Љубовијског моста. На десној обали Дрине, у Србији, на око 3 км низводно од Љубовијског моста налазила се једна приватна пирана. Власник пиране од почетка 1943. године био је повезан са нама и наше је курире који су ишли од Шековића или Ужица пребацивао преко Дрине. Међутим, почетком 1943. године почео се губити траг куририма, па се сумњало да је власник пиране постао издајник и да је курире предавао у руке непријатељу.

Партијско и политичко руководство 3. батаљона добило је задатак од Окружног комитета КПЈ, да у строгој конспиративности формира борбену групу која ће прећи Дрину, ухватити власника пиране и жива га довести преко Дрине, а пирану спалити. Мислим да је то било око 20. новембра 1943. Обавјештајни официр бригаде одабрао је из свих чета по 8-10 бораца и формирао ударну борбену групу која ће прећи Дрину, ухватити власника пиране и жива га довести преко Дрине, а пирану спалити. Мислим да је то било око 20. новембра 1943. Обавјештајни официр бригаде одабрао је из свих чета по 8-10 бораца и формирао ударну борбену групу од око 30 храбрих и оданих бораца, чланова КПЈ, кандидата и скојеваца. Ова борбена група у строгој тајности од осталог састава батаљона, прикупљена и припремљена, па је те вечери када је пао мрак кренула према Дрини. Када смо дошли на обалу ријеке саопштен нам је борбени задатак, објашњена тежина задатка, план његовог извршења и при томе наглашено да сваки онај који осјећа да не може учествовати у овој акцији може слободно изостати. Ни један борац није пристао да изостане од извршења задатка.

Након овога, извидили смо терен за најпогоднији прелазак преко Дрине. Негдје око 3 км ниже од Љубовијског моста, нашли смо газ. Одрећен је прелаз тамо гдје је ријека шира, јер је на ширини плићи газ. Пошто у то вријеме није било наших јединица с друге стране Дрине, а из Босне се није лако могло преко ријеке прећи, фашисти и њихови сарадници били су комотни и сигурни, па тако нису ни били у близини обале, што је нашој групи такође одговарало. Кад смо негдје око поноћи дошли на одрећени газ, неки од бораца су поскидали тежу одјећу и заједно са оружјем, муницијом

и бомбама ставили око врата, а други су остали у одијелима. Дрина је била врло хладна, околу по брдима било је мрза, осим тога била је и брза, поготову на ширем појасу гдје смо прелазили. Спустили смо се у Дрину један по један држећи се чврсто за руке да се колона не прекине, јер би у супротном дошло у гштање извршење задатка. Вода нас је носила али смо се чврсто држали, па је колона у косој формацији прелазила ријеку.

Када смо у највећој тишини прешли на десну обалу ријеке, брзо смо се обукли и припремили оружје за акцију. На обали нисмо наишли на непријатеља. Пилана се налазила још 1 км низ ријеку, па смо у највећој тишини кренули кроз неко шибље и суху кукурузовину, према пилани. Већи дио групе, око 25 бораца с руководиоцем кренуо је ка пилани да ухвати власника и пилану уништи - запаали, а мања група, од око 4 борца, у којој сам се и ја налазио, кренула је у правцу једне куће у којој се налазио један учитељ, такође фашистички сарадник. Када смо дошли на врата куће и покуцали, врата је отворио лично учитељ. Видјевши нас са петокракама на капама, од чуда и страха зинуо је у намјери да виче, али смо га брзо ухватили за уста и у томе спријечили. Његова жена је скочила из кревета који се налазио у другој соби и потрчала да види шта се догађа. Када нас је видјела, пала је у несвјест.

Док смо ми завршавали са учитељем, за то вријеме наша борбена група је ухватила власника пилане и запаалила пилану, те се почела повлачити. Учитељ кога смо ухватили, нешто од страха, а нешто од нашег стискања за врат, није више давао знаке живота, па смо брзо изашли из куће и прикључили се групи.

Када су фашистички војници опазили да гори пилана, отворили су јаку пушчану ватру у правцу пилане мислећи да смо ми још тамо. Пошто је терен којим смо дошли био освијетљен ватром од запаљене пилане и од непријатеља, лако смо могли бити примјећени, па се нисмо могли вратити на исто мјесто гдје смо прешли Дрину из Босне у Србију, него смо морали ниже око 200 метара наћи на брзину други прелаз, који је био тежи јер је био дубљи. Каквом брзином је наша група извршила задатак, таквом брзином је морала и прећи, водећи са собом и власника пилане, јер је пријетила опасност да непријатељ стигне. Нико није имао времена да са себе скида одјећу, него смо сада сви у одјећи и са оружјем газили Дрину, држећи се један за другог и водећи заробљеника. Око средине Дрине, једног омањег борца, који је био лаган, вода је понијела, али се он у задњем тренутку ухватио за командира наше 2. чете Комнена Мркајића, који је био врло јак, те је тако заједно са њим прешао ријеку. Грчевито смо се држали један за другог и борили са хладном ријеком док нисмо стигли до босанске обале. Пошто је обала била висока, пењао се и излазио из Дрине како је ко могао. Нас једна мања група са руководством и заробљеним власником пилане, нашаа се на доста високој обали, па смо се морали под непријатељском ватром, која је хуктала са друге стране ријеке, са неким конопцем извлачити. Када смо изашли из ријеке, на обали је било мало другова јер су сви онако мокри због велике хладноће како су излазили трчали што се брже могло до првих кућа да се угрију и присуше. Касније смо се сакупили и до јутра дошли у састав својих јединица.

Мост на Дрињачи

Било је то крајем новембра 1943. године. Воја Илић, командант 19. бирчанске бригаде дошао је из штаба 3. корпуса и саопштио да је добио наређење да се у Шековићима на ријеци Дрињачи направи мост, пошто се у најскорије време може очекивати велика немачка офанзива. Мост је неопходан. У Шековићима и у околини налазе се све наше политичке, војне и друштвене организације, затим болница, магацини и друго. У селима са десне стране Дрињаче смештена је, углавном, војска. Кад крене офанзива биће потребно да се без потешкоћа могу користити села и шуме са обе стране реке. Рок за изградњу моста је седам дана.

Штаб бригаде је закључио да се Јошко Водушек, начелник штаба и ја задужимо за изградњу моста. Одмах смо отишли у народноослободилачки одбор и у Команду места да се договоримо о извршењу задатка. Предсједник НОО био је Матија Кнежевић, а Вићентије Мркајић, командант места. Оба добри домаћини и у народу су уживали велики углед. Када смо им саопштили задатак, они су одговорили »може, ту испод школе и прије рата био је мост. Са обје стране ријеке имају изграђени на обалама приступи, а ближе десној обали има и ослонац од старог моста, од хростовине је и још је добар. Из Живиница, кад је јесенас Тузла била ослобођена, донело се доста грађе за монтажне бараке, гвожђарије, кламфи и ексера. Само нам фале четири подуже греде, а то ћемо осјећи у Бишини. И, мост је готов«.

Јошку се не допада овај оптимизам бирчанске народне власти. Они то говоре као да се ради о дечијој играчки, а не о мосту, па поче да објашњава да мост мора бити чврст, туда ће пролазити бројне војске, товарени коњи, рањеници, народ и стока. Мост мора да има и ограду, ако буде снега и клизавице да се може придржати да се не пада са моста у воду. »Друже Јошко, ништа ти не брини, биће он чврст да и њемачки тенкови, не дај боже, могу преко њега прелазити«, нашали се Вићентије. »Ми смо, кажемо, шта све имамо да мост направимо«. »Имате ли ви раднике који знају да граде мост и колико би вам требало времена«, питао је даље Јошко, још увек неповерљив, да и они схвате озбиљност задатка, и да мост буде урађен како ваља и на време.

»Све што има овде у Шековићима и горе по селима, кућа и осталог, осим попове куће, школе и касарне, то смо све ми сами урадили. Овде и дјеца знају да направе штенару кад се кучка окоти, а некмоли одрасли људи да не знају један мост да направе«, шалио се сад и Матија помало увређен што му се такво питање и поставља.

»А кад ће бити готов мост?« Матија погледа у Вићентија, па ко да размишља, нагиње главном лево и десно, па ће Вићентија одредити: »Па, накосутра нека друг Коста, командант Корпуса, дође и види да ли мост ваља«. Јошку није јасно шта је то накосутра, па пита колико је то дана, а Вићентије му објашњава ако је данас сриједа, онда ти је накосутра субота. Послије подне мост је готов. Друг Коста у недељу може да дође и види је ли му мост по вољи. У одбору је било присутно још неколико угледних домаћина из Шековића и Брајинаца, Станко и Нећо Мићановић, Араго Беговић, Јаков и Тешо Пиљановић, Милорад и Петар Влачић, и још неки. То су све домаћини - одборници из оближњих засеока, који су по разним пословима увек били око НОО и Команде места. Шековићи су центар наше слободне територије и од ослобођења 1941. године усташка се власт овде није ни дан више успостављала. Народна власт је увек била спремна да се нешто уради за болнице, комитете, штабове, курсеве, па су они најодговорнији овде увек налазили да приме задатак или да реферишу о учињеном. Тако су и сада добро дошли, што их је толико присутно да приме задатак у вези са мостом. Договорили су се шта ко треба да уради, да још данас и у току ноћи прикупе потребне мајсторе, дрвосече, да привуку материјал, алат и да се сутра већ рано почне да ради.

Провели смо Јошко и ја с њима цело послеподне и учествовали у њиховим договарањима. Био сам задовољан одлучношћу ових људи и када смо предвече пошли у штаб бригаде више у шали кажем Јошку: »Добро је, пола посла смо завршили, а нисмо се много уморили. Сутра морамо да запнемо, да радимо мало и са крмповима«. Гледа ме Јошко и чуди се моме оптимизму: »И ти мислиш да ће они то до недјеље да ураде« Неће они до недјеље ни греде из Бишине свући до реке, а камо ли да мост ураде. Нисам баш сигуран да ће то они знати и урадити. Они то схватају све олако«. Видим да је неповерљив и да не разуме нашег сељака Бирчака, па му кажем: »Ја њима потпуно вјерујем. Кад ови домаћини кажу да нешто може, онда ће то сигурно бити. То су они толико пута доказали од 1941. до данас. Њима је стало да одрже реч и да покажу шта знају и могу јер то сматрају својом највећом обавезом, поготово што је задатак дошао од команданта Корпуса. Ту нема шале. Ти сумњаш за греде да их неће до недјеље ни свући из Бишине, гарантујем ти да ће оне бити и уграђене и свучене на реку већ сутра после подне, а то је главни део посла«.

У штабу бригаде смо реферисали шта је урађено, али о року од три дана нисмо говорили, то смо затајили, јер је рок био седам дана, па за сваки случај. Али, рекли смо о Вићентијину примедбу да ће »не дај боже, мост моћи послужити и за прелаза њемачких тенкова«.

Сутрадан смо Јошко и ја били на градилишту око осам сати, а већ се радило на утврђивању потпорних зидова на прилазима на обе обале. На њих ће се ослањати главне греде моста. Дрињача тих дана није била много велика, али у ово доба године била је хладна. Зато је била наложена ватра да се људи који раде у води могу чешће пута огрејати и присушити. Нарочито они који раде на ослонцу од старог моста су били стално у води. Тај ослонац треба добро учврстити, јер без његове сигурности нема ни сигурног моста. Време је

било облачио, али није била прилика за кишу, те се радило вредно уз приче и шале, весела задиркивња и уз покоји гутљај ракије. Бирчаци пеку добру ракију, а воле и да попију у свакој прилици и када су весели и када су тужни. Поготово када се ради по оваквом хладном времену онда треба да се загреју и »изнутра«. Командант места Вићентије прети ко не буде добро радио нема му ручка. Иначе, он и Матија сваки час долазе да виде како послови напредују.

После подне стигле су греде из Бишине, четири балвана, два око петнаест метара дужине, а два нешто краћа. Греде су биле главни проблем за Јошка, па је сад и он био сигуран да ће бирчански »неимари« »накосу« мост завршити. Још данас ће их мало отесати и заравнати па сутра »с божјом помоћи« што рек'о Матија да их поставимо. Сматрали смо да је то тежи посао и бринуло нас је како ће их премостити на висини од око три метра изнад воде. Није то ништа, објашњава Матија, предсједник НОО, који важи као пословођа на овом градилишту. Прво навучемо оне краће греде с оне друге стране реке и учврстимо их. Оне ће допријети скоро до пола ријеке. Онда оне дуже греде са ове стране, преко облица ваљамо и са цапинама мало гур, гур и одоздо мало држ, држ, показујући те радње рукама, и када легну на оне које смо положили с друге стране, она је готово, ћуприја ко Бог, боже ми прости, објашњава то Матија зналачки.

Кад смо се увече враћали у штаб бригаде, Јошко је био расположен, имитирао је Матију рукама и стално понављао: »гур, гур, па одоздо држ, држ и ћуприја ко Бог«. Ја сам га задиркивао, какво ово нису његову худии, него вредни Бирчаци који све сами знају да раде. У штабу смо нагостили да ће мост можда и раније бити готов него што је Корпус дао рок.

Трећи дан послје подне мост је био готов. За под смо ставили дупле даске од монтажних барака и на размаку од по једног корака попречне летве, да не би дошло до клизања коња ако буде кише и поледице. Ограда је доста чврста да се на њу може придржавати. Обавестили смо штаб бригаде и дошао је друг Војо да он прво види мост, па ће онда да обавести команданта Корпуса. Сутра ће он доћи са Костом и похвалити градитеље.

Сутрадан смо са нестрпљењем очекивали команданта Корпуса. Дошло је ту народа са обе стране реке, војске и деце да гледају мост. Кад су Коста и Војо-наишли, мало смо се ускомешали. Коста је сјахао, поздравио присутне са здраво и салутирао по војнички. Затим су он и Војо пошли на мост. Нико с њима није ишао. дошли су на средину моста, Коста је мало цупкао, дрмао ограду, прешли су на другу страну и разгледали мост. Не чујемо шта они разговарају, али видимо да су задовољни. Пређоше опет на нашу страну. Друг Коста се смеши и иде према коњу. Помислих да хоће са коња да проговори неку реч и да похвали градитеље и НОО на добро урађеном послу. Али не, он одјаха око двадесетак метара од моста, окрену се па у галопу претрча преко моста. Чуо се само туп топот копита о под моста. Врати се у касу, па сјаха. На његовом лицу видјело се задовољство и ми смо се смејали. Онда је пришао Матији и Вићентији, руковао се с њима и похвалио мост, па са дигнутим рукама поздравио градитеље и остале присутне рекавши: »Хвала вам другови, добар сте мост направили. Требаће нам«.

На борбеном путу бригаде

Одлазак из завичаја

Хладна фебруарска ноћ 1944. године, дуга колона се с тешком муком споро пробија кроз дубок снијег Романије. Стољетне раскошне јеле, покривене дебелим снијежним покривачем, пропуштају кроз своје крошње уморну колону Бирчака. Уморни, гладни, слабо обучени и одјевени, путујемо већ неколико ноћи, мада се нисмо ни опоравили од губитака у борби за Тузлу, крајем јануара. Зима љута, огољеле гране само пуцају а окидачи на пушци се замрзавају. Дуго смо ишли, час узбрдо, час низбрдо, сада на једно - сад на друго брдо, као да нешто тражимо. Много смо уморни, неки падају, не могу даље. Чудимо се какав је то покрет без правог одмора. Старјешине имају пуне руке посла, комесари особито.

Пут нам се учинио дужим и тежим (од Тузле до Рогатице) него што је био. Није ни чудо први пут одлазимо даље од завичаја и родбине праћени снијежном мећавом, мразом и непријатељевим насртајима. Само напуштање слободне и своје територије ствара код бораца осјећање несигурности, апатичности, па и гунђања. У бригади је борачки састав млад, неискусан и непрекаљен.

»Куда идемо« било је питање које је најчешће упућивано старјешинама. Тада нам се први пут десило да нам је неколицина дезертирала. Сви су се враћали у одред, само изузетно, понеко, одлазио би у четнике. Нас комесаре би командири и команданти задириковали: »Е, ето, како сте ви комесари васпитавали, прву тешкоћу не издржаше«.

Најзад, са гребена планине угледасмо велико село које се, преко 2 км протезало по јужним падинама Деветака, за које нам рекоше да се зове Соколовићи. Ту ће наша бригада остати од 13-ог до 28-ог фебруара, одакле ће одлазити у више тешких борби против усташа у Рогатици. Те борбе смо водили с промјењивом срећом, ми ноћу заузмемо њихове одбрамбене положаје око Рогатице, а они нас дању истерају са тих положаја уз помоћ артиљерије и авијације. Губици су били велики на обе стране.

Наш 3. батаљон нападао је 19. фебруара Гуждељ-Закомо. Ми смо ноћу заузели те положаје, наносили усташама велике губитке, али су они у току ноћи добили појачање, преотели нам те висове и натјерали нас на повлачење. Тада смо имали и рањених и погину-

лих, а међу погинулим био је и Владимир Дивовић, замјеник комесара чете, рођен у селу Тепен - Шековићи.

Био је то диван друг и старјешина, увијек спреман да личним примјером покаже пожртвованост, самоодрицање и дисциплину. Зато је лако утицао на људе и уживао њихово повјерење, љубав и поштовање. Можда је био и превише озбиљан и зрео за своје године (24). Једна његова критика, мада смо знали да је строг, ипак нас је зачудила, а и насмијала. Наиме, бригада је по селима проводила политички и културно-просвјетни рад. Обично би комесар говорио о спољно-политичкој ситуацији и нашој борби, а потом би се одржала приредба са игранком. Тако је Владимир на једном састанку у штабу тражио да се укоре сви они који играју у колу до дјевојака, а ожењени су. Нико му није замјерио, а колико знам, није га ни послушао.

Владиминова породица је била потпуно привржена НОР-у. И у Шековићима су биле ријетке куће из којих су се сви мушкарци прихватили пушака, какав је случај био код њега. Отац Митар се није растављао од пушке од 1941. године, иако то од њега нико није тражио, јер је био старији човјек. Владимир је од почетка устанка партизан. Његов брат Мило, чим је стасао, отишао је у партизане. Његова жена Тода и сестра Божица, такође су учеснице НОР-а од 1941. године. Дакле, сви укућани активни.

На жалост, погибе мој први комшија. Заједно смо расли, у устанку смо нераздвојни, у исти батаљон распоређени, он старјешина у једној, ја у другој чети. Он оста, не стигосмо честито ни да га сахранимо. Било ми је тешко, мислио сам шта да кажем његовој мајци Буки и жени Тоди ако их сретнем!?

Наши другови Италијани

У ширем рејону Фоче примили смо у бригаду 20. марта 1944. године 75 Италијана, међу њима и три официра. Сви су распоређени по четама, а њихова 3 официра по штабовима батаљона и бригаде.

Ове другове из Италије прихватили смо са највећом пажњом, без обзира што су дошли из фашистичке војске. Били су то доброћудни, весели, чак и расположени младићи који су одмах ступили у непосредни контакт са нама, иако су само по коју нашу ријеч знали. Сви су волели песму, игру, фудбал и све друго што иде уз младост. Ми смо их брзо заволели.

У моју чету распоређено их је 8, били су то: Барагли Гиулио из Фиренце, Боато Лидио, из Милана, Франђеско и Пицоти из околине Сијене, другима имена више не знам. Они су били обучени војници, па им је требало некако показати партизанску етику (другарство, помоћ у борби, однос према народу, итд.) Непознавање њиховог језика представљало је велики проблем за нас.

Већ у првим борбама они су се трудили да буду равни нама, али им је пешачење и гладовање било скоро неподношљиво. Видјели смо да су добри пушкомитраљесци, а нарочито минобацачлије. Ту су нам доста помогли. Тако је временом Барагли Гиулио постављен

за командира вода минобацача, примљен у КПЈ, унапријеђен у чин старијег водника и одликован Орденом за храброст. Он, Боато и Би-карони истицали су се храброшћу и самоиницијативом у борби, и по свему били равни нашим најбољим борцима.

Почетком септембра 1944. године били смо на Ракином Брду а усташе на брду Какањ, више села Осмака, на удаљености око 2 км. Усташе се групишу по њиви и пјевају, пркосе нам. Италијани су тражили да гађају минобацачем. Одобрено им је, мада се нисмо надали успјеху, јер није било нишанских справа. Али, они су то некако подесили, па су прве мине пале по усташама, након чега су се усташе разбјежале, остављајући мртве и рањене. Наравно, било је међу њима слабића и забушаната а такви су бјежали од нас на непријатељеву страну, у првом контакту. Официри су им, такође, били лоши. Тражили су привилегије: посебну храну, курире, коње и сеизе. И они су се убрзо прикључили непријатељу, што нама није сметало.

И поред свих мјера да их што боље прихватимо, било је и грешака. Већ сам био научио по коју ријеч и реченицу њиховог језика. Једном ми се пожалише да не могу да издрже стражарећи сваку ноћ по 4-5 сати. Зачудио сам се откуда сада то, кад знам да се стражарило само по 1 сат. Испитујем то у чети и установим да неки наши борци када им дође ред на стражу, само гурну до себе Италијана, а они не знају језик и не могу да се објасне. Узгред сазнам да кувар Томо, чим старјешине не виде, не даје Италијанима парче меса већ само вариво и хљеб. Да зло буде веће, Томо то одмах призна и још каже да су то заслужили јер су 2,5 године били у Мусолинијевој војсци. Ове проблеме сам расправио на конференцији и пазио да се то не понови, а Томи озбиљно запретио и војним судом. О овом Томином поступку нијесам обавештавао вишу команду, јер је био стар, необразован и инвалид у руку од рањавања у овом рату. Касније је он побјегао у четнике и тамо погинуо.

Изгледа да су Италијани учили моју бригу око њих, па су ме њих двојица (Барагли и Франђеско) после рата тражили упорно преко Међународног црвеног крста и наше амбасаде, док ме нијесу пронашли 1977. године. Од тада се ја и Барагли Гиулио често виђамо, било да он дође у Југославију, или ја одем у Фиренцу. Он је након демобилизације наставио да ради у КПИ и сада је њен истакнути функционер у Фиренци. Треба само видјети урамљено и на зиду собе објешено његово партизанско знамење; одликовање, војнички чин, капа са петокраком звијездом и све папире о демобилизацији, па видјети како се ти људи и њихове породице поносе што су били партизани у Југославији.

Борба код Хан Пијеска

Наша бригада је почетком децембра 1944. године, након тешких борби на Црвеним стијенама и Гласинцу, пребачена у рејон Хан Пијесак (село Кусаче и село Мироње) са задатком да затвори правац

Крам-Хан Пијесак и не дозволи њемачким снагама продор преко Власенице-Зворника и Брчког на Сремски фронт. Те положаје је већ држала 20. романијска бригада и она је требало да нас извести о времену њеног смјењивања, тј. када би наша бригада требало да за- посједне њене положаје.

Ми смо се одмарали и чекали обавјештење од Романијаца. Ври- жеме је пролазило, а од њих ни гласа. Са цесте се чује хука мотори- зације, али не и борбе. Био сам комесар 2. батаљона. Радознао сам, хтео бих знати што се тамо на цести дешава. Цеста је близу, не даље од 1 до 2 км. Зато одабирам 9-12 бораца са 2 пушкомитраљеза и доста бомби и одлазим ка цести. Имена неких бораца сам запам- тио а неких нијесам. Били су: Борђије Милановић, водник, Бошко Којић пушкомитраљезац, Драго Јеремић, водни делегат, Бараљи Бу- лио, командир вода минобацача, Бикарони (Италијан) пушкомит- раљезац, Будимирка Васиљевић, четна болничарка.

Када смо пришли цести на око 300 метара, били смо запрепаш- ћени оним што смо видели. Нијемци су марширали у правом смислу те ријечи, и то у колони по четири. Била је то колона величине око једног батаљона. Никакво обезбјеђење бочно нијесу имали. Штета, помислих, наша бригада ту на пушкомет, а они, неометано хитају ка Њемачкој.

Изненађени смо и ми, јер овако нешто нијесмо очекивали. Тер- ен је покривен густом црногоричном шумом и ми смо безбедни. Зато се прикупљамо и тихо договарамо. Једни предлажу да отвори- мо ватру по колони, а други, опет, мисле да је боље сачекати неку заосталу групу.

Одлучујемо се за другу варијанту и пуштамо ову колону да се несметано удаљи ка Хан Пијеску. Како је терен одакле Нијемци пристижу валовит и прилично откривен, убрзо смо угледали једну колону од око 30 људи са четири натоварена коња која је ишла пре- ма нама. Брзо смо сишли на цесту и на једној оштрој окуци напра- вили засједу. На чело окуке поставили смо 2 пушкомитраљеза и гро бораца, док сам остале распоредио дуж насипа, удаљени од цесте до 10 м.

Нијемци су ишли комотно у групама и око коња који су били натоварени радио-станицама. Ми чекамо. И баш то чекање да се от- почне акција обично изазива нервозу код бораца, бојазан да не искр- сне нешто непредвиђено, да се ништа не пропусти, да неко у за- сједи не затаји. А кад почне све да иде по плану, нема нервозе а још мање страха. Нијемци се приближавају нашем положају на 100, 50 и 15 метара. Даље се није имало шта чекати. Отварам ватру, такав је договор, а за мном и сви остали. Шумска тишина проломила се од паклене пушчане и ватре митраљезаца. У исто вријеме засули смо их бомбама, јер је свако имао по двије припремљене бомбе. Ту пред нама пало је око 10-12 Нијемаца и сва 4 коња. Истовремено, тада сам зажалио за коњима. Укопали су се на мјесту, неко вријеме дрхтали на ногама а онда попадали. Нијемци који су остали здрави и рањени, поскакали су у јарак и почели пружати отпор. Пет Ни- јемаца, ваљда у забуни, прескочише на нашу страну цесте. Тројица

су се предала док смо двојицу убили. То су сад наши заробљеници. Нисмо знали шта ћемо са њима, сметали су нам, али смо се некако морали старати о њима. Одузели смо им оружје, одмакнемо их дубље у шуму и повежемо их. Будимирку Васиљевић смо одредили да их чува, с тим што је претходно једног од њих који је био рањен у руку, превила.

Борба се наставља јер њих има више него нас, али ми имамо иницијативу. Додуше, међу њима има и рањених. Цеста је насута и висока а јаркови дубоки с обје стране. И она четири мртва коња нам сметају, ми немамо преглед, а њима служе као заклон. Тешко нам је да пређемо преко цесте како би их похватили или уништили. Један такав покушао скупо смо платили, погиге нам храбар борац и добар друг Бошко Којић из села Жепинића - Шековићи.

Ми се ипак надамо успјеху. Чујемо јаук њихових рањеника и неку вику (ваљда препирка). Почињу да ме брину заробљеници, јер видим да ћемо ту остати дуже, а могу се и Нијемци појавити, па ћемо морати мало брже одступати. Питање је да ли ће то хтјети заробљеници. Зато, питам Будимку да ли би могла да спроведе заробљенике у штаб, и да нам они пошаљу помоћ. Увјерава ме да то она може сама урадити и одлази с њима у штаб. Упозорио сам је да их тјера испред себе на одстојање 3-5 метара и да им не дозволи да разговарају. Вратим се до засједе. У том моменту се подиже један официр и поче да бежи јарком у правцу одакле су Нијемци дошли. Би ми мило што им старјешина бјежи, јер би то могло бити знак да су битку изгубили. Истовремено, изгледао ми је и јадно остављати војнике којима је командовао, а себе спашавати. А шта ако иде по помоћ, помислих, и одлучих да га стигнем. Команду предам Борћију Миловановићу, и потрчим другим јарком за Нијемцем. Сустигао сам га након 500 метара, погледао ме је, али сам га предухитрио јер сам држао подигнут аутомат, и одмах сам испалио пола шанжера из доброг руског аутомата у њега. Пао је у јарак са опруженим рукама и аутоматом. Стојим у јарку и размишљам како би најсигурније да скинем оружје и узмем документа од њега. Одлучујем се да пређем преко цесте и превучем га у јарак у коме се ја налазим, јер у случају да наиђе следећа немачка колона, лакше ћу им умаћи у шуму. Аутомат пребаћим преко лећа да би га лакше превукао обема рукама. Када сам се примакао Нијемцу, на моју несрећу, угледам га како лежи, са аутоматом у рукама, приљубљем уз ивицу јарка. Сјећам се добро да је био плав, много блијед, мршав и са киселим и осветничким погледом гледао ме је право у очи. Упао сам у замку. Јер, како сам се залетио и пошао низ падину јарка, ја се више нисам могао задржати, него сам налетео право на цијев његова аутомата. Чини ми се да се ни он није журио, а ни ја нисам осјећао страх, било какав страх. Чак се нисам ни бранио, гледао сам како се он мучи са окидачем аутомата који му је отказао, због чега је постао нервозан. Док је у лијевој руци држао аутомат, десном је полетио за пиштољ, док сам ја и даље стајао. Наједанпут, као да сам се пробудио, сагнуо сам се и објема рукама ухватио његову лијеву руку, снажно га подигао и, чврсто му држећи руку, окренуо се заједно са

његовом руком. Рука његова је закрцкала, а он толико јаукнуо да сам се ја тек тада уплашио. Пао је онесвешћен и тада сам га убио. Узео сам му аутомат, пиштољ, двоглед и официрску торбу с документима и картама. Таман сам то прикупио, кад чујем моторе. Усправих се а на цести, на 2 метра од мене, стоје два Нијемца. Само што рекоше »бандит«, побјегоше ка Сарајеву. Вјероватно су видјели моју звијезду петокраку на капи.

Прећем цесту и видим да на мјесту засједе нема мојих другова. То ме је зачудило, јер су сви одлични борци и одговорне старјешине. Нијемци из јарка и даље пуцају иако нема никога од наших.

Таман што сам зашао у шуму кад цестом наиће моторизована колона пуцајући из флакова и митраљеза. Убрзо стигнем моју групу. Они су помислили да сам погинуо када су видјели ону двојицу Нијемаца, па су, узевши плијен и погинулог друга, одступили. Сахранимо друга Бошка у шуми уз убичајене партизанске почасте и доћемо у бригаду.

Код Будимирке, приликом спровођења заробљеника опет је дошло до великих проблема. На њу су насрнули, један је успио да се одрешити, отели јој пушку и побегли у шуму. Од гушења са њима била је сва изгребена и искрвављена. Тако јадног изгледа дошла је у бригаду и испричала да смо и ми настрадали. Не знам зашто.

Када се све сабере, имали смо успјеха али и пропуста. Ипак, нијесмо се надали само грдњама. Мени командант бригаде Војо Иваничић рече да није моје да се бавим неким проблематичним диверзијама, већ од батаљоном командујем. Изашао сам од њега љут, а за мном и комесар бригаде Никола Андрић. Он је већ познат по свом такту и способношћу да свему да праву мјеру. И он је сматрао да нијесам лично морао ићи у засједу са десетак људи, али, у реду, када је већ такво стање на цести, треба да изведемо цео батаљон у засједу. Наравно, послје оваквог разговора заборављене су све непријатности.

У штабу батаљона прависмо план за сутрашњу засједу, али мени, а ни другима, никако није јасно зашто мене Нијемац није убио из аутомата. Ту дилему ријешити интендант батаљона. Пробао је заплијењени аутомат и установио да не може да дође до окидања. Како? Тако што када сам ја гаћао Нијемца, погодио сам цијев његовог аутомата и улубио га. А како је аутомат био репетиран и пун, па се Нијемац поуздао у њега, не знајући да затварач не може да дође до метка због испупчења. Спасан Ристић рече: »Чувај ово за успомену, ово ти је живот спасило«. Нисам га сачувао. Откуда сам знао да ће неком бити потребна ова прича и онеспособљен аутомат.

Сутрадан постависмо цијели батаљон у засједу и то на мјесто гдје смо дан раније побили Нијемце. И, где чуда, све се понавља из претходног дана, колона по четири Нијемца и без обезбјеђења. Пошумљено и маневарско земљиште омогућило нам је добро маскирање. Нијемцима је било отежано осматрање, а и журило им се ка Бијељини и Брчком, те нас нијесу ни примјетили. Нијемци су се, као мрави, у густом маршевском строју приближавали нашем положају. Наречено је било не пуцати док се не да знак за отварање ватре.

Борци у својим заклопима осматрају и чекају непријатеља. Међутим, код нервно лабилних особа у таквим приликама осјећају се неконтролисани покрети, усплахиреност. И док је колона улазила у засједу, једном борцу се учинило 15 м одстојање од цесте много близу, па се хтио премјестити по дубини. То су Нијемци из колоне примијетили па је командант батаљона Живко Гајић морао раније отворити ватру. Они су били изненађени силином наше ватре, а потом и јуришем, па су почели бјжати у неред и паничном страху остављајући за собом опрему и наоружање, па и мртве и рањене. Само појединци из задњих линија отварају ватру по нашем стрељачком строју, али су и они узмицали пред нама све док их нијесу сустигле њихове моторизоване колоне из правца Сарајева. Када су након тога ударили својом артиљеријом по нашим положајима, нашег батаљона више није било ту.

И поред поменутог пропуста убили смо 51 Нијемца и више њих ранили. Заплијенили смо много опреме и наоружања, а особито смо цијенили три шарца које смо заплијенили. На нашој страни смо имали 3-4 мртва и 5-6 рањених другова, међу којима сам био и ја. Тада је рањен у обје ноге командир вода Јаков Ребић, веома храбар Спречак, који се баш том приликом особито истакао.

Прихват нових бораца из Србије

Бригада се стално попуњавала новим борцима, углавном из Бирча. Попуне су биле сталне, јер се стално и ратовало и стално гинуло. Сваки долазак нових бораца стварао је у бригади пријатно расположење, јер смо постајали војнички јачи, а морално сигурнији и чвршћи.

Једна попуна децембра 1944. године у Тузли била је масовнија од претходних - био је то долазак нових бораца из Србије, већина их је била из околине Пожаревца. Сваки прихват нових бораца брижљиво је припреман у Команди, а овај особито јер се радило о већем броју. Одржавани су састанци у командама и партијским и скољевским организацијама, гдје је говорено о прихвату новог људства.

Сјећам се, говорено нам је да их треба прихватити другарски, топло и са пуно повјерења и да, на четним конференцијама, и појединачно, треба говорити о другарству, о братству и јединству, о дисциплини, о томе да су другарице као наше сестре, да се заробљеници предају вишој команди, да се рањен друг мора изнијети из борбе, да се од народа ништа не узима без наређења, и др. Старим борцима је наложено да их подучавају у руковању оружјем и причувају их у првим борбама.

Наравно, у почетку је било тешкоћа, људе је требало убиједити да умјесто сељачког одијела обуку униформу. Али, и послје тога, шубаре и шаренице (њима су се покривали ноћу) нијесу бацали. И у првим борбама је било тешкоћа, јер су у неред и у групама, самовољно одступали, па су непотребно гинули. У почетку су се груписали и са страхом се обраћали официрима. Било им је чудно што

су стари борци у слободио вријеме присни и слободни са старјешинама.

Међутим, временом су и они постали прави и добри војници наше бригаде, па су неки од њих постављени и на командне дужности, као што је био случај са браћом Гавриловић из Велике Планае, те Драганом Јеремићем и Војом Траиловићем из Пожаревца.

У вези са Србијанцима, како смо их звали, запамтио сам врло честе посјете њихове родбине, и то и на положајима и усред борби. То нас је чудило јер код нас посјета није било уопште, а нико није знао како су успјевали да пронађу јединицу у току борбе. Али, њихово настојање да сваког свог погинулог однесу у свој крај, изазивало је код наших босанских партизана највеће поштовање.

Калабићеве нетници

Послије тешких борби против Нијемаца у рејону села Дрињаче на ријечи Дрини, бригада је усињеним маршом 22. фебруара 1944. године стигла у села Бобаре и Победарје да нападне на четнике који су се из Србије пробали у Босну. Ноћ је, ми спремамо план напада. Између нас и четника налази се ријека Дрињача, која се у ово доба године, у нормалним условима, прелази искључиво преко моста. Али, то знају и четници, па су запосјели мост. Ово је мој родни крај и знам сваки брзак и вир на ријечи. Зато предлажем Штабу бригаде да поведем наше колоне на газ (у неку руку) испод куће попа Саве, да изманевришемо мост. То се прихвата и већ се налазимо с оне стране ријеке. Четници нас нијесу опазили, мада су око 300-400 метара удаљени од нас, ми то видимо по ватрама. Развијамо се лијево и десно за напад. Наш батаљон је у средини. Борци су у стрељачком строју и све смо ближе њима. Нико не пуца, тишина је, а нико нас и не зауставља. Види се ватра, ми се и даље приближавамо.

Да нијесу побјегли? Да нас нијесу осјетили и направили нам неку замку? И даље идемо, све ближе, дошли смо скоро до саме ватре, кад тамо четници у великим групама леже око ватре и спавају на простртом сијену. Само неколико их је сједило и дријемучкало. Отварамо ватру по њима, наста кркљанац, кукњава и бјежање. Проломи се: »У-ра - јуриш партизани«. Четници изненађени и збуњени почеше у нереду бјежати без отпора, бацајући све са себе, па и оружје, а многи се и предају.

Много их је остало мртвих, али ми идемо даље, гонимо их. Свануло је. Зауоставили смо се негдје на линији С. Тепен-Мимића гај. Њих је много, вјероватно 100:1, и зауоставили су се. Дан је, не нападамо их, већ идемо десно од њих преко села Чанићи, Ристићи - Бијело поље, да се поставимо испред њих и не дозволимо им продор у Тузлу. Постављамо се на положајима: село Јелачићи - Толиша - К.644 - Цебарска греда (К 792). Четници у више колона иду са нама, пошто је дан, добро их видимо. Спремају напад на нас и то из изузетно неповољног положаја за њих: иду из потока уз страну која је, углавном, откривена. Ми смо на гробу, у заклонима, мало нас

је према њима, али смо некако самоувјерени - сјећајући се њиховог пораза од прије два дана, а и терен нам иде на руку.

Наређење је било - не пуцати док се не да знак за отварање ватре. Њихови извиђачи, повијени до земље, опрезно прелијећу њиве, улијећу у шумарке и дају знак стрељачком строју да се помакне напријед. Стрељачки строј се подиже и поче пребацивати, и то у 2-3 ешелона. То се два-три пута поновило, а затим се из посљедње шумице појављује густ стрељачки строј. У исто вријеме се зачу труба, знак за јуриш, и то први пут чујем у овом рату. Обасули су нас ураганском ватром из свег оружја, а затим су се подигли и кренули у јуриш, ускакали су и подмукло подвикивалин - «калабићевци су ово, маму вам партизанску». Као да су том дерњавом хгјели себе да охрабре, а нас да заплаше. Али, ми смо и даље ћутали јер смо знали да их тако надмоћне можемо одбити само блиском и убитачном ватром са непосредног одстојања. Засули смо их, потом, ватром из свог оружја на брисаном простору. Наша ватрена завјеса је постала непробојна и њихов стрељачки строј се почео повијати, кидати, да би на крају одустали од јуриша и вратили се на своје полазне положаје. Око 12 часова они спремају и други јуриш. Скоро се све поновило из првог јуриша, само што је овај био још жешћи. Остали смо без муниције, губици се повећавају. У том тренутку долази нам као појачање извиђачка чета штаба бригаде и однос снага се мијења, а наређење је да се линија одбране мора држати до ноћи и то у потпуности остварујемо. Чудимо се овој упорности и борбености четника, јер смо их увијек лако побјеђивали, бар ове наше, босанске. Погибоше нам двојица нишанција пушкомитраљесца иза стећака на Дјевојци. Обојица задобише ране на потиљку, као да су гаћани из авиона. И тада примјећујемо њиховог извиђача на храсту са снајпером. Мало нам је била једна његова кожа за живот два храбра друга. Четници се опет спремају за јуриш, стално им пристижу појачања. Ми их мирно чекамо, а у међувремену смо дибли и појачање. Пошто ће ускоро мрак, не забрињава нас њихова надмоћност. Опет треба у јуриш. Повицима и криковима види се да су и пијани. Јуришају и гину, залијежу испред нас негдје и до 20 м., али ми чврсто држимо положаје. Тако смо и омркли у непосредној близини.

Тога дана смо имали око 12 мртвих и 21 рањеног борца. Добили смо наређење да се непримјетно повучемо са положаја, што смо вјешто и учинили у току ноћи. Пребацујемо се у село Матијевиће, одакле ћемо слиједећих дана нападати ове четничке снаге и одбацивати их од Тузле.

Сам побједио тифус

Идем у колони, а зна се да не предстоји борба са непријатељем. Стигосмо у село Поцепље. Ту је и цијела бригада. Расположени смо што се можемо опустити и мало одморити. Просто нам необично. Осјећамо да јача наша снага. Наједном се зачу пуцњава из лаког аутоматског оружја пред штабом бригаде, а потом и пред штабом нашег батаљона. Одмах сазнадосмо да је весеље. Капитулирала Румунија.

Тек што је почело весеље, а ја се разболим од тифуса. Од температуре дуго не знам за себе. Нисам примјетио ни када су од мене одстранили пиштољ. Дуго ме мучи повраћање и осјећај гађења на супу коју сам јео пред разбојевање. Трећи дан моје болести заупуца од сјеверозапада. Из свих оружја, па и артиљерија туче. Напада непријатељ. Наши дају отпор, али нема прегруписавања јединица у том правцу. Послије један сат услједи покрет болнице и позадинских дијелова. Правац кретања је супротан од напада непријатеља, а то је између села Кусаче и села Плане. Јашим на коњу, али не могу да сједим. Наслањам се на предњи дио самара, али жуља. Немам снаге, а повремено и не знам за себе, па осјећам да могу спасти са коња. Примјеђује то и »доктор« Маки (медицинар Максим Штернић), па виче: »Држи се комесару!». Послије један километар марша, изненада, са 150-200 метара испред нас, наједном осу јака паљба из аутоматског оружја. Потом туку и минобацачи. Наишли смо на засједу непријатеља. Толико куршума око мене пада, да ми се чини да на једно мјесто удари их више. Изгледа као да сипа из вреће. Видим их како се забадају у земљу. Како ме ни један не погоди, то не могу да схватим, поготову кад је брисани простор и потпуно ме виде.

Наћох снаге па скочим са коња и поћох назад. Чак и трчим помало. За пар минута ухватим се жбуна. Једини спас за мене је да се склоним од ока непријатеља, пошто је близу на стотинак метара, а ја не могу да трчим. Не могу да вјерујем себи да имам оволико снаге да се крећем. Као да је снаге пристизало према ситуацији, према потреби. Прије борбе не могу да сједим на коњу, а сад, када напада непријатељ, трчим. Идем што даље у шуму, али моје кретање је толико споро па сам убрзо изостао и одвојио се од наших јединица, које су биле заузеле борбом са непријатељем. Усмјеравам се да идем што више на Жеп, јер уз ту стрмину неће ни наше јединице ни непријатељ, пошто имају довољно равнијег простора. Не иду за мном. А већ сунце залази. Опустих се, јер сматрам да у току ноћи

непријатељ неће у шуму, поготову када се више не чује борба. Одмарам се да прикупим снаге за даљи пут. А близу сам непријатеља. Свега стотинак метара ушао сам у шуму. Чујем их како довикују један другоме: »Држи тога...!« Потом се чује покоји пуцањ. Значи, убијају наше рањене и болесне другове.

Крајем даље док је мрака. По освјетљењима уочавам гдје су распоређене непријатељеве јединице. Постављам себи задатак да у току ноћи изађем изван овог подручја које су запосјели. Легао сам да мало предахнем. Али због температуре остах у бунилу дуго. Доћох к себи тек кад ме сунце обасјало. Налазим се у проређеној младој шумици. Кад погледах око себе, а са јужне стране на осамдесетак метара шатор са непријатељевим војницима. Један ломи грање. Смотрим да им гори ватра. Чује се добро како причају. Брзо пузећи идем у први жбун. Имам среће да је овај жбун погодан да се закло-ним да ме не виде. Лијеска има доста шиља да ме свуда около закло-ни. Не смијем мрднути нигдје одавде, јер је шумица ријетка и танка, па би ме осмотрили само ако погледају на ову страну. Приљубим се земљи, и у правцу шатора осматрам. Размишљам о разним варијантама ако ме открију. У сваком случају, покушаћу да побјегнем. Уздам се у шуму. Али мало наде у снагу. Ако не успјем побјећи, они ће ме при бјежању убити и неће ухваћеног мучити. Проће цијели дан, а мене нико не примјети. Са нестрпљењем очекујем пад мрака, па да се удаљујем одавде. Кад - на пола сата пред залазак сунца, изненада са западне стране приће к моме жбуну сељанка у димијама. Надвири се изнад жбуна и кад видје мене оде даље, мрмљајући нешто од чега сам чуо само ријеч »свиња«. При повратку даље, на десетак метара из другог жбуна узе неки пакет у платну и оде даље одакле је и дошла. Вјеровао сам да ће ме сигурно, макар и незлонамјерно, открити пред овим војницима. Брзо одлучујем да нешто подуздем, макар и ризично, јер ће ме овдје свакако убити. Иако је дан, пузим двадесетак метара супротно од шатора и пењем се на велики бор. При пењању мучи ме ципела која ме нажуљала, па је носим у руци. Ускоро се смрачује и почињем се надати да сам се извукао од ове опасности. Сад се више чује говор војника, ваљда око вечере. Једна група војника води коње да поји баш испод дрвета на којем сам ја. Један од њих вели: »Ја не знам како људи из ових крајева желе да дођу на одсуство кад овдје ништа нема. Кад се сјетим моје Бијељине, пуно парадајза, паприка и свега«. Увјерих се да се све смирило на спавање. Силазим с дрвета и крећем сјеверно ка Бирчу, за мојом бригадом. Те ноћи наићох на воду, у бари. Напих се послје страшне жећи која ме највише мучи. Напих се и за резерву, јер ко зна кад ћу имати прилику да поново наићем на воду, иако сам свјестан ризика од претјераног пијења воде.

Други дан наилазим на непрегледне шуме. Нема никаквих људских трагова. Путоваћу и дању, уз претходно добро осматрање. За оријентацију погодно, јер је ведро, па поред сунца и звијезда увече дуго остану црвени трагови сунца. Имам среће да има и мјесечине у ноћи. Трећи дан чујем лавез паса са источне стране. Створи се пред очима село, људи, јело. Потом се тамо чуше и дјеца. Чувају

стоку. Вјероватно од села Нурићи. Играју се, па вичу: »Држи партизана...!« Као, они нека друга војска. Значи, овдје је утицај реакције. Морам имати већу опрезност. И четвртог дана путујем кроз непрегледне шуме. Наилазим на шумски пут. Видим свјеже трагове, као колона пјешака и коња. Обрадова ме, јер ми самоћа досадила. Сину и нада да ћу можда наићи на бригаду. Осмотрим у детаље и уз највећу опрезност прелазим попречно пут безбједно. Пети дан валовитији предјели, а помало и непошумљено. Ујутро наиће облак магле. Користим да се неопажено крећем. Магла тако брзо пређе да се ја изненада наћох на двадесетак метара од куће, а уз њу човјек сјече дрва. Брзо се покријем и непримјетно удаљим. То је вјероватно село Заграђе. Шестог дана улазим у непрегледну шуму са великим буквама. Изгледа да су то огранци виси Сикира. Док сам спавао сањам да једем палачинке. Ваљда зато што би се тога најбрже најео. Поче кишица, али све ми изгледа да ће ускоро престати. Склањам се испод букви цијели дан, али покисох до коже.

Седмог дана учавам са десне стране мога путовања, то јест према истоку, много нижи терен. Помислих да сам можда отишао више Дрине. Због облачности јуче и данас могао сам мало погријешити правац. Пред вече се разведрило, па ћу поправити правац. Постепено силазим, а шума све рећа. Већ се смрачило, али ведро, па се види. Наједном изненађење - наићох на крушку, добро родила, зрела, укусна. Десети дан од како сам се разболио од тифуса, и од тада нисам ништа јео. Не вјерујем да имам да једем колико хоћу. Изгледа ми као фантазија. Провјеравам да ли можда сањам. По крушци закључујем да је близу насеље. Иако ноћ, крећем опрезно. Наилазим на ровове. Трагови од моторизације. На двадесетак метара даље види се кућа. Осматрам и закључујем да нема људи. Одлучујем да идем у кућу да се одморим, јер напољу мокро и повремено кишица, а ја мокар до коже. У кући сто, столице, те дрвене полице, али ни хране ни постеље. Легнем на сто, а покријем се кудељом која није ни истуцана, па од ње није ништа топлије. Циједи се вода са мене, па све капље доље на иод. Постављам себи задатак да ујутру прије свитања изађем из села. Али, кад се ја пробудих, а оно сунце увелико обасјало. Брзо идем према шуми. Ту је штала у којој нема стоке, само кошница пчела и кудеља неистуцана. Врата јој окренута према сунцу. Испред улаза купине зреле. Сушим се наспрам сунца и једем купине. Кад - пред подне, изненада, у село долазе двојица у цивилном одијелу са пушкама. Један одложи пушку уз кућу и сјекиром поче сјећи дрва, док други иде ка овој штали. Не могу стићи до шуме неопажено, јер има стотињак метара ливаде, а овај са пушком на двијеста метара од мене. Врата штале су са супротне стране од села. Излазим, и кад је стигао на три хметра од штале, појављујем се иза угла пред њега. Толико се изненадио, збунио и преплашио да није могао проговорити. Не узима пушку са рамена. Примјети на мени знак комесара чете, па рече да је и он партизан на терену. Кажем му како сам као тифусар изостао од јединице. Даде ми двије крушке. И одмах, да ме обрадује, рече да су наши ослободили Зворник и наставили да напредују према Тузли. Наста-

ва>а да прича детаље о борбама, а меи се пјева док он прича, мимо моје воље. Рече ми да је ово село Лукавица, и да ће ме одвести у Милиће код наших. Узпут ме уведе у воденицу. Већ се пече погача. Сачекасмо мало и дадоше ми комад хљеба. Нисам га јео неколико мјесеци, па га сад осјећам као нарочито уживање. Уз пут пролазимо кроз шљивик. Шљиве родиле па се плаве. Већ су зреле. Једем их али не више халапљиво. Закључујем у себи да више нема глади. Послије осам дана пијем воде кад хоћу.

У Милиће стигосмо за пола сата. Одмах се створи комесар бригаде, Раде Јакшић. Нисам га добро ни осмотрио, а он ме загрли. Зна у детаље кад сам се разболио и изостао од бригаде. Нису могли замислити да сам остао жив. Тако се и изненади комесар Раде, као да сам из мртвих оживео. Радује се из дна душе мојој срећи. Сав око мене, као да је за моменат занемарио све своје бриге и задатке. Дуго ме гледа и пита за све. Уочава да ми је од тифуса опала коса и да сам много ослабио. Највише провјерава како се сада осјећам. Очигледно да ме обрадује - поче причати како наша бригада успјешно напредује, да, заједно са још неким јединицама ослободи Тузлу. Побрину се да ми обезбједи опоравак у Власеници, док се не стекну услови за одлазак на партијски курс на који сам позван од Обласног руководства.

Још једном се увјерих у чврстину наших редова. Повезани су нераскидивом љубави. Растасмо се задовољни што имамо једни друге и што ћемо све задатке сигурно извршити.

На истој цести са есесовцима

Око један сат послје поноћи, 5. августа 1944. године, стигли смо у Власеницу. Од Берковине на Романији кренули смо јуче ујутро. Маршевали смо скоро без одмора. Треба прије сванућа заузети положаје и напасти бојну 13. СС дивизије на Бачковцу. Власеница изгледа пуста, све спава дубоким сном. Понеки пас својим лавезОхМ нарушава тишину топле љетне ноћи. Мјаукне и понека мачка. То наши Италијани сакупљају »манђерију«. Цијела бригада добија кратак предах. Уморни од напорног марша, борци лијежу на ивицу цесте. Сан их брзо хвата.

Обавјештајци су сазнали да је пар сати прије нашег доласка ту била једна мања група есесоваца. Била је то патрола фашистичког батаљона којег наша бригада треба да нападне. Долазили у извићање, да утврде ко је у Власеници. Након што се то сазнало облучено је да одмах кренемо. Са доста тешкоћа успјевамо пробудити уморне борце. Крећемо цестом према Тишчи, истим распоредом којим смо дошли у Власеницу. На челу је 1. а са њим наш 2. батаљон. Помрчина је. Једва се назире силуета бораца који је испред тебе. Многи борци у ходу спавају. Кад полете да падну, тргну се и тад се чује јачи ударац ципеле о калдрму. Већ смо прешли преко два километра од Власенице. Први батаљон је скренуо на стару »турску« цесту која води према Цикотама. Скренула је и 1. чета нашег 2. батаљона. За њом иде наша Друга чета. На челу је Милош Тришић, одскора командир чете. Замијенио је Славка Ступаревића који је средином јула погинуо у Осмацима. Баш кад је био на рескршћу и почео да скреће са цесте, хтио је да запали цигарету. Шибица није имао. Опazi да из правца Тишће иду неки војници и пуше. Помислио је, као и ми позади, када су поред нас пролазили, да су то наши, вјероватно нека јединица 1. батаљона. Није први пут да се ноћу наше јединице овако крижају. Пошао је према њима да упали изваћену цигарету. У том тренутку повукао га је за рукав борац који је ишао одмах за њим и рече му: »Командире, ја имам шибицу«. Есесовци опазеше свјетло шибице и чују разговор Милоша и борца. Један од њих гласно упита: »Ко су ови?«, други одговори: »То су наши, не бој се«. Колона наше чете иде десном страном уз сјеверну ивицу цесте. Есесовци иду јужном ивицом, нашом лијевом страном. Не сметамо једни другима. У тихој и мрклој ноћи одјекују батови војничких ципела по макадамској цести. Чује се понекад звекет реденика од »шараца«, кад их дремљиви есесовци враћају на право мјесто, на раме.

Идем у средини колоне наше чете. На зачељу је Перо Цвијетић, комесар чете. У задњем дијелу колоне иде и борац Цвијић, звани Мрки. Он је стари и искусни ратник. Од свих бораца чете најбоље је »савладао« спавање за вријеме марша. У једном моменту се затетурао на цести и ударио у једног фашисту. Правећи трзај да остане на ногама, иако бунован погледао је у човјека кога је ударио. Запрепаштен, једва проговори: »Јој, какви су ово са шеширима!?» Од шљема које су носили есесовци, њему се учинило да су шешири. Таман што Мрки то рече, зачу се продорни бас комесара Пере: »Ко је то?» »Еесовци, а ко је то?«, чу се одговор. На трен обје колоне стадоше. Из колоне есесоваца чу се уздах једног од њих. »Партизани, мајку им«. Без команде већина бораца наше чете леже у сјеверни јарак цесте. Неки изненађени и за трен преплашени стрчаше са цесте, преко шљивика у једну удолину. Есесовци у супротном јарку постављају »шарце«, чује се звек реденика. Наши митраљесци отворише ватру прије њих. Косе по цести. Отпоче кукњава и јаук преплашених и рањених есесоваца. Неки дозивају санитарско особље по имену или вичу: »Станте, бога вам вашег, погибо!« Њиште мазге, преплашене од ураганске ватре, чује се звекет ланаца, оружја и опреме која са њих пада на камену цесту. Есесовци покушавају да нас дохвате рафалима својих »шараца«. Шарају небо свјетлећи маци, који се испред нас од тврде цесте одбијају у небо. Добују по нама и око нас каменчићи које распршавају рафали »шараца«.

Уз мене лежи и туче из свог »канаћанина« Срећко Чордашевић - Чордаш, водник и митраљезац. Поред њега је његов помоћник, а до њих Васо Драгичевић, звани Рус, Митраљезац. Есесовци преко пута почеше »плести« по нама. Чордаш за трен прекиде пуцати, примиче се мени и шапну: »Бомбе, да их потјерамо«. За трен одјекну неколико снажних детонација »крагујевки« и »енглесерки«. Зачу се јаук и крклане. Престаде ватра »шарац« који је био удаљен од нас свега неколико метра. Срећко слободније поставља ногаре свога митраљеза на цесту. Тако боље гаћа.

Зарко Вуковић Пуцар, командант батаљона био је на челу наше колоне са Првом четом. Кад је чуо паљбу на цести, брзо је процијенио ситуацију, мада до краја није знао како је и са киме дошло до борбе. Наредио је да 1. чета и дијелови 2. чете који су били сишли са цесте, фронтално у стрељачком строју крену према цести, западно од нас, да посједну брежуљак изнад цесте и поред раскршћа. На брежуљку су се сукобили са лијевом побочницом непријатеља. У снажном налету ликвидирали су је и заузели бријег, који је од цесте удаљен свега педесетак метара. Брзом паљбом из свих оруђа »оплели« су по есесовцима, на цести, испод и десно од брежуљка, управо тамо гдје су се они највише набили бјежећи од наше ватре. Туку из и тромблонкама, које смо прије кратког времена заробили од шваба на Краљевом Пољу, код Хан Пијеска. Чује се паљба и по есесовцима, туче их и наша 3. чета и 3. батаљон, само нешто даље са положаја из правца Власенице.

Почело је полако да свиће. Не престаје ватра ни са једне стране. Нема више непријатеља у јарку на супротној страни цесте, дуж по-

ложаја које држи иаша чета. повукли еу се ниже према Тишћи и на неку узвисину, одакле све јаче туку. Успоставили смо везу са свим борцима који су у јарку поред цесте. Нема нас много, свега око двадесетак. Али ту је седам митралеза, Шапатом, до нас све чешће се преносе захтјеви митраљезаца за муницијом. Понестаје им. Рафали постају све краћи и рјећи. Зарко осјећа да ватра наше чете јењава. Зато почиње гласно да виче: »Друга јаче, брза паљба, Друга... « Не смијемо му гласно одговорити у чему је разлог, јер ће то чути и фашисти. Шта да радимо? Есесовци могу извршити јуриш на нас. Чиме да их одбијемо? Нема друге, морамо се повући са ових положаја. Шапатом преносимо одлуку борцима. Пузимо 10-20 метара уз благу стрмину сјеверно од цесте, а затим доста великом низбрдицом спуштамо се у неку увалу. Ту затичемо дио бораца наше чете и митраљеско одјељење батаљона. Они се ту склонили кад је настао метеж на цести. Нису имали ни са киме везу. Одлучујемо да са свим борцима одмах заузмемо положаје одакле ћемо моћи тући есесовце. Успињемо се и распоређујемо на једном брежуљку. Отварамо ватру из пушкомитраљеза, тешког митраљеза и нашег батаљона бацача. Чувши нашу паљбу са нових положаја Зарко оцјењује да више није у стању са Првом четом дуже одржавати борбу на тако блиском одстојању. И паљба Прве чете почиње слабити, да би ускоро сасвим престала. Есесовци нас већ туку и бацачима, али не погађају. Убрзо стиже Зарко. Напуштамо ове положаје. Морамо прикупити све дијелове батаљона и повезати се са штабом бригаде.

Сутрадан од наших обавјештацаја сазнајемо да је непријатељева колона, са којом смо се на цесту сукобили, био батаљон есесоваца са Бачковца. Ноћас су се спустили у Тишћу и кренули према Власеници, сигурни да на том терену нема наших јединица. У овој борби избачено је из строја више непријатељевих војника.

Мали Реџо и мој велики страх

Када је формирана 19. бирчанска бригада, у јесен 1943. године, била је састављена од бораца из Шековића, Спрече и Милића. Сви борци су били Срби. За време боравка бригаде на терену Власенице, у бригаду су ступила два борца Муслимана, оба су имала име Реџо. Старијег, већ одраслог и зрелог момка звали смо велики Реџо за разлику од малог Реџе. Старији Реџо био је из Шадића, а мали Реџо из Власенице. Мали није имао ни четрнаест година, па и поред тога, његова мајка није имала ништа против тога да ступи у партизане, јер је он то желео. »А и бол.е је, резоновала је мајка, да иде с вама него да остане код куће, па ако наиђе нека друга војска, четници, усташе или Нијемци, могу га убити, заклати на правди бога«. Молила је само да припазимо на њега. »Видите, још је дијете«.

Бригу о малом Реџи преузео је командир 2. чете шековачког батаљона, Комнен Мркајић. Комнен је био стасит, леп и храбар борац, имао је око тридесет година, па је уживао поштовање код бораца који су, углавном, били омладинци. Било нам је драго што је баш Комнен примио малог Реџу, знали смо да ће он најбоље знати да га чува.

Та двојица Реџа, нарочито мали, били су омиљени код наших Бирчака, то су били први Муслимани из нашег краја у бригади. Сви су из познавали, цела бригада, па и бринули о њима.

Мали Реџо је био неустрашив, храбар, ваљда због младости није осјећао опасност и страх. Заносиле су га приче о храбрости појединих бораца, па је и он желео да буде предмет приче о храбрима. Стално се јављао у патроле које су ишле у извићање. Борци су га опомињали на опрезност, а Комнен га је чувао. Држао га по страни опасних догађаја. Служио му је као курир унутар чете, или га је задживао да нешто припази или причува, да буде и на стражи, али никад ноћу. Иако је носио нормалну пушку и муницију, можда више него други борци, добро је издржавао покрете и глад, чега је било доста, нарочито на маршу од Соколовића до Фоче. Комнен га је често истицао као пример другима који су знали и да се сну предaju и да се жале на умор и глад.

Био је почетак марта 1944. године када је 27. дивизија дошла на терен Фоче. Деветнаеста бригада је тих дана боравила у Фочи јер је командант бригаде Стојанда Милиновић био болестан. Повредила му се једна од његових старих рана, па је гнојила. Из Фоче је бри-

гада вршила акције иа четнике који су се у мањим групама кретали по околним селима. Такву једну акцију бригада је извршила у селу Закмур, гдје је »оперисао« неки мањи четнички војвода. Закмур је прилично удаљен од Фоче. Снег је био доста велики, па смо у акцију кренули око пола ноћи да пре сванућа дођемо у та села и изненадимо четнике. Са бригадом су ишли њен комесар Раде Јакшић и заменик комесара Милан Вуковић.

Поред акције на четнике, бригада је имала задатак да у тим селима делује и политички, да сељацима говори о политичкој ситуацији, о четничкој издаји и сада када се рат ближи крају, да оснива народноослободилачке одборе. Нарочито је подвучено да однос према народу буде што пријатељскији. Требало је да наступамо као права Народноослободилачка војска како би демантовали четничку пропаганду коју су они ширили против партизана.

У село смо ушли пре сванућа. Било је врло хладно, велики снег и нека сумаглица, тако да су се куће тек назирале када им прићеш на десетак метара. Код првих кућа сазнали смо где је »војводина« кућа и да је синоћ био у селу. Закмур има више засеока и Комненова чета је претресла засеок у коме је војводина кућа. И ја сам пошао са Комненом. Један део бригаде је претресао друге засеоке, а један је продужио према суседном селу.

Опколили смо »војводину« кућу и залупали на врата. Потрајало је подуже док се на вратима није појавила постарија жена са лампом у руци. У првој просторији било је огњиште, а у соби са дететом које је мајка дојила, на неком поњавчету, седела је млађа жена. У соби су била и два кревета, оба празна, па је било јасно да испод младе жене и поњаве има нешто што треба сакрити. На питање гдје је војвода, обе су у један глас одговориле да не знају, и да га нема код куће већ неколико дана. Испред поњаве на којој је седела војводина жена са дететом био је поклопац, а доле у штали чула се крава како прежива. Знали смо да нас жене лажу и да је војвода сигурно у штали и зато је отварање куће подуже трајало док се овај не спусти у шталу. Комнен је узео лампу и посветлио шталу. Слабо светло лампе није могло да осветли целу шталу. Само се у једном ћошку назирала крава. Војвода је могао да буде и иза краве па да га Комнен не види.

Оставили смо два борца и малог Рецу у соби да пазе на отвор, а младу жену повели да нам отвори спољни улаз у шталу. Стали смо са по два борца са обе стране испред врата за улаз у шталу, а млада жена је кренула да отвори врата. Ако војвода покуша да бежи, не може проћи кроз ватру коју ћемо отворити, па можда и да му жена погине. У моменту када је жена отворила врата од штале, поред ње се створио мали Рецо са упереном пушком у шталу. Из штале је запуцао пушкомитрајез и поред Реце је протрчао човек у белом вешу. Рецо је пар секунди стајао и пао смртно погођен. Стајали смо збуњени, нико није пуцао, бојали смо се да не погодимо малог Рецу, а војвода је то искористио и побегао. Пуцали смо за њим, али он се брзо изгубио у белини снега и магле. Комнен је притрчао Реци и викнуо »ух, бога ти дечијег, погибе«. Узео га је на руке и понио

у кућу. Другарица Петра, четна болничарка, плакала је док га је превијала. Крв из ране на грудима и леђима шикљала је као из чесме, а он, јадник, био је још при свести и понављао »ништа не боли, ништа не боли«. Рана је била још топла, а он је хтео да се покаже храбар и поред тешке ране. Одмах смо пронашли саоне, добро га утопили и отпремили за Фочу. Услед губитка много крви, умро је на путу и пре него што је стигао до болнице.

Свима нам је било тешко и жао малог Реџе, нико није ни споменуо војводу који нам је побегао. Ма, ја сам хтео да бацимо бомбу у шталу, па ако би краву и убили, појели би је, понављао је Комнен узпут док смо ишли у састав бригаде. Чинило ми се да он то мени приговара и да због мог присуства није бацао бомбу у шталу. Било ми је тешко због овог приговора, јер и ја сад видим да је то било боље рјешење него придржавати се директиве. Помислим да то Комнен не приговара мени него директиви, које се и он исто тако придржавао, јер је важио за врло дициплинованог члана Партије. Било би ми мало лакше, ако тако мисли.

Малог Реџу сам много жалио, био ми је стално на памети. Знао сам под каквим је условима дошао у бригаду, »биће сигурнији с вама, може га нека друга војска убити, заклати« све су ми кроз главу одзвањале речи његове мајке. Како објаснити Ради и Милану његово смртоносно рањавање. Као да чујем како друг Раде приговара, »не можемо осуђивати малог Реџу за своју смрт, он је хтео први да пуца на војводу, то му је била жеља да се и о њему прича, али ја сам увек опомињао, пазите на њега, он је дете«. У суседном селу затекли смо другове Раду и Милана у некој повећој соби где разговарају са десетак старијих сељака о нашој борби, о народној власти, све у духу задатка са којим је бригада дошла у овај крај у којем су четници имали јак утицај. Кад сам касније Ради испричао шта се десило, није »војводу« ни споменуо, само се чудило »ма како Реџу нико да не примијети«?

У претресу ових села било је мало и припуцавања, рањено је неколико четника, а двојицу од тих рањеника смо и заробили. Један је био рањен у руку и звао се Жугић, а неки Драгић био је рањен у колено. Рањенике смо превили и повели их у Фочу у болницу. У неком селу испред Фоче требало је да заноћимо. Цело ноћ и цео дан смо на ногама. Борци су преморени.

Пут из ових села за Фочу водио је поред Дрине. Наићемо на једну кућу која је личина на сеоску механу поред пута. Борци који су је претресли рекоше да је унутра само једна жена. Јахао сам поред Раде, комесара бригаде и оба смо ћутали. Он је можда мислио о малом Реџи, а ја о Реџи, о »војводи« и о Комненовом мишљењу да је требало да бацимо бомбу. Да ли можда мене криви за небачену бомбу, то морам с њим да рашчистим. Ма, шта да ове водимо у Фочу у болницу, они убијају наше борце а ми да их лечимо, да их стрељамо, рече Раде и упитно ме погледа. Па, сигурно, да их срећамо, одговорих, а ни помислио нисам да ће мени да западне овај задатак. У нормалним условима то би био задатак неког четног руководиоца. А Раде је вероватно размишљао о њиховом замору,

целу ноћ и дан по дубоком снегу пешачити и гањати се са четницима, то исцрпљује. Ја сам за време покрета јахао коња, па је мислио да сам ја одморнији. А и сложио сам се са његовим предлогом, па, нормално је да ја задатак и извршим. Заостани са неколико бораца па их ликвидирајте, рече Раде. Видим да је нерасположен, а ја због овога што се данас догодило био сам лут, најрадије бих био сам са собом, па нисам ништа приговорио на дати ми задатак.

Са неколико курира заостао сам са рањеним четницима. Пут нас је водио поред Дрине и доста смо се високо попели изнад ријеке. Јахао сам замишљен, мислио сам и о Реци, о »војводи« и о Комнени. Наједном ми се учини да нека велика птица пролеће, неко викну побеже, а Жугић се већ сручио низа стрмину и губио се у шипражју према Дрини. Скочио сам са коња и почео са осталима да пуцам за одбеглим четником. Али, он побеже. Када смо га угледали био је на око двеста метара до оне крчме крај пута. Проценим да га могу стићи, узјахао сам на коња и појурио да га пресретнем. Шта ми се ово данас дешава, помислио сам и терао коња да трчи што брже. Зар да ми и овај рањеник побегне? Шта ће сад да кажу Раде и Милан. Овде нема никаква оправдања. Рећиће ми да сам непажљив и неодговоран. Морам га стићи и ликвидирати, па макар упао за њим и у село, па и погинуо, али он мора бити мој, не сме да ми побегне.

Пут је кривудао спуштајући се према Дрини, али коњ је био толико уморан да је једва трчао. Жугића сам пратио погледом и опет ми се изгуби из вида у неком шумарку преко пута крчме. Оставио сам коња крај пута и пошао да претресем шумарак. Није га било, вероватно је ушао у кућу, па поћем за њим. Ућем у ходник, а са стране двоја врата, једна с леве, друга с десне стране. На крају ходника мердевине наслоњене на зид, а на плафону отворена баца за таван. Једна висока, млада и лепа жена у црнини дочекала ме је ни уплашена ни мрзовољна, гледала ме је као да пита, јер ти треба нешто. Иако сам имао машинку уперену у њу, хладнокрвно је отвара врата од соба и говорила, ево види, никога овде нема, одговарала је и извршавала моја наређења. Собе су биле празне, уобичајен намештај сеоских крчми, сто и по две клупе са стране. Погледао сам на мердевине и на отвор за таван, а она ми рече, ајде ако хоћеш погледај нема ни горе нико. Пошао сам према мердевинама, а она остаде позади мене. Наједанпут као да сам се пробудио. Помислим, ако је Жугић горе на тавану и ја протурим главу кроз бацу, он ме млатне нечим по глави, готово је са мном. Ова кршна жена измакне ми мердевине и ја ошамућен одозго паднем, лако ће ме савладати и разоружати. Можда у близини има и четника који су могли да иду за нама да виде шта ће бити са њиховим заробљеницима. Све ми то у једном моменту пројури кроз главу и обузе ме такав страх који никад до тада нисам доживео. Жени наредим да ми се склони с пута и изаћем пред кућу, погледам десно па лево и потрчим према коњу. Желео сам да коњ полети, толико ми је било стало да што пре од ове куће побегнем. Коњ је галопирао колико је могао, а мени се чинило да му ноге упадају у дубоко блато, а он их једва извлачи.

Бјежећи обузет великим страхом размишљао сам како ћу да се свађам са комесаром бригаде и његовим замеником кад ме буду критиковали и позивали на одговорност. Нисам био спремаи ни на какву самокритику. Морали су да имају разумијевање о моме психичком стању због јутрошњих догађаја. Видео је Раде са каквим сам му узбуђењем и нерасположењем причао о погибији малог Реце, морао је то да има у виду, нисам ни ја од камена.

Када сам дошао у штаб бригаде, било је све другачије. Милан ми је другарски показао где ми је вечера и каже да су се бринули што ме тако дуго није било. Знали су шта се догодило, курири су им све испричали и да сам отишао на коњу према селу да прогоним одбеглог четника. Раде и Милан ми приговарају, али не онако како сам ја очекивао и зашто сам био спреман да се свађам. Они ме критикују што сам прогонио четника, да сам могао упасти у четничку заседу и лудо погинути, све у том смислу. Ни речи критике о мојој одговорности. Уместо да си узео искусне старе борце, ти узео курире, децу као што је био мали Рецо, љутио се Милан.

Поново као да сам дошао себи. Било ми је драго такво разумијевање другова. Када смо легли, све сам им потанко испричао, и о моме великом страху од оне лепе и кршне Херцеговке и како сам »храбро« од ње побегао.

У седмој непријатељској офанзиви

Концем јуна добио сам наређење штаба 3. корпуса НОВЈ, преко штаба 27. источнобосанске дивизије, која се налазила у селу Кнежевићима, да Бирчански одред расформирам и да се борци распореде дијелом у Шесту, Шеснаесту и Седмаесту бригаду. Био сам тада командант Бирчанског одреда и наређење штаба Корпуса спровео сам у дјело. Ја сам додијељен штабу 19. бирчанске бригаде у чији састав је ушло преосталих 80 бораца одреда. Пошли смо у бригаду некако око 10. јула, у вријеме појачаног притиска 13. СС дивизије, а 19. и 20. бригада повукла се око Сребренице гдје су 11. и 12. јула водиле борбе са усташама и легијом, а затим уз Милан планину кренуле за Романију. На Малом Пољу сукобили смо се са њемачком 7. СС дивизијом и водили огорчене борбе. Са Нијемцима у тим борбама су учествовали четници Радивоја Косорића из Црне Ријеке и једна усташка бригада.

Након неколико дана непрекидних борби, сазнали смо да у Власеници нема непријатељевих снага, па се сконцентришемо на Игриштима и ријешили смо да се спустимо у Власеницу. Стварно, била је без ичије војске. Ноћ је, помрчина са неким вјетром. Мало смо се одморили, а затим спремили за покрет. У Власеници је остала чета Душана Мењића да »одржава ред«, а бригада се покренула према Шековићима. У претходници је ишао 1. батаљон Арслана Готовушића, а штаб са 2. и 3. батаљоном. Кад смо стигли на Барице, чујемо топот коња и мазги. Помрчина је и ништа се не види. Командир чете Којо Бећаревић заустави једног из те колоне ријечима: »Друже, дај да припалим цигару«, а овај на њега вукну: »Шта друже, мајку ти твоју«. Ми сви попадосмо на земљу у жарак и отворисмо ватру из свих оружја. Нанијели смо им велике губитке, убили око 20 есесоваца и 17 мазги. Код нас је погинула Ковиљка Нинић, сестра Живка Нинића, првоборца из Шековића.

Изгледа да су есесовци пошли у Власеницу, али смо их помели и вратили на Бетањ, а ми се вратили назад у Власеницу. Узели смо тада и чету Душана Мењића и кренемо уз Сушицу, на цесту изађемо више Тугова, затим прођемо кроз Горњу Залуковик и спустимо се у Заклопачу. Ту пређемо цесту Власеница - Зворник и изађемо на Брдо код Перунике Сарифа, нашег доброг човјека и борца. Код њега је био остављен противтенковски топ са муницијом. Оставиле га неке наше јединице, па смо топ узели, а ја сам се примио да њиме рукујем, јер сам био стари артиљерац са подофицирском артиљеријском школом.

Упрегли смо неке добре волове, и топ и муницију извукли на Рудишта - Цикоте и ту затекли штаб 3. корпуса. Обавијестили су нас да ће те ноћи савезнички авиони падобранима бацати војни материјал и храну за нашу војску. Пошто је територија била таква да се није могла обезбједити, доста је пало на територију коју је привремено контролисао непријатељ.

Сутрадан командант Корпуса тражи да оде једна патрола у Власеницу и извиди да ли се непријатељ налази у граду. Тражимо добровољце, али их нема. Предложио сам тада команданту корпуса Кости Наћу да поћем сам, јер ћу се лакше пробијати него ли са више бораца. Командант није био зато, али сам остао упоран, па је пристао. Ишао сам опрезно, све странпутицом покрај живице и тако дошао пред саму Власеницу, у муслиманско мезарје. Станем мало и послушкујем, па пошто се ништа сумњиво није примјетило, претрчим цесту те упаднем у једну малу улицу и њоме стигнем право на чаршију. Нигдје никога нема, само једна стара нана изађе из куће. Упитам је да ли има какве војске у Власеници?« Нема, сине, само један усташа био, а и он оде доље низ Табану«, одговори нена. Сазнавши то вратио сам се на Рудишта. Кад сам стигао, другови се распитују има ли војске у Власеници?« Одговорио сам кратко да нема.

Тога дана били смо обавјештени да се више Тишће налази једна СС јединица. Припремимо топ у том правцу и отпочнемо паљбу и случајно погодимо тачно међу њих. Утом чујемо команданта 1. батаљона Арслана Готвушића, који нас упозорава и виче: »Удри, побјегоше преко Тишће, горе према Грабовици«. Убрзали смо паљбу.

Арслан се затим пребацио на Бачковац и нисмо га више нигдје видјели до пред крај седме офанзиве. Добили смо извјештај да у Шековићима нема непријатељевих јединица, па смо по наређењу штаба корпуса поранили и извршили покрет јединица. Други батаљон под командом Зарка Вуковића, замјеника команданта бригаде, кренуо је преко Церске и Гобеља, преко ријеке Дрињаче, Каменице и даље преко Папраће, све под борбом са папраћким четницима у правцу долине Спрече и Ракина брда.

Трећи батаљон, под командом Марка Вранића, кренуо је правцем: планина Крстац, мост на ријеци Дрињачи под селом Корјијеном, село Калабаче - Музуље - Јевик - Папрдћа, водећи борбу са папраћким четницима са којима су се сукобили више Калабаче према Јевику. У тој борби погинуо је Никола Васић из Шековића.

Остали другови штаба бригаде, интендантура, заштитна чета штаба 27. дивизије и остали приштапски дијелови, кренули су са Рудишта низ село Победарје и сишли на ријеку Дрињачу. На челу ове колоне био сам ја. Спустили смо топ са воловском запрегом низ Победарје. Да би лакше прешли ријеку, посједали смо на топ Марко Рајић, управник болнице, Видак Симеуновић, руководиоца СКОЈ-а у бригади, једна другарица Крајишкиња и дјечак из села Рашева код Удрча, Тривко Алемпић и ја.

Иза нас је ишао штаб бригаде и штаб дивизије. Када смо били неколико метара испред моста, из једне шумице затрешташе мит-

раљези удаљени од нас свега стотињак метара. Ранише Марка Рајића и Видака Симеуновића, био је рањен и један во из запрете. Наредио сам неколицини бораца да рањене пребаце у поток и потоком да дођу до ријеке Дрињаче и да се споје са дијеловима штаба дивизије, што су и учинили.

На топу сам остао ја, мали Тривко Алемпић и другарица Крајишкиња. И њих сам упутио да бјеже у поток. Тривко је успио, а другарица је пала покошена од непријатељевих митраљеза. Нисам јој ни име знао пошто је била код болнице.

Во који је био рањен једва се кретао али га је онај здрави вукао заједно са топом. Волови су угледали кукурузе и пошли у том правцу. Скочим са топа. Сачекам мало, па и ја претрчим у поток, а затим до ријеке Дрињаче и чекам да волови дођу у кукуруз. Убрзо стиже командир заштитне чете Душан Мењић и другарица Мира Петровић - жена првоборца Вељка Петровића, родом из Срема. Питам Душана гдје му је чета, а он каже да не зна ни за кога. Наредим му да прикупи чету па да похватамо есесовце. Прије него што су пошли, Душан ми остави пушкомитраљез јер га Мира није могла носити.

Волови са топом дошли су до кукуруза и кад су ушли готово у средину њиве допузим до њих, скинем са цијеви топа торбу са експлозивом и спорогорућим штапином. Експлозив нагурам у цијев топа, убацити један крај штапина у експлозив, а затим се полако пузећи измичем са штапином под међу Дрињаче, припалим крај штапина и чекам експлозију. Кад је ватра дошла до цијеви, букнула је експлозија и пукла као гром. непосредно последије тога, сасуо сам рафал из пушкомитраљеза горе на еседовце. Једног сам погодио, то су касније причали Јован и Миливоје Савић. Њих двојицу су есесовци заробили у овој борби, а кад сам тог есесовца погодио хтјели су их побити, али неки старјешина није дао него им наредио да туку доле одакле је дошао рафал.

Повлачио сам се уз ријеку Дрињачу према плочи и виру за купање. Кад сам дошао близу плоче, угледао сам есесовце са горње стране цесте гдје постављају телефонски кабал по дрвећу. Бацити пушкомитраљез и аутомат у траву, ускочим и вир онако у одијелу и ухватим се за један трн, који је никао из меће, па се мислим, ако ме угледају заронићу у воду и тако се спасити или погинути. У води сам се задржао све док есесовци нису пошли цестом према уништеном топу и воловима. Последије тога изађем из воде, узмем пушкомитраљез и аутомат, те прећем цесту Власеница - Цапарде и наба сам на сељачки дрвени самар и на њему енглески противтенковски бацач звани »џомбул«, па све то пренесем преко једног потока, пушкомитраљез и »џомбул« увучем у једну остругу у некој шикари, а са аутоматом на леђима кренем покрај њиве Косте Бодирогића.

Лутао сам дуго и размишљао шта да радим, па сам се смислио да продужим горе према селу Савићи. Када сам пришао ближе неким кућама у којима се видио дим, пред кућом угледам ватру. Такође спазим како из куће излази пет војника есесоваца. Онда скреним у десно у неку папрат-бујад под самом стазом.

Врх аутомата спустио сам на ивицу пута - стазе, био сам сав мокар, па кад сам се завукао у шуму-папрат било је око 14 сати и тако сам лежао чекајући да падне мрак па да одатле кренем даље у шуму. Таман кад сам одлучио да кренем, помолише се колоне есесоваца, иду нстим путем којим сам и ја дошао, носе зкланог оног рањеног вола а здравог воде, а мој топ уништен возе са коњима. Мало затим стиже једна колона од око 70 есесоваца а убрзо и друга, и прође такорекућ испред мога носа. Чујем како причају и договарају да се прави вечера. Једне одредише да иду донијети кромпира, друге да донесу воде, а трећи да ложе ватру. Један пита гдје је вода, а други му одговара - знаш, био си прије мјесец дана овдје. Кад је неколико њих са мазгама кренуло по воду, стрепио сам да ће ми мазга стати на ногу, а ја се не бих смио покренути јер би ме ухватили и на сваке муке нагонили.

Кад су наложили ватру наставише оно воловско месо да кухају са кромпирима, посједаше око ватре и почеше пјевати, а један есесовац донесе један велики камен и пред мој нос и постави га на врх цијевии мога аутомата. Био сам у великом страху, онда сам врх аутомата јаче притискао земљи и полако извукао испод камена. Пошто сам био мокар наваалише комарци и почеше да се завлаче у уши, у нос, у уста и око очију, уједају брате, али је то све слатко само да ме есесовци не ухвате живот. Срећа је била да се нисам ни накашљао, а кад би се то догодило, онда бих прво један рафал из аутомата сасуо по њима, а затим бацио бомбе које сам имао око паса. Тако ме већ сан почео хватати, мислим, ако ме ухвате живот свашта ће од мене радити, извадиће ми очи, одсеји нос, једно уво, па онда се промислим да ћу се тада обезнаниити и нећу више ништа знати.

Они пјевају око ватре, вечерали су, а једни причају како су се иживљавали на двјема српским цурама. Ја сав стрепим и мислим да један рафал спрашим међу њих. Кад бих знао да ћу одмах погинути, ја бих то учинио али се бојим да ће ме ухватити жива и мрцварити и тако од тога одустанем.

Есесовци су се ту задржали до два сата ујутро, а онда по мјесечини одоше у правцу Бетња. Био сам се укочио, а прележао сам немичући се скоро 12 сати. Покушао сам да устанем, али је тешко ишло.

Одоше ови одавде, а други се спуштају са Рудишта низ села Победарје, почеше да пале стогове жита и оно које још није пожњевено, пале куће и све на што наићу. Некако сам устао и кад сам се мало одморио, спустим се у поток, а затим прећем на другу страни и преко једне непокошене ливаде па кренем уз брдо. Кад сам пришао на једно 50 метара према путу (који води са Предиковине кући Мијата Кнежевића), угледам петорку есесоваца са два митраџеза. Опазише ме и један рафал осуше према мени вичући: »Халт!« Паднем на земљу и заваљам се доле у поток, онда прећем у једну њиву Косте Бодирोगића, па покрај ограда стигнем на прелаз пута који води из Предиковине куће Матије Кнежевића. Аутомат држим на готовс, уколико ударим на неку засједу да могу отворити ватру.

Кад сам дошао до тог пролаза умало нијесам на празно опалио из аутомата, пролетио сам кроз тај пролаз и кренуо десно низ брдо. Зађем у неку шуму, упаднем у остругу и једва се некако искобељам. Сва сам се изгребао. Продужио сам, затим, низ стрмину и у журби на нешто запнем и паднем наглавачке у вир потока. У овом превртању испао ми је оквир из аутомата и једва га нађем у води и убацитим у аутомат. Мокар ко видра креном према засеоку Вуковићи. Кад сам дошао близу куће видим есесовци изазае, врше смјену страже, а ја, јадан, глолетим доле преко неког постјенка па преко Дукадевине, а тамо има нека воденица и пред њом везане двије мазге за ограду. Једна хоће да уједа, баш она наша из бригае која је заплијењена. Воденица меље жито, провирим кроз рупу на вратима и видим један есесовац гледа да ли му је колач печен, а други спава. Мислим се би ли их побио, па се промислим да и они имају обезбјеђење и ријешим да креном узбрдо према селу Михајловићима и Ашћерићима, па кад сам био изнад воденице, станем на суву грану и она пуче под ногом. Из воденице се јави глас са питањем: »Ко је то?« Притајим се а онда наставим даље уз брдо и изађем под село Михајловиће. Појави се абер од зоре, идем даље до у шљивик - башћу Кнежевића и ту нађем пољске кревете наше болнице и »динамо машину« којом су освјетљавали болницу.

Болницу је евакуисао секретар Окружног • комитета Милутин Бурашковић Бураш, са народом овог краја у подземне базе које су раније биле изграђене у шумама. Ту динамо-машину сам понио и смјестио у један поток под чесму у остругу, онда сам се упутио према селу Костићима, па кад сам био близу куће Тодора Костића, тек се расвањава. Зовнем Тодора да отвори. Кад ме угледа, зачу се - откуд ти јадан, сад ће они доћи. Ама ко су они, питам га. »Есесовци, свако јутро дођу рано њих око 60«. Питам га да ли има мало хљеба, има погаче, одговори ми Тодор. Појео сам један комадић који ми је пружио, а онда смо се договорили да касније донесе још мало кукурузног хљеба и куваних кромпира. Кад сам нашао сигурно мјесто гдје ћу се склонити, скинем одјећу, било је све мокро још од јуче, прострем одијело по камењу да се суши. Сунце је огријало и добро је топло. Гледам како Тодор копа кромпир. Стари Тодор је ратни војни инвалид из првог свјетског рата, без руке, његова кућа није изгорјела. Мени се дријема, птице цвркућу и онако наг склопим очи и почнем да спавам и да нешто сањам, кад ме Тодор пробуди. Дошло ми је котлић куваних кромпира и печене кукурузе. Забавих се око јела, а Тодор пуши своју лулу, одбија димове и гледа доле према својој кући. Нисам ни уполовио кад спазисмо како есесовци иду у колони друмом према Тодоровој кући, сваки трећи носи пушкомитраљез. Дођоше пред кућу и посједаше на неке кладе, а једна десетина оде према засеоку Костићи. Видим, Тодор се уплашио. Рекох му да окреше један грабић и понесе кући, изгледаће да је ишао по дрва. Тодор окреса грабић и оде, а ја се обуко. Преда мном је шума - мајка и ничега се не бојим. Мотрим шта ће са Тодором бити. Чујем, питају га гдје је био, а он одговара да је ишао по дрва. Споречкаше се а Нијемац упери митраљез на Тодора, а стари њега оним

својим патрљком у прса говорећи удри кад у иашој аустријској војсци иијесам погинуо, удри ме ти. Онда неки њихов старјешина реће есесовцу да га не дира јер је он ратни инвалид из првог свјетског рата. Ту су остали још извјесно вријеме. Када су отишли спремим се да идем преко Борогова у долини Спрече. Таман кад сам устао да кренем, погледам доле у гај и угледам двојицу војника у енглеским одијелима, шуњају се кроз шикару. Видим наши су, јавим им се, па кад су ме препознали дођоше. Познадох да су из Омладинске чете нашег 3. батаљона и то Митар Влачић и Михајло Токановић, па смо тако заједно кренули у долину Спрече. У селу Сајтовићима нашли смо Трећи батаљон 19. бирчанске бригаде, са командантом Марком Вранићем. Од Марка смо сазнали да је у борби код Музуља погинуо Нико Васић из Шековића. Такође сам сазнао да се Други батаљон налази на Ракином Брду и да је са њим начелник штаба бригаде Јакоб Водушек, а за остале чланове штаба се не зна гдје се налазе. Код Марка су остала она двојица из његове Омладинске чете, а ја кренем на Ракино Брдо. Тамо нађем Водушека, потанко му испричам шта се са мном збило. Од њега сам сазнао да треба да се јавим Боки Ивановићу, интенданту 3. корпуса пошто долази осам савезничких авиона са храном и разним материјалом и треба да примим дио за 27. дивизију. Пошто сам мало јео полако сам кренуо уз планину Липу, па преко лијепе равни и планине Чемерњака. Ту нађем 17. мајевичку бригаду са Цвијетином Мијатовићем Мајом. Испричам му да идем у штаб корпуса у Букиће да примим материјал за 27. дивизију. »Ама какав Корпус, какви Букићи, врати се, немој ићи, тамо су есесовци«, биле су Мајине ријечи. Одговорио сам му да је начелник штаба Водушек примио депешу од штаба Корпуса преко радиостанице из Букића и морам тамо ићи. »Добро Тешо, иди онда на извиди, уколико буде есесоваца, наврати да нам кажеш«, рече Мајо.

Кренем са опрезом за Букиће и кад сам' дошао у село нема нигдје никога, изузев једне старице. Питам је гдје су мушкарци и омладина. Каже да их је све покупио штаб корпуса и распоредио да вечерас омладина прикупља падобране а мушкарци да прикупљају кола и волове за вучу материјала у некакве базе. Сазнадох такође да се штаб корпуса налази више села у шикари под шаторима.

Дођем код Боке Ивановића. Он потврди да долазе савезнички авиони са ратним материјалом и да дио тог материјала треба да примим за 27. дивизију а Перица Крстић за Тридесетосму. Око 9 часова увече дођоше авиони и бацише материјал. Омладина је прикупила падобране, а затим је материјал распоређен по јединицама а остатак превучен у базе.

Слиједећи дан увече почеше сипати ракете са свих страна. Изгледа да се непријатељ спрема да нас поново нападне. Органи народне власти и Команда подручја одлучили су да се сав народ покрене у маневар са јединицама 38. дивизије а омладина и млађе жене да носе рањенике на Милан-планину. Ја сам одређен да одмах обавијестим села Чаниће, Бечане, Влачиће, Петровиће, Костиће, Михајловиће, Ашчериће и Перушиновиће да собом понесу што им је

најнужније за живот и да одмах крену преко ријеке Дрињаче у село Победарје на Бобаре и Рудишта. Убрзо је све изашло на Рудишта, има много народа. Млађе жене и омладинке прихватише да носе рањенике и са војском кренуше на Миланпланину а остали народ је трабало пребацити непријатељу за леђа у шуму. Цвијетин Мијатовић Мајо и Никола Цвијетић одредише Матију Кнежевића, предсједника Окружног одбора, Љубу и Мићу Ашчерића и мене да примимо позадину и да је у току ноћи пребацимо непријатељу иза леђа. Кренули смо одмах а поче и киша да пада као из кабла, ништа се не види. Кад смо сишли низ Победарје и били близу ријеке Дрињаче, вода је надошла и приликом прелаза заноси и јаче а камо ли старе и нејаке, жене и дјецу. Жена нашег борца Рајка Костића носи дијете на рукама, друго води, а њу вода занесе, дијете врисну, паде у воду и угуши се. Била је дјевојчица од двије године, звала се Јела. Кад смо прешли ријеку иаставили смо пут уз планину и дошли у збегове који су били познати народу из ранијих офанзива.

У селу Скакавцу преноћили смо и сутрадан са двојицом младића Мајевичана који су тражили 17. мајевичку бригаду, отишао сам у штаб 38. дивизије. Од Милоша Зекића сазнао сам да ме тражи штаб корпуса, те да им се одмах јавим.

Пођем право у село Букиће, било је лијепо вријеме и стигнем у штаб Корпуса. Нађем их све. Питају ме како сам побјегао од еседоваца, кад су ме заробили? Објасним им да ме нису заробили а онда им све испричам што се збивало.

Штаб Корпуса ми наредио да прикупим све борце који су из разноразних разлога изостали из својих јединица и да их отпремим у њихове јединице, а борце из 19. бирчанске бригаде да поведем на Рудиште у бригаду, јер су се њена два батаљона маневришући спојила са штабом бригаде који је био у Власеници. Ја сам тако поступио и наше борце повео уз Победарје на Рудишта. Убрзо смо се више села Победарје средли са нашом 19. бирчанском бригадом. Ишли су нама у сусрет и обавијестише нас да се пребацимо у планину Бишину. То смо учинили и осванули смо испод села Михајловића. Ту нас поче тући непријатељева артиљерија, а ми брже преко села Петровића настависмо пут у Бишину, у неку Камену Клијет. Рекли су нам да се ту налази Први батаљон са Арсланом Готовушићем, међутим, њих није било. Ту смо остали један дан кад стиже абер да су нашу болницу која је била смјештена у селу Михајловићима, напали мајевички и папраћки четници. Болницу је штитило десетак стражара, али је то било мало, па су се рањеници размијели по стрним житима. Кад сам то чуо, дотрчао сам са нашом четом аутоматичара, а од команде подручја стигао је један батаљон бораца и тако смо разјурили четнике а да ни један рањеник није страдао.

Ту смо се задржали неколико дана и одмарали, кад стиже наређење команданта бригаде Воје Илића и политичког комесара Раде Јакшића да кренемо са нашим Трећим батаљоном под командом Цвијана Шевкушића, који је у међувремену постављен за команданта Трећег батаљона 19. бирчанске бригаде, у збег на Боровову, да

извиђамо и изазимо да нас непријатељ не би открио. Када смо дошли у Збјег, наредили смо да ложе ватру и да кувају ручак пошто ту има добра вода, ја сам са двојицом бораца отишао више оне ливаде Металке да двогледом осмотримо и видимо терен изнад Царевине, Селишта - све шатор до шатора и даље преко Комињаче и великим Бороговома и даље. Пошаљем једног војника до команданта батаљона Цвијана Шевкушића да поведе минобацаче са услугом. Долази он са минобацачима и услугом па каже да не смијемо гађати минобацачима јер су командант и политички комесар бригаде наредили да се не откријемо непријатељу. Свог ти посла, рекох ја њему, сад ја командујем и наредим да Италијани поставе бацаче у борбени положај. Понудим једном од њих, чика Ронију, да ја на инструментима одредим даљину и мјесни угао, али он одговори да нема потребе, он ће то учинити. Потврдише и његова два друга да знају шта треба да ураде.

Дадох му свој двоглед. Они наштимаше оруће и из сва три минобацача отворише ватру по шаторима. Почеше се шатори димити, запаалише се, есесовци бјеже вукући запаљене шаторе. Наставимо са ватром горе на Комињачу изнад села Корита, па на Велико Борогово, све то бјежи главом без обзира. Бјеже есесовци са Комињаче низ Крушћицу према Шехеру, а ми се спустимо са бацачима на један друм више села Лика и оплетемо по њима брзом паљбом тако да нису имали када да се окрену. Изашли су на брдо Какањ изнад села Јешићи - Осмака и почеше да увлаче своје бацаче у једну долину да их поставе у борбени положај. Ја сам подвикнуо на наше бацачије и они су их одмах неутралисали и тако их стјерали са тога брда иреко ријеке Спрече на цесту Тузла - Зворник.

Ми одосмо тамо у село Јешиће, кад, са нашег лијевог бока појави се некаква војска. Цвијан командова у стријелце, кад се зачу глас команданта Првог батаљона 19. бирчанске бригаде Арслана Готовушића. Био је велики шаљивџија и у шали пита има ли тамо какве легије. Познадосмо га. Арслан нам је испричао да се батаљон све ово вријеме налазио на сектору села Јелова Брода.

Непријатељ потиснут са свих страна убрзо је почео да одступа. Седма офанзива била је на измаку.

Како сам постала партизанка

Прије него што сам ступила у партизане, радила сам у Тузли на једном имању које се налазило на Брчанској Малти. Власница тог имања била је једна старија жена, Ката Муса. Посао ми је био доста тежак: чистила сам шталу, хранила стоку, музла краве и продавала млијеко по кућама у близини Брчанске Малте. Посла је било увијек, од јутра до вечери.

Једног јутра, пролазећи ливадом иза газдаричине куће угледала сам испод једне старе јабуке човјека који је лежао као да спава. Када сам му пришла, видјела сам да је млад, партизан који је лежао без свијести. Десна нога испод кољена била му је сва крвава. Био је блијед, мршав и очигледно исцрпљен. Отишла сам до бунара, захватила воде, зовнула газдаричину роћаку, дјевојку мојих година, и уз њену помоћ успјела да освијестим рањеног партизана. Замолио нас је да му помогнемо. Однијеле смо га у кућу гдје сам му, како сам најбоље знала, онрала рањену ногу, очистила рану и завила је чистим комадима платна. Мало послје тога пред кућу је дошла једна група партизана, од неког обавијештена или у погрази за својим рањеним другом. Вођа те десетине ушао је у кући и видјевши свог друга у кревету са чистим завојима на рањеној нози упитао је: »Ко је ово урадио?« »Ја«, одговорила сам. »Другарице«, рекао је он, »ти изгледа знаш око рањеника?!« »Не знам«, рекох ја, »ово ми је први пут да нешто тако радим.« »Знаш, знаш, рече он смијешећи се, могла би поћи са нама па да нам будеш болничарка«. Пошто је моја давнашња жеља била да се иркључим партизанима, питала сам: »Стварно, могу ли?!« »Можеш«, одговорио је.

И тако је почео мој партизански живот који је трајао до краја 1945. У другој половини 1944. године завршила сам курс за болничарке и од тада сам у својој бригади за све борце била болничарка Петра.

Спашавање рањеног друга

Ратне 1944. године био еам борац Пратећег вода 3. батаљона 19. бирчанске бригаде. Тузла је по други пут била ослобођена 17. септембра 1944. У њеном ослобођењу учествовао сам и ја.

У ослобођеној Тузли остали смо до пред крај октобра 1944. године. У том периоду, негђе средином октобра, наш батаљон је добио наређење да спроведе транспорт живежних намирница, а нарочито соли, шпирита, посуђа за пострадале крајеве Власенице и Шековића. Колона овог транспорта била је веома дугачка, односно, причало се да је чине око 700 запрежних возила. Тако мали број војника за пратњу дат је, вјерованто, ради тога што је цијела тузланска регија била ослобођена, занемарујући чињеницу да се по околним шумским предјелима још скривао један број четничких и зеленокадровских јединица. Ову околност четници и зеленокадровци су управо искористили и када смо били негђе на средини села Пожарнице, на нас је извршен веома жесток напад, који нас је пратио све до села Миљановаца, односно, на дужини око петнаестак километара. Одмах у почетку напада штаб батаљона је предузео најжитније мјере, организован је отпор у циљу заштите материјалних вриједности које смо спроводили. Ја сам био у минобацачком одјељењу као помоћник на пушкомитраљезу, а митраљезац је био Хашим Срабовић. С обзиром да су четничке банде биле многоструко јаче, били смо принуђени на нагло одступање у циљу заузимања сигурнијег положаја како не би противнику омогућили да цио транспорт постане њихов плијен. У тим драматичним тренуцима моје одјељење је нагло одступило, а митраљезац Хашим Срабовић лежао је рањен у потпуно несвјесном стању. Четнике сам спазио на врло блиском одстојању. Захваљујући сретним околностима на једној коти мени иза леђа била је једна група другова која ми је штитила одступницу, довикујући ми да по цијену живота не остављам рањеног друга. У тако драматичним околностима пограбио сам митраљесца - објесивши га око врата, упртим Хашима на леђа и највећом брзином сјурим се низ једну стану, а затим изаћем на цесту кауда је пролазила колона натоварених запрежних кола. Тада сам рањеника смјестио у једна кола, предао га болничарки, чиме је он био упућен у дивизијску болницу у Власеници.

V Италији на лијечењу

Аруги батаљон 19. бирчанске ударне бригаде, колико се сјећам, могло је бити јуна 1944. године, добио је задатак да обезбјеђује дивизијску болницу која се тада налазила у Цикотама, село Шимићи, између Власенице и Шековића. До тада је у заштити болнице био један романијски батаљон, па смо га ми смијенили. Остали смо ту три дана. Трећег дана, нешто раније него осталих вечери, позвали су нас на вечеру код казана, који се налазио мало удаљен од болнице, склоњен у једном потоку, сигурно да нас дим из даљине не би открио. Дошли смо у колону по један, примили вечеру, неко је имао порцију, неко није, па смо већином по двојица јели из порције. Сећам се, самном је јео комесар чете Бошко Билас. Тек што смо почели јести однекле из даљине чуло се да је топ бацио гранату, али је граната подбацила и пала је доста ниже од болнице, негде око Тишће, на цести Шековићи-Власеница. Друга граната је пала, такође, доста даље од нас, али трећа је погодила у саму букву испод које се налазио казан. Настала је гужва и помагање. Ја сам скочио, али нисам могао да станем на ногу, био сам рањен. Потрбушке сам се вукао у поток, нико ни за кога није знао. Тада сам био пушкомитраљезац, вукао сам за собом митраљез према потоку, гдје је мени пришао комесар који није био рањен и узео ми митраљез и указао ми помоћ. Од исте гранате је рањено 7 другова. Одмах су другарице из болнице притрчале са носилима, однеле нас у болницу и превиле. Тада нисам пуно осјећао болове, вјероватно што је рана била врућа. Чим је пао мрак покренули смо се према Власеници. Мене су ставили на носила. Кад смо кренули од Власенице уз поток Сушица према Милан-планини, тада ми је било тешко, имао сам јаке болове. Кад је свануло стигли смо на Милан-планину, унијели су ме у једну омању кућу, одмах су ме љекари одвили и прегледали рану, чуо сам када је љекар рекао да су пребијене обадвије кости. Нешто су шапутали и почели ми стављати гипс. Тек што су ми ставили гипс, непријатељ је напао на болницу. Док се батаљон борио, нас су износили кроз неку шуму и када смо дошли до једног пропланка - ливаде, већ су другарице и другив и друго санитарско особље по ливади прострли папрат и падобране и ту нас смјестили. Батаљон је одбио непријатеља, и престало је пуцање. Ту смо ноћили, али смо прије дана кренули на друго мјесто, јер тако смо стално мијењали мјеста да непријатељ не дозна за наш смјештај. У болници је било пуно рањеника. Били су ту рањеници

цијеле 27. дивизије, било нас је доста. Имао сам јаке болове. Замолио сам водника радног вода који се налазио при болници, неког Благоја од Тузле, да ми да коња јер ће ми бити лакше него на носилима, тако је и било, дао ми је коња и одредио једног борца који ће водити коња.

Било је тешких дана. Три мјесеца смо били у покрету, по шумама и гудурама. Међутим, један дан је био најтежи. Сјећам се, дошли смо у једно напуштено село. Звало се Подкозловача, близу Жепе. Ту су нас смјестили по једној ливади и кувари су нам подијелили ручак. Била је велика врућина, па су нам друговн и другарице правиле хлад од грања. Негдје, близу мрака, чује се пуцање пушака и митраљеза из правца одакле смо дошли. Одмах је наређено да се болница пакује за покрет. Сваки борац који је водио коња дигао је свог рањеника, тако да је све брзо било готово. Покренули смо се уз ливаду према једном, мањем брду и пришли смо му на једно 500 метара. Наједанпут је иза грмља почело да пуца из свих оружја по рањеницима. Били смо на брисаном простору. Чуо сам само команданта 2. батаљона Зарка Вуковића када је рекао »Колона налево круг и лево«. Лево је била шума. Мој водић коња само што ми је окренуо коња, одмах је пао у велику траву. Не знам да ли га је метак погодио или није, у ствари ја га више нисам видио. Ја сам преко главе коња дохватио поводац и управрио коња за колоном. Помислио сам, ако ме метак погоди у руку или у ногу одржаћу се, а ако ме погоди у груди или у главу бићу мртав. Само да непријатељу не паднем жив у шаке. Више сам бринуо да коња не погоди јер онда би морао пасти жив непријатељу у шаке. Нисам имао никаквог оружја да би могао сам себи одузети живот. Срећа је била што се коњ није уплашио пуцњава. Јер, видио сам када је запуцало како коњи збацују са себе рањенике. Десило се то и Лази Клисарићу који је рањен истог дана када и ја и остао је у трави лежећи. Нисам му могао помоћи. Ту је остало доста рањеника и побијених коња. Један добар коњ, зекан, који је носио радио-станицу, ваља се и лица погођен мецима, а радио-станица на њему. Борци Батаљона брзо су успјели да се супротставе непријатељу и нама су обезбједили лакше повлачење према шуми. Када је пао мрак кренули смо према Хан Пијеску. Ноћу близу Хан Пијеска, на Дебелој мећи, уз велику тишину, пребацили смо се преко цесте и отишли на Милан планину. Доста времена смо провели у овој планини, јер смо чекали да се поново створи слободна територија у Спречи.

Када је била ослобођена територија Спрече и ускоро смо кренули и дошли у Шековиће, Послије само једне ноћи кренули смо за Спречу, у Осмаке на аеродром. Ноћу смо дошли у село Шехер код једне памије у једну велику башчу. Ту су нас поскидали са коња. Гостопримљиви Спречацци, нарочито омладина, чим су чули да су рањеници дошли, дошли су да нас виде. Те ноћи дошла је и моја мајка са двије сестре. Почеле су да плачу, питајући ми гдје ми је друга нога, коју сам био покрио деком. Ту смо били три дана, а треће вечери почели су авиони да долазе и чим су се спустили, одмах су нас водили до авиона. Доктор, који се звао Жељко, стао је пред

У ишчекивању савезничких авиона за транспорт у ИТОЛШЈУ, Осмаци, 1944.

авион и почео је прозивати. Прозвао је и мене. Унијели су ме у авион. Колико се сјећам у авион је стало 35 рањеника. Није било сједишта, већ смо сједали на патос, један до другог. То је било, колико се сјећам, 21. септембра 1944. године. Пилот нам је објаснио да не смијемо пушити. Када смо дошли у Италију, са комбијем су нас превезли у једну зграду, гдје су нам узели податке и ошишали. Приликом узимања података питали су ме да ли сам организован. Одговорио сам да нисам. Али, овај који нас је питао, рекао је да је он комесар болнице и да му слободно кажем. Тада сам рекао да јесам организован. Ту су ме окупале наше другарице и обукле ми пицаму, донијеле су нам кришки бијелог хљеба помазане са путером и мармеладом. Сутрадан нас неколико је комбијем превезено из Барија у Таранто у болницу. Смјестили су ме у једну собу гдје је било више наших рањеника, али су ме одмах са количима одвезли у операциону салу. У сали су били 2 љекара, 2 наше другарице и наш тумач. Љекари су говорили страним језиком и једна сестра. Почели су да ми скидају гипс а из гипса су испадали црви, јер ми се рана, пошто је била дуго под гипсом, уцрвала. Када су потпуно скинули гипс онда су видјели колико има црва. Гмизали су по столу, а љекари су нешто причали а тумач и једна другарица гладили ме по ошишаној глави. Лекар је почео пинцетама да чарка око ране и питали су ме преко тумача да ли ме боли. Одговорио сам да боли. Онда су ми дали ињекцију у вену и рекли ми да бројим. Мало сам бројао, али не знам када сам заспао. Само када сам се пробудио био сам у оној соби одакле су ме и однијели. Покрај мене је сједила наша друга-

рица. Питао сам је гдје је моја иога. Она ме открила и рекла »ево је«. Ја нисам осјећао да имам ногу.

Мјесец дана након мога доласка, дошао је један друг са штапом, јер је храмао, и упитао »Ко је Лозановић Чедо«. Ја сам се јавио. Представио се као Адамовић Радован. Рекао је да га је послао један друг који мене познаје, али је непокретан и не може да дође. Пошто сам и ја био непокретан, нисам могао нигдје са кревета. Шапнуо ми је да је он скојевац и да је од секретара добио задатак да ме упозна. Није смио пред другима јавно рећи јер није исте познавао. И касније је више пута долазио и доводио још неке другове. Када сам почео помало да ходам са штакама, Радован је дошао, извео ме напоље и отишли смо на састанак, који смо одржавали у једној напуштеној кући, која није имала ни врата ни прозоре. Ту смо одржавали састанке јер нас ту нико није виђао. Било нас је 6 чланова, секретар нам је био, сјећам се, Гаковић Рајко, биле су двије другарице. Једна се звала Стана, а друга Марковић Дана. Секретар Гаковић нам је читао о економском развоју друштва. Текст је био машином одштапан на неколико страница. Читао нам је неку брошурицу о октобарској револуцији, о бољшевицима, меншевицима, народњацима и неким плехановцима. Ово смо морали сви да запамтимо и да објашњавамо, да знамо ко су једни а ко други.

Било нам је лијепо у Италији, већином је било наше особље, једино што су били енглески љекари и понека њихова сестра. На свакој згради гдје су били наши рањеници виориле су се наше заставе, у собама гдје смо лежали биле су слике Тита и Стаљина. Храна је била добра, могли смо да једемо колико хоћемо. Међутим, поред свега, један дан у Италији ми је најдражи. Када сам пошао за домовину, већ сам ходао са штапом. Једног јутра, рано, рекли су нам да неки рањеници већ могу ићи у Југославију, а ту сам и ја био. Дошла су три камиона без цераде. Ми смо се постројили а у близини нас енглеска војска је изводила гимнастику и слушала наше пјесме, јер је сваком било драго и пјесмама није било краја. Посједали смо у камионе и када смо пошли почели су неки који су пренијели пиштоље да пуцају из камиона уз пјесму, а војска енглеска је прекинула вјежбе и гледала за нашим камионима. Дошли смо до Барија, ту смо укрцани на брод и морем кренули за Југославију, а изнад нас два авиона круже и дуго су нас пратили. Тада смо дошли на оток Хвар и ту сам и даље остао у болници све до септембра 1945. године, када сам дошао у моју Спречу.

Успомене из рата

Д уде сједињују националност, вера, идеологија и много / што-шта друго, али ипак, сваки човек је »на своју руку«. Сасвим је разумљиво да се то односило и на нас - партизане. Разликовали смо се један од другова не само физички и по изгледу, него можда, још више по психичким особинама. Једна од тих разлика је и у томе шта ко више воли да упамти, односно, шта прије заборавља, чега се радије сјећа.

Стручњаци (неуропсихијатри и психолози), који су изучавали ову појаву, сматрају да у нашој средини људи радије памте веселе догодовштине, а нерадо се сјећају тужних, непријатних и трагичних догађаја, којима наша ближа а и даља прошлост обилују.

Труба у Албанији

Сећам се догађаја који је мој отац више пута причао, а односи се на изузетно тешку зиму 1915. г., када се српска војска повлачила кроз албанске гудуре, изложена мучким засједама албанских пљачкаша, који су убијали заостале и болесне српске војнике. У таквој ситуацији свако је настојао да се ослободи сувишни[^] ствари и олакша свој војнички ранац. У ранцу друга мога оца наша се и труба са напуштеног војничког аутомобила. Ко зна зашто ју је тај војник скинуо и понео, али ту, на планинској пртини, у дубоком снијегу, очигледно му није била потребна. Одлучио је да је баци, али је пре тога затрубио неколико пута. На његово запрепашћење уморна колона је почела да се склања у снијег, као да прави пролаз аутомобилу! Кад су схватили шта је по сриједи, људи су различито реаговали: једни су се смејали, а други су хтјели да бију власника трубе. А он се, у годинама између два рата, кад год би се повео разговор о Солунском фронту, увијек радо сјећао тог доживљаја, а не мрза, глади, засједа и других патњи.

Босанско мезе

Не сећам се тачно када се то догодило, али биће да је било љето 1944. године. Немци су били презаузети на ратиштима широм свијета и у нашој земљи, па их Бирач и источна Босна нису много занимали, а усташе и четници су имали друге бриге, те је Бирчанска

бригада имала предах у Спречи. Штаб Другог батаљона се сместио у селу Шехер, а неко је набавио малу питу зељаницу и (кришом) шишу ракије. Зарко (Вуковић), командант, Никола (Андрић), комесар, његов заменик Спасан (Ристић) и ја, седели смо у »акшам« крај чиније са питом. Они би по »босански« пијуцкали уз разговор и тек по који залобај, а ја сам чекао да послје дуже паузе, поједем мало пите. Разговарало се о свему и свачему, када Никола одједном викну: »Ама људи, ће нешта пита?« Истог трена сви погледаше и празну тепсију, а затим у мене. Било ми је јасно да једино ја међу нама, не умем да уживам на »босански« начин.

Од тада - мени су издвајали мој део унапред, добијао сам чак и већи комад, али под условом да им не ометам уживање.

Ситна пакост

У народу је од давнина познато, а и медицински је потврђено да су за очување здравља много важније топле ноге, него утопљена глава. Отуда је изрека »чизма главу чува - шубара је краси«. То правило још више вриједи у рату, поготово партизанском. Зато и није необично што је сваки партизан настојао да се снабде добром обућом, а неки су у ранцу носили и резервна пенцета. Добри интенданци су у својим коморама имали не само материјал, већ и алат за пенцетирање цокула. На жалост, до тог материјала се ретко долазило, а када би се и дошло, настојало се да се што штедљивије користи. Уосталом, штедљивост је једна од особина, која је красила све партизанске интенданте, па и нашег Рајка Кајтеза. Међутим, ни у чему не треба претјеривати, па ни у штедњи, а Рајко је понекад знао да у томе прекардаши.

Колико се сећам, то се догодило у рано пролеће 1944. године. Не знам гдје ни како, али бригада је у једној борби са муслиманском проушастом милицијом запленила извесну количину ђона за ципеле. Разуме се, то је дато на чување комори наше (Бирчанске) бригаде. Чим сам сазнао за то, затражио сам од Рајка интенданта да ми омогући оправку пенцета. Он је затражио да му их покажем, и закључио да се у мојим цокулама још увек може да хода, поготову по сувом времену. Сва моја настојања да га убедим да се никада, поготову с пролетним данима, не зна када ће пасти киша, а да је и тешко ходати са поцепаним ципелама по камењару - остала су неуспешна. Следећи дани су показали да сам био у праву - почеле су кише. Ноге су ми биле стално мокре, а ни подлошке, које сам импровизовао, нису штитили табане од убоја. Како зло обично не долази само, тих дана смо имали и неке борбе, па и форсирање покрета. У једном ноћном маршу коморција је изгубио драгоцену врећу, у којој се налазио алат и материјал за оправку ципела. Није тешко замислити колико сам био бесан кад сам то сазнао! Тада сам одлучио да се осветим Кајтезу, сматрајући њега кривцем за моје тешкоће.

Прилика се убрзо указала

Наш батаљон је добио задатак да у ноћном маршу обезбеди комору и санитет. И те ноћи је падала ситна киша, била је густа по-мрчина. Део пута је водио кроз каменито корито неког потока. На једном месту се био препречио велики камен, па су се многи, да не би угазили у поток, саплитали и падали преко тог камена. Будући да сам једини располагао цепном батеријом одређен сам да осветљавам то мјесто. То сам чинио, кад сам из мрака препознао глас Рајка Кајтеза. Брзо сам се одлучио. Сачекао сам да се приближи и кад је дошао до тог камена, уперо сам му млаз светлости у очи, а затим угасио лампу. Као што сам и очекивао, он се саплео и - угазио у поток. Почео је да псује и да пита који му је идиот то учинио.

Освета не би била потпуна уколико не би знао ко је то учинио. Узвратио сам му псовком и рекао: »Ех, сад да и ти мало осетиш како изгледа ходати у мокрој обући!«

Рајко је продужио пут псујући, а ја сам задовољно наставио да осветљавам то место наилазећим друговима.

Сутрадан сам зазирао од сусрета са нашим бригадним интендантом. Био сам уверен да ће се пожалити заменику комесара Милану, који је био познат као доста крут човек. Међутим, Рајко се није ни жалио, нити је испољио љутњу. Понашао се као да се ништа није догодило.